

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

СОЛОМЧАК ХРИСТИНА БОГДАНІВНА

УДК 340.12

**ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЗИТИВНОЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Науковий керівник

доктор юридичних наук, доцент

Грищук Оксана Вікторівна

Львів – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
<i>Розділ 1. Стан дослідження філософсько-правових проблем детермінації позитивної правової відповідальності людини.....</i>	14
1.1. Проблема позитивної правової відповідальності людини та її детермінант: аналіз філософсько-правових підходів.....	14
1.2. Методологічні засади дослідження детермінант позитивної правової відповідальності людини.....	31
1.3. Ознаки природних (індивідуальних) та соціальних детермінант позитивної правової відповідальності людини.....	44
Висновки до розділу 1.....	66
<i>Розділ 2. Природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини.....</i>	70
2.1. Правова свідомість як природна (індивідуальна) детермінанта позитивної правової відповідальності людини	70
2.2. Розум та воля як природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини.	86
2.3. Емоції та почуття як природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини.....	103
Висновки до розділу 2.....	124
<i>Розділ 3. Соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини.....</i>	129
3.1. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності людини.....	132
3.2. Соціальні та правові норми як детермінанти позитивної правової відповідальності людини.....	157
Висновки до розділу 3.....	180
ВИСНОВКИ.....	184

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТОК А.....	214

ВСТУП

Актуальність теми. Право найбільш ефективно реалізується за умов існування стабільного правопорядку, який досягається через свідоме неухильне виконання правових норм і ґрунтується на позитивній правовій відповідальності. Позитивна правова відповідальність оберігає право від правопорушень та виступає гарантом забезпечення інтересів людини та суспільства. Позитивна правова відповідальність є свідченням високої свідомості людини, що проявляється в солідарному розумінні суспільством позитивного й негативного. Вона є фундаментом правової системи, оскільки відповідальна людина не лише зіставляє свої дії з суспільними нормами, а й дотримується їх. Більше того, чим вищий рівень позитивної правової відповідальності, тим рідше виникає потреба у негативній відповідальності та покаранні, яке є крайнім застосуванням державного примусу.

Детермінація позитивної правової відповідальності – це складний об’єкт для вивчення, який може бути досліджений лише в рамках комплексу наук про людину та суспільство, зумовленого як сприйняттям людини, так і впливом соціального середовища. Людина позиціонується як складна біо-соціальна система, що включає самосвідомість, волю та розум, емоції і почуття (природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності). На позитивну правову відповідальність впливає взаємодія людини із суспільством, що проявляється у культурі, соціальних і правових нормах та цінностях, які становлять собою соціальні детермінанти. В цьому аспекті позитивна правова відповідальність постає складною системною якістю людини, як єдність соціоцентричних та антропоцентричних ознак, що перебувають у взаємозв’язку і наділені цілісністю та стійкістю. Чим вища якість соціальних і природних (індивідуальних) детермінант, тим вищий рівень здатності до самоконтролю та самозобов’язання, абсолютної готовності та реалізації позитивної правової відповідальності людини.

Вихідною репрезентантою в дослідженні позитивної правової відповідальності у філософсько-правовому вимірі є визначення, яким

характеристикам повинні відповідати природні (індивідуальні) та соціальні детермінанти, щоб у своїй сукупності семантизувати позитивну правову відповідальність. Це дозволить стверджувати, що позитивна правова відповідальність людини є цілісним комплексом взаємопов'язаних елементів (детермінант) та не може зводитись лише до почуття обов'язку чи правослухняної, правомірної поведінки або ж до звичного усвідомлення своїх обов'язків.

Значний внесок у дослідження проблематики соціальної відповідальності зробили такі дослідники: І.Б. Аземша, К.В. Басін, С.Н. Братусь, В.К. Грищук, О.В. Іваненко, М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, К.В. Родіонова, І.С. Самощенко, В.І. Червонюк, А.М. Шульга та ін. Зокрема, в позитивному аспекті правову відповідальність розглядали: О.В. Іваненко, В.Н. Кудрявцев, Д.А. Ліпінский, М.І. Матузов, Л.Р. Наливайко, П.О. Недбайло, І.С. Самощенко, В.Г. Смірнов, М.С. Строгович, В.П. Тугарінов, Р.Л. Хачатуров та ін.

Детермінізм у філософії досліджували: І.О. Акчуріна, І.С. Алексєєва, Л.Г. Антипенко, Я.Ф. Аскін, Л.Б. Баженова, В.А. Гречанова, Б.М. Кедров, О.М. Князев, В.Г. Левін, М.Л. Лезгін, Г.Й. Михайлишин, Ю.А. Мігачова, В.П. Огородников, М.Е. Омеляновський, О.П. Панафідіна, М.О. Парнюк, М.В. Пилипенко, Ю.В. Сачкова, Г.О. Свєчнікова, А.Г. Спиркін, І.В. Шаталович, Д.І. Широканов, М.Г. Ярошевський та ін.

Такі природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини, як самосвідомість, розум і волю, емоції і почуття вивчали: О.В. Грищук, В.Е. Дружинін, С.С. Занюк, К.Е. Ізард, І.О. Ільїн, В.Ж. Келле, Т.С. Кириленко, А.Н. Леонтєв, А.Н. Лук, С.І. Максимов, В.А. Ойгензихт, А.Е. Пасніченко, А.І. Санталов, В.І. Селіванов, Л. Соколов, А.Г. Спиркін, Л.В. Трофімов, А.К. Уледов, О.С. Устименко, І.Є. Фарбер, М.М. Цимбалюк, С.В. Чайковський та ін.

Культура, соціальні та правові цінності і норми (соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини) були об'єктом вивчення таких науковців: О.Ф. Александрової, А.Н. Бабенко, О.О. Бандури, М.І. Бобневої, С.Б. Боднарова, Е.В. Бурлай, А.В. Верительникової, О.О. Газенко, Р.Б. Головкина, А.А. Кавалерова, М.С. Кагана, В.Я. Кривопалової, Л.І. Лясотова, І.Д. Мишиної, І.В.

Мімої, В.В. Молодиченка, Е.М. Пенькова, М.М. Підлісного, В.Д. Плахова, Ю.С. Разметаєва, А.П. Семитко, П.П. Сліпця, І.Г. Стрелецької, І.Г. Сухіна, Б.А. Урванця, М.С. Шальміна, Н.В. Шилова та ін.

Однак розгляд позитивної правової відповідальності людини за допомогою принципу детермінізму не здійснювався, а відповідно, у науковій літературі не виявлено аналізу соціальних та правових явищ як детермінант позитивної правової відповідальності.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у контексті теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433), а також «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертації є філософсько-правове дослідження детермінант позитивної правової відповідальності людини. Вказана мета передбачає вирішення таких основних задач:

- здійснити аналіз сучасного стану вивчення позитивної правової відповідальності людини та її детермінант;
- визначити методологічні засади дослідження детермінант позитивної правової відповідальності людини;
- виявити ознаки природних (індивідуальних) та соціальних детермінант позитивної правової відповідальності людини;
- простежити характер правосвідомості як природної (індивідуальної) детермінанти позитивної правової відповідальності людини;
- розглянути розум та волю як природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини;
- охарактеризувати емоції та почуття як природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини;

– вирізнити соціальні та правові цінності як соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини;

– встановити соціальні та правові норми як соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини.

Об'єктом дослідження є сфера суспільних відносин, в якій виникає і реалізується позитивна правова відповідальність людини.

Предмет дослідження – філософсько-правовий вимір детермінант позитивної правової відповідальності людини.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склала система різних методів, логічних прийомів і засобів пізнання досліджуваної проблеми, спрямованих на забезпечення об'єктивного та всебічного аналізу процесів і явищ природного та соціального розвитку. Основним методом дисертації є науковий аналіз позитивної правової відповідальності людини через принцип детермінізму.

На всіх етапах дослідження також використовувався метод діалектичного взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку людини. На окремих етапах застосовувались різноманітні методи дослідження. Так, історико-правовий метод використовувався у процесі звернення до генезису формування та розвитку явища позитивної правової відповідальності людини. Системно-структурний метод – при дослідженні позитивної правової відповідальності як системного явища. Феноменологічний метод застосовувався в аналізі розуму, волі, правосвідомості, емоцій та почуттів, норм, цінностей як самостійних явищ. Завдяки логічному методу вдалось дослідити закономірності та одержати нові знання про природні (індивідуальні) та соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини.

Для формування визначень правової відповідальності, позитивної правової відповідальності людини, позитивної правосвідомості та правового почуття використовувались такі методи, як: структурно-функціональний, системний, а також аналіз та синтез як прийоми логічного методу. Герменевтичний метод сприяв виявленню особливостей соціальних та природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності, щоб встановити ідеальну

детермінанту. Під час дослідження впливу правових, моральних, релігійних, норм-звичаїв та норм-традицій на позитивну правову відповідальність людини використовувався системний метод та проекція від абстрактного до конкретного, а також принцип об'єктивності. Застосовувались такі категорії та прийоми формальної логіки: визначення, поняття, судження, порівняння, дедукція, узагальнення тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні філософсько-правовим дослідженням проблеми детермінант позитивної правової відповідальності людини. У проведеному дослідженні сформульовано положення та висновки, які є новими для філософії права або такими, що наділені істотними ознаками новизни.

Найбільш вагомими серед теоретичних положень, рекомендацій, висновків, пропозицій, сформульованих у дисертації, є такі:

вперше:

– запропоновано детермінанти позитивної правової відповідальності поділити на природні (індивідуальні) і соціальні. Самосвідомість, розум та воля, емоції та почуття є природними (індивідуальними) детермінантами позитивної правової відповідальності, оскільки вони є невід'ємними від людини та виступають властивостями людського мозку. Соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини є: культура, соціальні і правові норми та цінності, оскільки з їх допомогою суспільство регулює, контролює і оцінює поведінку його членів та встановлює певні орієнтири для бажаної і допустимої поведінки в тій чи іншій ситуації.

– встановлено, що детермінанти можуть мати як конструктивну, творчу, так і деструктивну, руйнівну спрямованість, тому одні детермінанти обумовлюють процеси організації, інші – дезорганізації. Ті детермінанти, що не лише організують процес певного явища, а й завдяки яким ця організація здатна досягти якнайвищого рівня ефективності, запропоновано назвати «ідеальними» детермінантами;

– запропоновано авторське визначення детермінізму та детермінант позитивної правової відповідальності людини. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини – це абсолютні, автономні, самостійні, самодетерміновані цінності, фактори, чинники, речі, елементи, в активному стані, що перебувають у взаємодії, чим визначають виникнення позитивної правової відповідальності людини. Детермінізм позитивної правової відповідальності людини – це принцип, що відображає взаємодію, опосередкованість, взаємообумовленість, рух, розвиток автономних, самостійних, самодетермінованих, субстанційних речей і явищ, взятих в активному стані, які в сукупності утворюють позитивну правову відповідальність людини;

– запропоновано під позитивною правосвідомістю розуміти осмислене відображення правової дійсності, яке полягає в усвідомленні людиною права як позитивного явища та проявляється у самопримусі та самозобов'язанні до позитивної правової відповідальності. Позитивну правосвідомість зніційовано вважати ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

удосконалено:

– теоретичні підходи до правової відповідальності, згідно з якими правова відповідальність розглядається, з одного боку, як усвідомлена форма правового обов'язку, що проявляється у свідомій і добровільній реалізації суб'єктивних прав і обов'язків людини та об'єктивується у правомірній поведінці (позитивний аспект), а з іншого – ґрунтується на необхідності зазнати негативних наслідків для правопорушника через недотримання або порушення ним правових норм (негативний аспект);

– дослідження позитивної правової відповідальності як правовідношення, в якому добровільно та свідомо реалізуються суб'єктивні права і обов'язки людини та яке об'єктивується у її правомірній поведінці;

– наукові ідеї щодо єдності розуму та волі запропоновано об'єднати в інтегруюче поняття розумна воля, що є втіленням позитивної правової відповідальності людини (її ідеальною детермінантою);

– дослідження емоцій та почуттів із акцентуванням на правових почуттях як ідеальних детермінантах позитивної правової відповідальності людини, де правове почуття – це духовне утворення, яке визначає характер та прояв ставлення людини щодо тих чи інших правових явищ, на підставі правових знань, досвіду, пізнання і оцінки права та інших суб'єктивних чинників;

– теоретичні підходи до соціальних та правових цінностей із запропонованим поділом ціннісної орієнтації на три рівні залежно від форми взаємодії суспільного та індивідуального в людині у сфері права (свідома ціннісна правова орієнтація, допустима ціннісна правова орієнтація, антиціннісна орієнтація). Доведено, що усвідомлена ціннісна правова орієнтація є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини;

– поглиблені дослідження соціальних та правових норм і встановлення правового закону як такого, що покликаний бути втіленням ідеальної детермінанти позитивної правової відповідальності людини, адже, «вбираючи» цінності природного права за допомогою правових законів, позитивне право реалізує ті сутнісні якості, які узгоджуються з інтересами суспільства.

дістали подальший розвиток:

– дослідження таких цінностей, як справедливість, свобода, рівність, що є найбільш фундаментальними для позитивної правової відповідальності людини, оскільки вони, по-перше, виступають орієнтирами людського буття, по-друге, є основою для засвоєння будь-яких інших правових цінностей, і по-третє, спрацьовують на рівні правової інтуїції. Такі цінності є цінностями-цілями, духовними, позитивними, правовими цінностями та ідеальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини;

– положення про те, що вплив моральних норм на позитивну правову відповідальність людини полягає в наступному: здійснюючи вчинок, людина повинна керуватися моральними критеріями, які водночас є критеріями позитивної правової відповідальності (такі як: справедливість, добро та зло, чесність та рівність); мораль, скеровуючи людину до морального-правового ідеалу, надихає її на добрі вчинки, а, отже, на позитивну правову відповідальність

також; у морально-совісної людини недодержання правових норм викликає докори сумління;

– положення про те, що вплив релігійних норм на позитивну правову відповідальність людини полягає в наступному: здебільшого релігія наставляє на добро, на правильність учинків, на стримування від гріховних справ і думок; перетворення релігійних приписів і норм у ціннісну позицію законодавця означає, що релігія стає внутрішнім регулятором, який спонукає людину до необхідних дій, наприклад, до дотримання правових норм, що відображають загальнолюдські цінності та позитивну правову відповідальність; якщо релігійні норми не вступають в колізію з правовими, то людина активно реалізує правову норму або ж, в іншому випадку, особа – правомірно пасивна; коригування права згідно з релігійними постулатами сприятиме підвищенню рівня позитивної правової відповідальності суспільства;

– положення про те, що вплив норм-звичаїв та норм-традицій на позитивну правову відповідальність проявляється в наступному: по-перше, звичаєва поведінка – це не простий механічний автоматизм, а складна форма поведінки людини, в змісті якої проявляються її ціннісні орієнтації та установки як соціального, так і особистісного, індивідуального ставлення до навколишньої дійсності, що розкриваються на рівні емоційно-психічного відображення, переростання почуттів, емоцій, звичок у реальну поведінку. Тим самим закріплюються своєрідні навички діяти певним чином у тих чи інших ситуаціях. Такі навички в межах права можуть виступати прямим втіленням позитивної правової відповідальності. По-друге, та правова норма, що стала звичаєм, через її емоційне сприйняття членами суспільства, стає звиклою настільки, що її реалізація стає потребою, а тому контроль з боку держави щодо реалізації такої норми, а, отже, позитивної правової відповідальності стає непотрібною, оскільки виконуватиметься вона і без вказівки на те держави. По-третє, ефективність дії закону, а, отже, і позитивної правової відповідальності людини, залежить від повноти трансформації звичаїв у правові норми.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації положення можуть бути враховані:

– під час законодавчого закріплення заходів заохочення, що є нормативною реалізацією позитивної правової відповідальності людини;

– під час перевиховання, виправлення та ресоціалізації правопорушників пенітенціарними органами, адже держава зацікавлена у формуванні позитивної правової відповідальності усіма суб'єктами права, у тому числі і правопорушниками;

– під час викладання в юридичних та інших гуманітарних вищих навчальних закладах таких курсів, як: «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права», «Юридична психологія» та інші з метою підвищення ролі позитивної правової відповідальності;

– для подальших теоретичних досліджень окремих проблем позитивної правової відповідальності.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, що включені до дисертації, оприлюднені на міжнародних та національних науково-практичних конференціях, симпозіумах, круглих столах, семінарах. Серед них: третя всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Сімферополь, 2013); всеукраїнська науково-практична конференція «Особливості формування законодавства України на сучасному етапі державотворення» (Івано-Франківськ, 2013); десята міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ в контексті глобальних трансформацій» (Львів, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної юриспруденції – від теорії до практики» за організаційної підтримки ELSA Ukraine (Київ, 2013); міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (Запоріжжя, 2013); міжнародна науково-практична конференція «Кримські юридичні читання» (АРК, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у шести наукових статтях, які опубліковано у фахових виданнях з юридичних наук, у тому числі 1

стаття у зарубіжному періодичному виданні, а також у п'яти тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Обсяг і структура дисертації. Структура роботи обумовлена завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які вміщують 8 підрозділів, висновків та списку використаних джерел і додатку. Повний обсяг дисертації – 214 сторінок, із них основний текст – 189 сторінок, список використаних джерел становить 24 сторінки (256 найменувань), додаток – 1 сторінка.

РОЗДІЛ 1
СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ
ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПОЗИТИВНОЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЛЮДИНИ

1.1. Проблема позитивної правової відповідальності людини та її детермінант: аналіз філософсько-правових підходів

Категорія відповідальності за джерелами виникнення і часом первісного формування має філософсько-релігійно-правовий характер та моральний зміст, хоча призначення – правове. Розглядаючи історію виникнення відповідальності, слід зазначити, що сучасні знання не дозволяють достатньо чітко визначити, з якого часу людина починає діяти відповідально. Коли людина почала усвідомлювати свій обов'язок відповідати за вчинене, свідомо контролювати свою поведінку, виходячи із власного ставлення до соціальних вимог, що висуваються до неї як до члена суспільства. Проте, очевидно, що виникнення ідеї відповідальності, в першу чергу пов'язане з усвідомленням людиною самої себе як активного суб'єкта оточуючої дійсності, а тому, можна припустити, що відповідальність зародилась з виникненням людського суспільства. [159]

Усі варіанти поведінки у суспільстві обмежені існуючими соціальними нормами. Усе, що перебуває за цими межами, є негативним явищем і таким, що тягне за собою негативну реакцію з боку суспільства та держави. Людина завжди здійснює вибір лінії своєї поведінки або в межах, установлених соціальними та правовими нормами, або поза ними. Отже, якщо людина за допомогою свого

вільного вольового рішення (свободи волі) обирає той або інший варіант поведінки, то вона може відповідати за даний вибір і за свої вчинки, якщо ж такого вибору немає – це знімає з неї всяку відповідальність. Таким чином, відповідальність є соціальним явищем, що пов'язане з поведінкою людини і знаходить свій прояв у вигляді моральної або правової відповідальності. [255, с. 15-16]

Юридичну відповідальність необхідно вивчати у взаємозв'язку з соціальною, беручи до уваги загальне поняття соціальної відповідальності. [237, с. 14] Юридична відповідальність співвідноситься з соціальною як частина і ціле, є її різновидом, поряд з моральною, релігійною відповідальністю і відповідальністю на підставі звичаїв і традицій. [115]

Влучно зауважує І. Безклубий що, на філологічному рівні виникає дискусія, який термін краще застосовувати: «юридична відповідальність» чи «правова» (або «правна») відповідальність? «Ця на перший погляд філологічна проблема насправді є суто правовою» – стверджує науковець. Він вважає, що для поняття, яке охоплює дві складові відповідальності (позитивну та негативну), прикметник «юридична» є завузьким, і більш доречним у контексті негативної відповідальності, яка згідно з нормами закону застосовується до особи за вчинене нею в минулому правопорушення. [24]

Таку ж позицію займає і В.А. Номоконов, який висловив пропозицію називати традиційну юридичну відповідальність людини за правопорушення «юридичною», а позитивну (перспективну) – «правовою». [153, с. 514]

На думку Н.В. Вітрука, поняття «правова відповідальність» і «юридична відповідальність» слід розрізняти, оскільки їх ототожнення може призвести до позитивістського підходу розуміння права і юридичної відповідальності людини, першоджерелом яких є воля держави, втілена в законі. Така позиція ігнорує аксіологічний підхід до змісту права і юридичної відповідальності людини, через те, що правова відповідальність лежить в основі юридичної відповідальності. Правова відповідальність, на його думку, – це відповідальність, встановлена згідно з вимогами природного права, його ідеалів і цінностей та пов'язана з

принципами свободи, справедливості, рівності. [42, с. 15] Такої ж думки і В. Середюк, яка вважає, що «у даному контексті слід згадати, що існує поділ соціальної відповідальності за сферою суспільної свідомості на політичну, правову, моральну, релігійну, екологічну, економічну та ін. У цьому випадку поняття правової відповідальності набагато ширше, ніж поняття юридичної відповідальності... Разом з тим, під прикметником «юридичний» розуміють формалізований, чітко визначений, письмово закріплений, такий, що має зв'язок з законом, правом. Як помітно термін «юридичний» не ототожнюється з терміном «правовий». [188]

М.Р. Штокало вважає, що правова відповідальність – це зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлена необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи. [251, с. 9]

Правова відповідальність для К.В. Родіонової, – це ставлення людини до своїх прав і обов'язків, закріплених у правових актах, їх безумовне виконання з метою забезпечення суворого дотримання законності і правопорядку. Поняття правова відповідальність, як видається, більш широке, ніж обов'язок дотримуватися законів. Воно відображає якісну сторону особистого осмислення людиною державного права, досягнення у свідомості свободи необхідності, вільного і свідомого сприйняття правових норм і вимог як особистих. [183, с. 60,75]

Дослідник Я.М. Шевченко наводить таке визначення правової відповідальності: «Це ущемлення (втрата блага), яке міститься в правовій нормі і реалізується в правовідносинах відповідальності, втілене в мірі відповідальності, що несе в собі осуд суспільства і держави, здійсненого особою правопорушення.» [247, с. 4]

Як бачимо, розуміння правової відповідальності у М.Р. Штокало і К.В. Родіонової дещо подібні, проте, протилежні з поглядами Я.М. Шевченко. Якщо М.Р. Штокало у правовій відповідальності бачить позитивний аспект, який

полягає в усвідомленні свого обов'язку як реалізації свободи, то Я.М. Шевченко вбачає у ній втрату блага.

Вважаємо, що визначення правової відповідальності мало б полягати у поєднанні її двох аспектів, адже позитивний зміст правової відповідальності ґрунтується на філософському розумінні права не як сукупності правових норм, а як форми правової цінності, а негативний зміст правової відповідальності випливає з розуміння права як системи загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

З огляду на це, пропонуємо власне бачення правової відповідальності, згідно з яким правова відповідальність розглядається з одного боку як усвідомлена форма правового обов'язку, що проявляється у свідомій і добровільній реалізації суб'єктивних прав і обов'язків людини та об'єктивується у правомірній поведінці (позитивний аспект), а з іншого – ґрунтується на необхідності зазнати негативних наслідків для правопорушника внаслідок недотримання або порушення ним правових норм (негативний аспект).

Науковець В.К. Грищук вважає, що термін «правова» і «юридична» відповідальність є синонімами, оскільки, поняття юридичної чи правової відповідальності залежить від розуміння природного права законодавцем. Крім того, принципи свободи, справедливості та рівності інтуїтивно сприймаються суб'єктами суспільних відносин по-різному, а тому навряд чи можливим є повне і всеосяжне їх визначення у законодавстві. Правова відповідальність є цінною як наукова концепція тільки для філософії права і загальної теорії права, натомість, для юридичної, правозастосовної практики визначення поняття правової відповідальності нічого корисного не дає, лише сприяє «розмиванню» правової підстави юридичної відповідальності. Насамкінець, не слід штучно протиставляти правову і юридичну відповідальність людини. [60, с. 161-163]

Правова відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, а юридична – правової. Отже, правова відповідальність ширше поняття, ніж юридична. Однак, при розгляді позитивного змісту відповідальності науковці

найчастіше використовували прикметник «юридична», тому пропонуємо задля всебічного розуміння суті позитивної правової відповідальності людини розглянути юридичну відповідальність.

Поміж науковців немає єдності думок щодо юридичної відповідальності, так само як і щодо правової. На нашу думку, їх погляди можна розділи на три групи: 1) учені, що розглядають юридичну відповідальність як двозмістовну категорію (В.А. Кучинский [122, с. 155-156], В.І. Червонюк [241, с. 565-566], С.Н. Братусь [33, с. 85], О.В. Іваненко [88, с. 9, 10-11], О.М. Белова [25, с. 40], С.В. Ківалов [105, с. 117]); 2) науковці, що розглядають юридичну відповідальність як єдине ціле. (К.В. Басін [22, с. 31], Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінський [237, с. 51]); 3) учені, що визнають лише негативний зміст юридичної відповідальності (Д. С. Комарницький [113, с. 61], В.М Литвин [80, с. 335], М.В. Задніпровська [78, с. 5], О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко [213, с. 502], К.Г. Волинка [44, с. 182], О.Ф. Скакун [193, с. 466], М.В. Вітрук [41, с. 468], І.А. Алексєєв [4, с. 85], О.С. Іоффе і М.Д. Шаргородский [87, с. 313]).

Багато науковців критикують третю групу вчених за досить одностороннє бачення юридичної відповідальності, наводячи, на нашу думку, переконуючі аргументи. Скажімо К.В. Басін зазначає, що відповідаючи на критику щодо реалізації позитивної юридичної відповідальності треба підкреслити: чинне законодавство показує, що найбільше значення надається реалізації позитивної юридичної відповідальності, адже Конституція України неодноразово вживає термін «відповідальність» у суто позитивному сенсі. [22, с. 78]

«Можна стверджувати, – зазначає М.С. Строгович, – що юридична відповідальність є насамперед відповідальне ставлення людини до своїх обов'язків, відповідальність за правильне виконання особою покладених на неї законом обов'язків... Якщо ж обов'язок не виконаний, настає відповідальність у її, так би мовити, негативному значенні – примус, стягнення, покарання і т.п.» [210, с. 73]

Отже, при визначенні юридичної відповідальності слід виходити з того, що:

- 1) юридична відповідальність має два аспекти (форми): позитивний та негативний;
- 2) юридична відповідальність є одним цілим;
- 3) юридична відповідальність виконує ряд функцій: охоронну, виховну та регулятивну. Юридична відповідальність базується на правових нормах, що містять вимоги не порушувати суспільні інтереси (охоронна функція), а у разі їх порушення застосовує примус з метою виховання правопорушника та запобігання скоєнню правопорушень іншими (виховна функція). Регулятивна ж функція полягає у тому, що норми права впливають на свідомість людей та стають власними їхніми орієнтирами у виборі поведінки на користь позитивної юридичної відповідальності.

Отже, у юридичній літературі все частіше побутує думка, що юридична відповідальність уявляється не лише як наслідок негативного явища, як реакція держави на вчинений делікт, а як явище позитивне, що передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя, тобто це основа поведінки суб'єктів, що виключає порушення правових приписів. [72, с. 19]

«Позитивний» аспект юридичної відповідальності в правознавстві почали виділяти під впливом філософських вчень, де, як відомо, категорія відповідальності розглядається в двох аспектах – активному (позитивному) і ретроспективному. У першому аспекті відповідальність являє собою внутрішні спонукання вільної особистості (почуття обов'язку, його усвідомлення), яка на цій підставі будує «відповідальну», тобто соціально правильну, правослухняну та позитивну поведінку. Відповідальність у «ретроспективному» аспекті є відповідальністю за минулу поведінку, але не за будь-яку, а лише за ту, що суперечить або прямо порушує соціальні та правові норми. [242, с. 45]

На наш погляд, концепція позитивної правової і юридичної відповідальності повинна покласти край негативному розумінню відповідальності як санкцій і покарань. Все частіше в літературі звернено увагу на підвищення правосвідомості, правової культури суспільства та особистості, яке не можливе

без орієнтування поведінки в бік позитивної правової відповідальності людини. Тобто, це шлях до правової, демократичної держави, де громадянин здійснює активні дії або утримується від них відповідно до вимог закону.

У своєму дослідженні Л.Р. Наливайко стверджує, що позитивна юридична відповідальність суб'єкта – первинне, а ретроспективна – вторинне відношення юридичної відповідальності; перше є однією з передумов виникнення другого. [151, с. 180] Такої ж думки і К.В. Родіонова, яка вважає, що громадянин поводить відповідально, якщо не вчиняє правопорушень, причому відповідально не тільки в моральному, але й у правовому плані. Невірна і думка, ніби відповідальність проявляється тільки в порушенні яких-небудь інтересів, а швидше, навпаки, в правопорушенні виступає не відповідальність, а безвідповідальність, яка повинна бути знята відповідальністю в ретроспективному сенсі [183, с. 69]. До своїх колег приєднуються і Р.Л. Хачатуров і Д.А. Ліпінский, зазначаючи, що аналіз позитивної відповідальності – як соціальної, так і юридичної, має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Важливіше й доцільніше попередити настання негативної (ретроспективної) відповідальності за допомогою позитивної (перспективної) відповідальності, запобігти небажаному варіанту поведінки, а не застосовувати реальні заходи громадського і державного примусу. [237, с. 15]

На думку М.І. Матузова, без категорії позитивної відповідальності правова система була б украй хиткою, як і місце особистості в ній. Держава встановлює позитивну відповідальність у законах, визначає її як особливий правовий інститут, покликаний чинити загальний організаційний і дисциплінарний вплив на учасників суспільних відносин, їхню відповідальну, усвідомлену поведінку. Ми цілком погоджуємось з науковцем у тому, що позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна (перманентна), добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність особистості за свою поведінку в сьогоденні і в майбутньому, за належне виконання своїх юридичних і громадянського обов'язків, яка передбачає не тільки контроль особистості за своїми діями, а й позитивну реакцію на контроль суспільства, держави. Це не що

інше, як міра вимогливості людини до себе, а для правової системи це важливий цементуючий чинник. [138, с. 196, 208]

Для П. Недбайла сутність юридичної відповідальності полягає у «самостійній та ініціативній діяльності в рамках правових норм, вона в усіх випадках включає в себе досягнення позитивних цілей, це відповідальність за успіх у роботі... у людини відповідальність настає вже тоді, коли вона приступає до виконання своїх обов'язків, і не тільки, коли вона їх не виконує, або почне діяти їм усупереч». [152, с. 50-51]

З точки зору В.С. Голубовського, позитивна юридична відповідальність повинна цікавити нас не як механічне підкорення закону індивіда, спричинене страхом перед покаранням, а як добровільне виконання законів, що ґрунтується на природньому праві, високій правовій і політичній культурі. [55]

Дослідник О.В. Іваненко наводить вагомий аргумент на користь існування позитивної відповідальності, яким є правовий інститут заохочення та який тісно пов'язаний з добровільним виконанням суб'єктами права своїх обов'язків і є, насамперед, стимулом для вчинення правомірних дій, поважного ставлення до соціальних цінностей, сприяння реалізації добровільної відповідальності. [88, с. 14]

З огляду на зазначене можна констатувати, що заохочення є мірою втілення позитивної юридичної відповідальності; законодавче регулювання заходів заохочення є нормативним закріпленням реалізації позитивної юридичної відповідальності; застосування мір заохочення є реалізацією позитивної юридичної відповідальності; позитивна юридична відповідальність може бути втілена як до, так і після вчинення правопорушення, адже держава зацікавлена у здійсненні позитивних вчинків усіма суб'єктами права, у тому числі і правопорушниками після вчинення правопорушення. [22, с. 88]

Вплив позитивної юридичної відповідальності на правомірну поведінку суб'єктів складно переоцінити, фактично вона виступає необхідною поведінковою детермінантою. При цьому слід врахувати її дисциплінуючий та

організуючий вплив на учасників суспільних відносин, їх усвідомлену поведінку.
[183, с. 7]

Як підсумок, ми вважаємо, що негативна і позитивна форми чи то правової, чи то юридичної відповідальності сприяють досягненню єдиної мети - стимулюванню і підтримці громадського порядку, проте, позитивна відповідальність має важливіший характер і відіграє більшу роль, оскільки має добровільний характер та базується на усвідомленні свого обов'язку діяти певним чином.

У позитивному аспекті юридичну відповідальність розглядали також такі вчені, як: З. Астеміров, Б. Базилів, А. Горницький, Ю. Козлов, Р. Косолапов, В. Кудрявцев, В. Марков, М. Матузов, Б. Назаров, П. Недбайло, Ф. Паллак, І. Самощенко, Ж-П. Сарт, М. Слободчиков, В. Смирнов, М. Строгович, А. Тер-Акопов, В. Тугарінов, М. Фарукшин, Н. Хайнс, А. Черепніна, Є. Черних, А. Щербак та ін.

Крім того, у юридичній літературі мають місце різні найменування позитивної відповідальності, як от: активна відповідальність, статусна чи статутна відповідальність, перспективна відповідальність, добровільна відповідальність, попередня відповідальність, проспективна відповідальність, персональна відповідальність, функціональна відповідальність, суб'єктивна позитивна відповідальність, констативна відповідальність, активний аспект відповідальності, внутрішня відповідальність, моральна відповідальність, правова відповідальність, інтроспективна відповідальність, правова (протиставляючи тим самим їй юридичну відповідальність) відповідальність, помірно-позитивна відповідальність, активно-позитивна відповідальність, належним виконанням обов'язків, заохочувальна відповідальність та ін.

Кожен з науковців, намагаючись дати своє розуміння поняття позитивної юридичної відповідальності, переважно акцентує увагу лише на один компонент цього складного правового явища. Зокрема, одна група науковців дає визначення цього поняття через призму обов'язків людини:

Як вважають Р.Л. Хачатуров та Д.А. Липинський, добровільна форма реалізації юридичної відповідальності – це спосіб закріплення юридичного обов'язку дотримуватися вимог правових норм, що реалізується в правомірній поведінці суб'єктів юридичної відповідальності, яка одобрена і заохочена державою. [237, с. 175]

Юридична відповідальність у позитивному аспекті, за твердженням С. Алексєєва, передбачає суворе, досконало ініціативне виконання своїх обов'язків або осмислення особою власного обов'язку перед суспільством, розуміння в контексті цього обов'язку змісту та значення своїх дій, корегування своїх дій з покладеними на неї обов'язками, які впливають із суспільних зв'язків людини. [6, с. 371]

Учена Л.А. Морозова стверджує, що позитивна юридична відповідальність є свідомим виконанням людиною різноманітних обов'язків (юридичних, моральних тощо), розумінням свого обов'язку перед оточуючими. [150, с. 336]

Позитивна відповідальність, на думку В.Н. Кудрявцева, включає знання, розуміння людиною свого обов'язку і відповідне ставлення до нього, яке можна охарактеризувати як почуття обов'язку, прагнення добре виконати доручену справу, досягнути того результату, який необхідного суспільству і державі. [121, с. 11]

Вважаємо, що автори помилково згадують у своєму визначенні лише обов'язок, адже позитивна відповідальність також пов'язана ще й з здійсненням її прав і свобод, що прямо впливає з правового статусу людини. Отже, права та обов'язки у позитивній правовій відповідальності кореспондують одне одному. Будь-який суб'єкт права наділений не лише обов'язками, й правами.

Друга група науковців підкреслює значення позитивної юридичної відповідальності у «відношенні» або «соціальному зв'язку»:

Учені М.С. Кельман та О.Г. Мурашин встановили, що у позитивному значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням, яке являє собою добросовісне виконання людиною своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою людиною.

Іншими словами – це відповідальне ставлення людини до виконання обов’язку.
[102, с. 324]

Ми підтримуємо науковців у тому, що позитивна юридична відповідальність насамперед характеризується як відношення, якому притаманні певні ознаки, зокрема: наявність двох суб’єктів (держави і особи, на яку покладений обов’язок), наявність знань, правосвідомості, на основі яких виникає розуміння свого обов’язку.

За Б. Т. Базилевим, позитивна юридична відповідальність – це передбачений правовими нормами соціальний зв’язок особистості і суспільства, юридичне вираження об’єктивної залежності особистості і суспільства, громадянина від держави. [15]

Вважаємо, що визначення Б.Т. Базилева не є вичерпним, слід було б додати «...соціальний зв’язок особистості і суспільства, який реалізується у правомірній поведінці», адже позитивна правова відповідальність у першу чергу характеризується правомірним дотриманням правових норм, а не лише залежністю її суб’єктів.

До третьої групи науковців можна віднести тих, хто характеризує позитивну юридичну відповідальність як таку, що реалізується у правомірній поведінці або здійснюється через соціально корисне правомірне діяння.

Правознавець О.В. Іваненко стверджує, що позитивну юридичну відповідальність доцільно визначати як спосіб (засіб) закріплення юридичного обов’язку дотримуватися та виконувати вимоги норм права, що реалізується у правомірній поведінці суб’єктів права і схвалюється або заохочується державою.
[89, с. 48]

На думку Н.М. Оніщенко, позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення. [158, с. 5]

Проте, позитивна правова відповідальність це не лише реакція держави на здійснене правомірне діяння, адже іноді держава взагалі може нейтрально

поставитись до соціально-активних дій особи. Позитивна правова відповідальність включає в себе і високий рівень правосвідомості та правової культури, і знання та розуміння права, і психічне ставлення до свого позитивного вчинку.

Отже, прихильники широкого розуміння юридичної відповідальності пов'язують її не лише з реакцією на порушення правових приписів, а й зі свідомим, добровільним виконанням правових норм, відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків у процесі реалізації суб'єктивних прав, що втілюється в глибокому усвідомленні необхідності поведінки у відповідності з правовими приписами. [22, с. 25-26]

У юридичній літературі є різноманітні підстави класифікації позитивної відповідальності. Залежно від заслуг і сфери їх реалізації позитивну відповідальність поділяють на: 1) нагороджувальну відповідальність – цей вид позитивної відповідальності настає за здійснення особливих заслуг, які мають найбільший ступінь соціальної корисності чи які мають видатні результати у важливих сферах людської життєдіяльності; 2) заохочувальну відповідальність у сфері кримінально-виконавчого права – застосовується до осіб, які підпадають під дію кримінального покарання, але, які за заслуги чи довгострокове добросовісне виконання (чи перевиконання) ними своїх юридичних обов'язків одержують право на дострокове чи часткове звільнення від подальшого відбування покарання; 3) позитивну відповідальність у сфері трудового права – використовується роботодавцем до працівника за добросовісне виконання трудових обов'язків чи перевиконання трудової норми та виражається, наприклад, у вигляді грошової премії, нагородження почесною грамотою тощо; 4) дисциплінарну позитивну відповідальність – застосовується за дотримання відповідної дисципліни, точність та швидкість виконання вказівок тощо на державній, військовій службі, а також може бути встановлена у правилах внутрішнього трудового розпорядку; 5) фінансово-економічну позитивну відповідальність – вживається у сфері здійснення економічної діяльності з боку держави до різних бізнес-структур, індивідуальних підприємців та інших

господарських суб'єктів за досягнення ними високих економічних показників, високу активність у сфері благодійності, за спільну реалізацію державних національних проектів тощо. [158, с. 9] Така ж класифікація існує й у Великому юридичному словнику під редакцією А.В. Малька. [32, с. 66-67]

О.Є. Лейст в свою чергу розділив позитивну відповідальність на конституційну, функціональну і персональну. [125, с. 216-218]

Серед ознак позитивної юридичної відповідальності у юридичній літературі, виділяють такі: встановлюється державою у заохочувальних правових нормах; виступає засобом державного переконання та правового стимулювання; застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівниками організації тощо); пов'язана з наданням особі додаткових прав, можливостей та інших соціальних благ; виражається у певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистого характеру; виступає формою реалізації заохочувальної санкції норми права у конкретному випадку і до конкретної особи, проте не отожднюється з нею; здійснюється в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням ряду процедур – як встановлення самого факту заслуги, так і вручення нагороди); настає тільки за здійснення заслуги. [158, с. 6]

Дослідниця К.В. Родіонова вважає, що добровільна форма реалізації юридичної відповідальності характеризується такими ознаками: нерозривним зв'язком з нормою юридичної відповідальності; юридичним обов'язком, що впливає з правового статусу суб'єкта; гарантованістю, забезпечуваністю зі сторони держави; правомірною поведінкою; схвалення дій суб'єкта в рамках загальних правовідносин. [183, с. 96]

Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінский стверджують, що добровільна юридична відповідальність окреслюється ознаками: нормативності; юридичним обов'язком дотримання і виконання вимог, передбачених нормою права, чіткістю і деталізованістю; забезпеченістю державним переконанням, примусом або заохоченням; правомірною поведінкою; застосуванням заходів заохочення (факультативна ознака). [237, с. 48]

Отже, слід розрізняти позитивну соціальну відповідальність, позитивну правову і позитивну юридичну відповідальність. Де під позитивною соціальною відповідальністю слід розуміти реалізовану необхідність свідомого і добровільного використання людиною права, виконання обов'язку, дотримання заборони, що містять соціальні норми. А під позитивною (перспективною) юридичною відповідальністю – реалізовану необхідність свідомого і добровільного використання людиною свого права, виконання обов'язку, дотримання заборони, що закріплено у правових нормах. [60, с. 147, 196]

З огляду на проведений аналіз понять позитивної юридичної відповідальності, її ознак, на нашу думку, під позитивною правовою відповідальністю людини слід розуміти правовідношення, в якому добровільно та свідомо реалізуються суб'єктивні права і обов'язки людини та яке об'єктивується у її правомірній поведінці.

Отже, до ознак позитивної правової відповідальності можна віднести:

1) Наявне правовідношення. Більшість науковців схиляються до визначення позитивної правової відповідальності саме як до правовідношення. Зокрема, В.Н. Кудрявцев, розглядаючи позитивну юридичну відповідальність людини як складне явище, зазначив, що позитивною юридичною відповідальністю є правовідношення, яке складається з кількох елементів, причому, що кожне правовідношення, у крайньому випадку, має два суб'єкти, права і обов'язки котрі зазвичай кореспондують один одному. [120, с. 286]

Н.І. Матузов вважає, що позитивна відповідальність прямо впливає з правового статусу людини, зв'язана із здійсненням її прав, свобод і обов'язків, із загальними статусними правовідносинами. «Було б не вірно, – зазначає науковець, – виходити з того, що позитивна відповідальність не знаходиться в жодних правових відносинах, а існує в «чистому вигляді», у свого роду «соціальному вакуумі». Її зв'язок з правовідносинами доведено.» [138, с. 204,209]

В.К. Грищук також доходить висновку, що позитивна правова відповідальність це правовідношення, яке складається з кількох елементів, наводячи на користь цього такі аргументи: у правовідношенні права й обов'язки

кореспондують одне одному. Поряд з обов'язком правослухняної поведінки суб'єкт отримує сприяння, допомогу, підтримку з боку суспільства і держави. Він має право вимагати відповідних дій від усіх уповноважених і захищати свої дії в установленому порядку. Позитивна відповідальність включає знання, розуміння людиною своїх повинностей і відповідне ставлення до нього, яке можна охарактеризувати як почуття обов'язку, прагнення добре виконати доручену справу, досягнути, який необхідний суспільству і державі результату. [60, с. 182]

2) Добровільно та свідомо реалізується. Людина при використанні своїх прав не порушує прав та інтересів інших осіб та здійснює їх добровільно. Добровільна форма реалізації позитивної правової відповідальності людини є немислима без свідомого позитивного ставлення до своїх обов'язків.

3) Реалізовуване через суб'єктивні права та обов'язки. Позитивна правова відповідальність сприяє реалізації суб'єктивних прав людини та належному виконанню обов'язків, що прямо впливає із правового статусу людини. Позитивна правова відповідальність є свідченням високої свідомості людини, що проявляється в солідарному уявленні щодо позитивного й негативного. Вона є фундаментом правової системи, оскільки відповідальна людина не тільки зіставляє свої дії з суспільними нормами, а й дотримується їх.

4) Об'єктивовуване у правомірній поведінці. Об'єктивним вираженням позитивної правової відповідальності є соціально-корисні дії, які реалізуються через правомірну поведінку, змістом якої є свідоме розуміння людиною покладених на неї обов'язків та добровільне виконання правових норм. Правомірна поведінка залежить від рівня свідомості, правової культури, знань, розуміння права, цінностей людини, волі, мотивів та багатьох інших факторів. Відсутність правових знань може породити пасивність, байдужість та нерозуміння права. Добровільність залежить від свідомого позитивного ставлення людини до своїх обов'язків, а сила волі впливає на те, чи людина здатна при боротьбі мотивів подавити в собі егоїстичні цілі. На нашу думку, тільки вольові, свідомі, активні правомірні дії формують здорове підґрунтя та функціонування громадянського суспільства. При позитивній правовій відповідальності людина

повинна здійснювати вільний вибір та виконувати приписи правових норм, керуючись почуттями відповідальності, гідності, правоповаги.

Для розуміння позитивної правової відповідальності людини вагоме значення має розуміння поняття «людини». Як стверджує, А.М. Шульга, з точки зору повсякденного і наукового мислення, поняття «людини» є неоднозначним. Воно характеризується бінарністю, оскільки за допомогою цього поняття ми мислимо про людину як родову істоту, по-перше; а, по-друге, як про будь-якого конкретного індивіда. Однак, це роздвоєння є відносним, обидва його значення тісно пов'язані між собою, тому що людина як родова істота не може існувати незалежно від індивідів, від конкретних людей, з іншого боку, будь-який індивід є більш-менш повним втіленням людського роду, наближенням до якоїсь ідеальної людини. Якщо ж зосередити увагу власне на людині як предметі наукового дослідження, то сучасна наука репрезентує різні концепції людини, різні погляди на її природу. Проте, найбільш наближена до істини є концепція єдності «тілесно-соціальної організації» людини [252, с. 5-6], яку необхідно бачити у її «біо-оціальному» чи «соціо-біологічному» зв'язку.

В умовах глобального суспільства акцентування уваги на елементах, які інтегрують людську спільноту, вимагає звернення до відповідальності як характеристики людського буття та його фундаментальної цінності, тому знайомство з тлумаченням проблеми відповідальності допоможе нам глибше зрозуміти її всебічну цілісність та встановити конкретні напрями її формування [7, с. 9].

Незважаючи на різноманітність визначень та різних думок з приводу того що становить сутність позитивної правової відповідальності, всі науковці виходять з того, що є принаймні два чинники, які незмінні – це людина та суспільство. Більшість доходять висновків, що дослідження цього явища повинне базуватись лише в рамках суб'єктивних та об'єктивних характеристик чи внутрішніх (природних) та соціальних, які в свою чергу виражаються у різних якостях людини. Скажімо, Д.А. Ліпінский та Р.Л. Хачатуров вважають, що позитивна юридична відповідальність особистості існує в єдності своїх

об'єктивних і суб'єктивних ознак. До суб'єктивних ознак науковці відносять: усвідомлення правових норм, обов'язків, вироблення до них внутрішнього психічного ставлення, прагнення здійснювати визначені дії, мотиви, цілі, емоції. [127, с. 16]

Натомість В.М. Кудрявцев вказує, що суб'єктивні елементи позитивної відповідальності полягають у знанні (розумінні) свого обов'язку, певному ставленні до нього, яке може характеризувати як почуття обов'язку, прагнення виконати доручену справу добре, а суб'єктивні елементи пов'язані з мотивацією позитивних, суспільно корисних вчинків. [120, с. 207]

К.В. Басін зазначає, що загальний зміст добровільної форми юридичної відповідальності вбирає у себе об'єктивне й суб'єктивне і його можна визначити як сукупність встановлених нормативно-правовими актами об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують діяння (дію, бездіяльність, вчинок) як правомірне, соціально корисне або нейтральне, варте схвалення чи заохочення, яке не тягне застосування примусової форми реалізації відповідальності. [22, с. 104]

Проаналізувавши природу позитивної правової відповідальності, К.В. Родіонова вважає, що елементи добровільної відповідальності схематично можна відобразити таким чином: вимоги, викладені в соціальних нормах – обов'язок чинити у належний спосіб – усвідомлення суб'єктом пропонованих вимог – виконання даного обов'язку (вчинення соціально-корисних дій) – реакція з боку суспільства (схвалення чи заохочення). Визначені межі відповідальності становлять обсяг виконання обов'язків та обсяг застосовуваних суспільством схвалень і заохочень. У свою чергу цей обсяг встановлюється соціальними нормами. [183, с. 42-43]

У своєму дослідженні детермінант відповідальності О.В. Лазорко ділить їх на об'єктивні та суб'єктивні, які тісно пов'язані між собою. Всі об'єктивні детермінанти мають соціальний характер, а всі суб'єктивні детермінанти виявляються в індивідуально-психологічних характеристиках суб'єкта. Як зазначає науковець, поділ чинників на об'єктивні та суб'єктивні є традиційним та

використовується більшістю дослідників, проте, суперечливим є питання про переважний вплив тієї чи іншої групи чинників. Одні вчені (наприклад, біхевіористи) стверджують, що майже всі навикі є набутими, вирішальне значення має вплив оточуючого середовища, а інші, ж навпаки – доводять, що в людській поведінці визначальними є внутрішні механізми, які закладені генетично, – отже, підкреслюють основоположну роль суб'єктивних детермінант нашої поведінки (психодинамічні теорії особистості). [123, с. 57, 62]

Попри суб'єктивні та об'єктивні ознаки позитивної правової відповідальності, важливо щоб вони існували лише у взаємодії, впливаючи один на одного. Тому цілком слушним вважаємо твердження Н.І Матузова, що позитивна відповідальність обумовлена низкою об'єктивних факторів, які мають вирішальне значення, але не спрацьовують автоматично, тому повинні підключатися ще й суб'єктивні. [138, с. 195-196]

Поряд з цим, підсумовуючи все вище сказане, слід сказати, що ґрунтовне дослідження саме детермінант позитивної правової відповідальності науковцями не проводилось.

1.2. Методологічні засади дослідження детермінант позитивної правової відповідальності людини

Методологія дослідження правових явищ узагальнює теоретичні положення, що мають ґносеологічне значення, а також передбачає світорозуміння, світогляд дослідника, закладає правильний напрям у роботі вченого, сприяє виявленню закономірностей, а отже, зумовлює виникнення достовірного знання про правові явища, їх суті та призначення. [142] Методологія дослідження позитивної правової відповідальності людини може базуватись на принципі детермінізму, який є фундаментальним принципом філософського вчення про буття.

На нашу думку, під принципом у філософії варто розуміти категорію, закон або вчення в цілому в певній пізнавальній ситуації, використовуваний для

проведення дослідження. Значення детермінізму як суттєвого компонента наукового світорозуміння, ефективного методологічного принципу дослідження робить особливо актуальним аналіз категоріального апарату вчення про детермінізм, у зв'язку з цим звертає на себе увагу факт багатозначності самого терміну «детермінізм». У «різночитанні» термінології філософського вчення полягає вся складність. [11, с. 7]

Філософія жодним чином не зводиться, звичайно, до аналізу мови, будь то мова науки, або мова повсякденного мовлення, однак без точного розуміння мови та тлумачення слів неможливе ніяке наукове знання, в тому числі і філософське. Разом з тим не можна не рахуватися з фактом багатозначності термінів, що вналежать до філософського вчення про детермінізм, адже вони допомагають розібратися у його суті.

Латинське дієслово «determinare» в перекладі означає «визначати», «обмежувати», «відділяти», воно пов'язане зі словом «terminus» – «межа», «рубіж», «закінчення». Британська енциклопедія перекладає це дієслово: «to prescribe or limit», тобто «наказати» або «визначити», «обмежити». Значення детермінізму з російської мови, таке – «визначати», «вирішувати», «постановляти», «призначати», «давати особливе заняття», «пояснювати коротко сутність, відмінні ознаки предмета». Саме з перекладу російської мови – визначати, чи детермінувати, – і ввійшов у філософію термін «déterminare» як позначення логічної операції визначення предмета його ознаками, вказівки меж, кордонів речі не в просторовому, а в якісному сенсі. [12, с. 43] Український тлумачний словник трактує детермінізм через причинність. Зокрема, за тлумачним словником сучасної української мови І.М. Забіяки, детермінанта (и) – це причина, що визначає виникнення явища [217, с. 108] або ж, за «Академічним словником української мови», детермінізм – це матеріалістичне вчення про загальну причинну зумовленість явищ природи, суспільства й мислення. [199] Проте, на наш погляд, це не зовсім правильний підхід, адже, якщо проаналізувати історію виникнення та розвиток детермінізму, то можна дійти висновку, що

причинність та детермінізм це не тотожні поняття. Тому, пропонуємо розглянути цей розвиток у вигляді таких етапів:

Перший етап. Зародження розуміння принципу детермінізму у різних природничих науках. Перш за все звертаємо увагу на ту обставину, що філософська категорія «детермінізм» вживається у спеціальній природничій (звідки він родом), зокрема у фізичній і біологічній літературі, у значенні, яке не збігається з розумінням детермінізму як філософського поняття. [12, с. 35]

Другий етап. Принцип детермінізму ґрунтується на причинності, суть якої полягає в обумовленості всіх явищ та процесів. Так, вже в філософії стародавності можна виявити основні ознаки концепції детермінізму, яка стала панівною у філософії XVII-XVIII століть. Найбільш характерними рисами цієї концепції можна вважати зведення всіх форм детермінації до причинно-наслідкових зв'язків і абсолютизацію однозначного характеру самого причинно-наслідкового зв'язку, який, природно, приводив до уявлення про єдність причин і наслідків, тобто всяка зміна, рух є ілюзорними. Абсолютизації причинно-наслідкового відношення і його однозначності приводили до умовності змін у часі, оскільки вся послідовність подій, навіть у нескінченному просторі-часі, виявлялася абсолютно заданим станом світу, який настільки ж абсолютно зумовлювався нескінченним рядом попередніх станів, а звідси випливає, що знаючи про всі причини буде відомий наслідок. [56, с. 7]

Яскравим представником цієї точки зору був відомий французький математик та астроном П.С. Лаплас, який вважав, що все в світі причиннообумовлено і здійснюється на підставі однозначних законів. [161, с. 380] Внаслідок цього такий детермінізм тепер називають механістичний або ж лапласівський. Довгий час таке бачення детермінізму було єдиним. Наприклад, у «Філософській енциклопедії» М. Ярошевський під детермінізмом розуміє вчення про загальну причинно-матеріальну обумовленість природних, суспільних і психічних явищ. [256, с. 464]

Третій етап. Детермінізм та свобода волі є взаємовиключні поняття, оскільки детермінація є причинною. На даному етапі в науці вважалось, що

детермінізм виключає будь-яку свободу волі, оскільки свобода полягає у виборі, а причинність залежить від факторів, які є відомими і обумовленими. Проте, це виявляється лише псевдопроблемою при розумінні свободи як пізнаної необхідності чи усвідомленої необхідності за Б. Спінозою, який показав відрив між уявленням про те, що зазвичай називають свободою і тим, яка вона є насправді. Цей філософ довів, що свобода волі нерозривно пов'язана з принципом детермінізму і категорією необхідності. У подальшому його підтримали Г. Гегель та Ф. Енгельс. Б. Спіноза вважав, що «свобода – це усвідомлена необхідність». Вона виражається через пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства. [69, с. 17]

Питання про дії суб'єкта, що засновані на знанні об'єктивної закономірності, відбивається в понятті свободи волі, яке має два різні тлумачення: по-перше, в сенсі можливості вчинення навмання чисто довільних, нічим не обумовлених (крім волі і бажання суб'єкта) вчинків. Проте, якщо вчинки людини, будучи з її точки зору цілком вільними, не спираються на знання і суворе дотримання об'єктивних законів, то вони не тільки не приведуть до здійснення наміреної мети, але можуть призвести до прямо протилежного результату. Наприклад, людина може цілком «вільно» зістрибнути з підніжки рухомого транспорту проти напрямку руху, не рахуючись із законом інерції, але результатом цього «вільного» стрибка буде падіння. По-друге, поняття свободи волі тлумачиться як суворе узгодження поставленої мети і способів її здійснення з об'єктивними законами, пізнаними людиною. Звідси розуміння свободи як пізнаної необхідності, як прийняття рішення зі знанням справи. [99, с. 28] Отже, поняття свободи волі має зміст тільки у співвідношенні з необхідністю, тому що людина, перше, ніж здійснити певну дію, усвідомлює, зважує, враховує ті наслідки, які ця дія може викликати, але врахувати наслідки – це значить усвідомити їх у системі тих зв'язків, які роблять настання цих наслідків необхідними. [178, с. 130]

Четвертий етап. Новий погляд на детермінізм Г. Гегелем. Він розглядає детермінацію як інтегральну закономірність, яка існує завдяки взаємодіючим окремим факторам (детермінантам). Як з'ясував Г. Гегель, випадкова подія в

принципі не може бути викликана лише внутрішніми, необхідно притаманними тому чи іншому процесу закономірностями, крім того, випадкова подія не може бути пояснена із самої себе. Непередбачуваність випадковостей не суперечить принципу причинності, оскільки випадкові події і причинні зв'язки є наслідками хоч і невідомих, проте реально існуючих умов і причин. Випадкові явища виникають не хаотично, не «з нічого»: можливість їхньої появи хоч і не жорстко, не однозначно, але закономірно пов'язана з причинними підставами. [143]

П'ятий етап. Причинність може бути формою чи видом детермінації, але не єдиною підставою для її існування. У філософській літературі в останні роки досить часто говорять, що детермінізм не зводиться лише до вчення про причинність, а тому, сучасна наука і філософія стали конкретно і все більш широко досліджувати різні види детермінації, не обмежуючись однією причинністю. [11, с. 23, 21] Перший, хто вжив поняття детермінізм у якості філософської категорії і не зводив його до уявлення про механічну причинність був німецький філософ і натураліст Г.В. Лейбніц. [11, с. 13] Відтоді причинний, детермінізм розглядають лише як вид детермінізму або його форму. Так, М. Бунге вважає, що раціональною основою для того, щоб розглядати причинність як форму детермінізму, є те, що сучасна наука часто застосовує непричинні категорії детермінації. Науковець В.А. Номоконов доходить висновку, що детермінація та причинність – не одне і теж, тому що детермінація являється ширшим поняттям і охоплює причинність як один із різновидів процесу детермінації. [154, с. 8] Отже, поняття «причинність» та «детермінізм» не співпадають, оскільки виявляючи причинність ми досліджуємо головним чином джерела тієї чи іншої події, а вивчаючи детермінацію ми, спираючись на знання причинності, в основному звертаємо увагу на опосередкування, визначення одних явищ іншими [190, с. 152].

Розглянувши всі проблемні аспекти, пов'язані з детермінізмом, проаналізуємо детермінізм як поняття. Зокрема, А.Ф. Аскін під детермінізмом розуміє відношення, що виражає залежність речей (властивостей речей і відношень між ними подій, процесів, станів) у їх існуванні і зміні від будь-яких

факторів. [12, с. 44-45] Для нього, детермінізм – поняття, що означає: а) обумовленість тієї або іншої речі інакшими речами і б) вчення про таку зумовленість. З цим терміном пов'язано загальне уявлення про визначеність предмета (події) факторами, які розкривають характерні ознаки даного предмета, події. [11, с. 29-30]

На думку К. Маре, детермінізм як концепція, що відображає зв'язок і взаємодії реального світу і їх пізнання, має два аспекти: 1) виражає утворення і функціонування речей і процесів, відповідаючи на запитання «як?», і 2) виражає механізм виникнення певних станів, існуючих у даний момент, і відповідає на більш глибоке питання «чому?». Обидва ці аспекти тісно взаємопов'язані, оскільки відповідь на питання «як?» може включати в себе одночасно і відповідь на питання «чому?». [136, с. 117]

Для П.В. Алексєєва та А. В. Паніна, детермінізм – це вчення про загальну обумовленість природних, соціальних і психічних явищ або вчення про залежність речей, подій, процесів, станів від тих факторів, якими вони визначені в своєму існуванні і зміні та відповідальні за характеризуючі їх ознаки. [5, с. 474]

Г.Й. Михайлишин, констатує: «детермінізм – це вчення про об'єктивний і закономірний взаємозв'язок та взаємозумовленість явищ і процесів» [143] Вже Б.М. Кедров називає детермінізм загальним вченням, що визнає існування всеосяжного зв'язку явищ і заперечливе існування яких-небудь явищ і речей поза цим зв'язком. [100, с. 41] Натомість В.Я. Пермінов розглядає детермінізм як погляд на світ, що визнає причинність в повному об'ємі. [166, с. 112]

У літературі поширене таке визначення детермінізму: «це філософський принцип, згідно з яким явища природи, суспільства і свідомості пов'язані один з одним природним причинним зв'язком і обумовлюють один одного.» [207, с. 312]

Детермінізм розглядали такі вчені як: І.С. Алексєєвою, Л.Г. Антипенком, І.О. Акчуріною, Я.Ф. Аскіним, Л.Б. Баженовою, О.М. Князевою, М.Л. Лезгіною, В.П. Огородниковим, М.Е. Омеляновським, М.О. Парнюком, М.В. Пилипенко, Ю.В. Сачковою, Г.О. Свечніковою, І.В. Шаталовичем, Д.І. Широканою та ін.

Хоч і принцип детермінізму розглядався багатьма вченими, проте, практично нема робіт присвячених розгляду позитивної правової відповідальності через призму принципу детермінізму.

На даному етапі розвитку принцип детермінізму містить у собі теоретичні засоби, орієнтовані на дослідження закономірних перетворень у структурі цілого, на вивчення зміни тенденцій у розвитку складних об'єктів і т. д. У результаті принцип детермінізму збагачується новими елементами та побудований на визнанні внутрішньої активності цілісних об'єктів. Його зміст стає близьким за суттю принципу історизму, розроблювальною матеріалістичною діалектикою з системно-цілісної точки зору, хоч і зрозуміло, що детермінізм виходить за рамки принципу, який розглядає генезис як простий рух від минулого до сьогодення та майбутнього, як лінійну зміну станів об'єкта у часі. [124, с. 18] Без цієї категорії говорити про позитивну правову відповідальність людини не можливо, адже саме цей принцип нам дозволить виявити умови, зв'язки, причини, підстави через які даний феномен існує. «Сутність детермінізму, як вчення, полягає в тому, щоб в універсальному закономірному зв'язку, що існує між предметами і явищами, виділити ті з них, які характеризують походження предмета або явища, залежність появи одного від дії інших» – вважає, А.А. Тер-Акопов. [214, с. 276]

Саме принцип детермінізму, що розглядається як регулятор діяльності людей, базується на уявленні про те, що тенденції розвитку суспільних процесів не тільки можуть підпорядковувати спрямованість зусиль людей, а й у стані бути контрольованими з їхнього боку. Міра позитивної правової відповідальності людей при цьому знаходиться в залежності від характеру усвідомлення взаємодії підвладних і непідвладних їх волі детермінант. Вона опосередкована вираженими детермінантами та залежить від глибини відображення людиною нормативного змісту цих детермінант, а й від ступеня усвідомлення можливостей побудови поведінки на основі наявних знань. Важливою умовою підвищення міри відповідальності діючих суб'єктів є якісність організації процесу передачі знань при нормативному вираженні детермінант, опосередковуючи їх поведінку і засвоєння ними цього досвіду. [190, с. 153, 154]

Детермінізм розрізняє два основних типи закономірностей: передусім, динамічні, коли залежні один від одного події пов'язані строго однозначним співвідношенням, та, статистичні, основу яких утворює сукупність безлічі випадкових подій, що відбуваються з окремими індивідами, що створюють дану статистичну сукупність. При цьому обидва типи закономірностей здатні за певних умов переходити один в одного: у міру збільшення числа випадкових подій статистична закономірність поведінки всього колективу в цілому має тенденцію перетворюватися в динамічну. [99, с. 24] З категоріями динамічності та статистичності пов'язана і юридична відповідальність. Її реалізація, перехід із статичного у динамічний стан починається з виникнення правовідносин. З цього моменту його суб'єкти об'єктивно виявляються в стані відповідальності за виконання певного правового припису, встановленого державою, який виникає незалежно від бажання особи, яка зобов'язана порівнювати свою поведінку з вимогами норм права. [237, с. 46]

Детермінізм пов'язаний з положенням про загальний взаємозв'язок речей, а тому узагальнене розуміння детермінізму виявляє спорідненість ідей детермінізму й ідей взаємозв'язку, хоч детермінізм і не тотожний йому: він виражає активну сторону взаємозв'язку. Ближче всього поняття детермінізму стоїть до поняття взаємодії, яке характеризує механізм взаємозв'язку, однак це різні поняття: взаємодія речей і подій складає основу їх детермінації, а остання – одну із сторін взаємодії. Причому при аналізі дії детермінації завжди виявляються діючі в певному напрямі фактори, у цьому сенсі детермінізм виступає як характеристика зв'язків спрямованої взаємодії – це важлива риса детермінізму, що відрізняє його від взаємодії взагалі. Детермінізм поглиблює розуміння взаємодії, виділяючи в ньому складові його впливу, не обмежується лише констатацією взаємозв'язку речей, а виявляє її функціональну роль і основи. Таким чином, детермінізм, як і взаємозв'язок, і рух, розвиток, є вираз іманентної, внутрішньої активності матерії. [11, с. 33-34] Ця суть детермінації дає змогу стверджувати, що детермінанти, які становлять позитивну правову відповідальність, не просто перебувають у взаємозв'язку, а взаємодіють, тобто не можуть існувати окремо один від одного

для виникнення такого явища як позитивна правова відповідальність. Як вважає Г.Й. Михайлишин, взаємодія є філософською категорією, яка відображає процеси впливу різних об'єктів, їхній перехід, породження одним об'єктом іншого тощо. [143] У філософсько-правовому розумінні відповідальність виступає як взаємодія між особистістю, колективом і суспільством. Суть цієї взаємодії полягає у виконанні своїх обов'язків добровільно та задля суспільства.

Отже, відношення детермінації – це зв'язок речей і явищ, взятих з її активної сторони. [11, с. 47] Активність відіграє дуже важливу роль, адже активна поведінка суб'єкта, як учасника суспільних відносин і є позитивною правовою відповідальністю. Не даремно в літературі побутує назва «активна відповідальність».

Категорія зв'язку доповнюється категорією автономності, тому що зв'язок може бути лише між автономними явищами. [11, с. 47] Отже, звідси випливає, що детермінантами позитивної правової відповідальності мають бути лише автономні категорії, тобто такі, які можуть діяти у правовій реальності самостійно. М.А. Парнюк вважав, що «самостійність, автономність, незалежність речі від інших речей, самодетермінованість речі, її субстанційність відображаються в категорії «абсолютне». Абсолютною є річ, яка визначається сама собою, в силу своєї природи, внутрішніх факторів». [162, с. 11] Абсолютне у нормативно-ціннісній сфері за В.А. Бачиніним – це безумовний зміст норм і цінностей, що існують самі по собі, незалежно ні від чого, безвідносно до чого-небудь і тому здатні зберігати незмінним свій статус і свою самостійність за будь-яких змін соціокультурних сферах суцього і належного. [23, с. 16] Отже, у зв'язку з своєю субстанційністю, автономністю, самодетермінованістю, самостійністю детермінанти позитивної правової відповідальності є також абсолютними.

Як зазначено у філософській літературі, ці явища не повинні відображати сукупність зв'язків чи окремі акти взаємодії, вони повинні визначати цілісне з безліччю структурно пов'язаних елементів, тобто бути системою. Ця категорія вказує на органічну цілісність як істотну ланку універсального зв'язку, дає можливість побудувати ідеальну сутнісну модель об'єктів. [124, с. 26, 29]

«Зазначені зв'язки між елементами правової відповідальності додають їй вигляд цільного явища. У його межах кожен з елементів являє собою системне утворення, яке в певних умовах може виступати визначальною стороною по відношенню до іншої системи», – вказував Р.Л. Хачатуров [237, с. 47] Елементи добровільної відповідальності можна відобразити за такою схемою: вимоги, викладені в соціальних нормах – обов'язок діяти належним чином – усвідомлення суб'єктом поставлених вимог – виконання даного обов'язку (реалізація соціально-корисних вчинків) – реакція з боку держави (тобто схвалення або заохочення). Обсяг виконання обов'язків та обсяг застосованих суспільством схвалень та заохочень становить певні межі відповідальності. У свою чергу обсяг встановлюють соціальні норм. [22, с. 40]

На наш погляд, детермінанти позитивної правової відповідальності, повинні відповідати таким ознакам:

- 1) мають перебувати у взаємодії;
- 2) розглядатися лише з активної сторони;
- 3) повинні бути автономними, самостійними, самодетермінованими (тобто у свою чергу теж складатися з певних детермінант), субстанційними (тобто мають бути абсолютними явищами);
- 4) мусять визначати цілісне з безліччю структурно пов'язаних елементів, тобто бути системою.

Отже, на нашу думку, детермінанта (и) позитивної правової відповідальності людини – це абсолютні, автономні, самостійні, самодетерміновані цінності, фактори, чинники, речі, елементи, в активному стані, що перебувають у взаємодії, чим визначають виникнення позитивної правової відповідальності людини.

Також вважаємо, що детермінізм позитивної правової відповідальності людини – це принцип, що відображає взаємодію, опосередкованість, взаємообумовленість, рух, розвиток автономних, самостійних, самодетермінованих, субстанційних речей і явищ, взятих в активному стані, які в сукупності утворюють позитивну правову відповідальність людини.

Окрім того, треба мати на увазі, що детермінанти можуть мати як конструктивну, творчу, так і деструктивну, руйнівну спрямованість. Дію детермінант за одних умов посилюють організаційні основи суспільного життя, в якості яких виступають види регуляційних механізмів і соціальних вимог, а за інших, – навпаки, знижують дієвість цих складових суспільства, дезорганізують суспільну практику, занурюють суспільство в хаос. [190, с. 149] Отже, одні детермінанти в змозі обумовлювати процеси організації, інші – дезорганізації. Ті детермінанти, що не лише організують процес певного явища, а й завдяки яким ця організація здатна досягти якнайвищого рівня ефективності, ми пропонуємо назвати «ідеальними» детермінантами. У контексті позитивної правової відповідальності людини ідеальні детермінанти – це детермінанти, що сприяють високому рівневі позитивної правової відповідальності людини. Які з детермінант позитивної правової відповідальності стануть ідеальними детермінантами, та якими властивостями та ознаками вони повинні володіти стане відомо наприкінці нашого дисертаційного дослідження. При розгляді кожного природного, соціального, правового явища як детермінанти позитивної правової відповідальності буде виділено все те, що найбільш повно сприятиме досягненню високого рівня позитивної правової відповідальності людини.

Детермінізм поділяється на види. В залежності від сфери вивчення розрізняють природний детермінізм і детермінізм соціальний. Особливість соціального детермінізму розглядається крізь призму діяльності людини і полягає в тому, що його об'єктом є діяльність людей, і причинні зв'язки в суспільстві реалізуються тільки через людську активність. Оскільки людина – істота не лише соціальна, але й біологічна, природна і її існування залежить також від навколишнього природного середовища, то соціальний детермінізм не відгороджений від природного детермінізму нездоланною стіною. Соціальний детермінізм повинен вивчати ті взаємозв'язки, в яких знаходяться об'єкти природи, принаймні враховувати отримані висновки у відносинах соціуму з ними, в іншому випадку соціальне виявиться в протиріччі з природним і не зможе існувати та функціонувати. [214, с. 278]

Оскільки об'єктом позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини є особливо цінні суспільні відносини, які охороняє норми права, а об'єктивна сторона позитивної (перспективної) юридичної відповідальності проявляється у правослухняній суспільно-корисній або суспільно-прийнятій поведінці людини як суб'єкта суспільних відносин, то слід вважати, що в цих аспектах важливу роль відіграє насамперед соціальний детермінізм. Проте, не слід забувати, що суб'єктом позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є фізична, осудна особа, яка досягла віку відповідного виду юридичної відповідальності, а також, у ряді випадків – юридична особа, а суб'єктивна сторона – це усвідомлення людиною необхідності, доцільності і корисності наданого їй права, чи встановленого обов'язку або заборони значимості її правослухняної поведінки. Стрижнем суб'єктивної сторони позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є стабільна психічна просоціально-правова настанова людини як суб'єкта суспільних відносин до поведінки, яка відповідає приписам правових норм, тобто, до поведінки, яка перебуває під контролем її свідомості та є правослухняною поведінкою. Свобода волі знаходить свою матеріалізацію через настанови людини – її своєрідні внутрішні принципи оцінки оточуючої дійсності і прийняття рішень щодо варіанту поведінки у відповідних умовах цієї дійсності, тому акт поведінки людини є втіленням, виразом зв'язку внутрішнього і зовнішнього світу людини, а це вже є сферою природнього детермінізму. [60, с. 198-199]

Детермінація складається, з одного боку, на основі природних впливів на людину і соціум, а з іншого – як результат впливу на людину діяльності інших людей або її власної діяльності. [190, с. 149] Отже, позитивна правова відповідальність людини існує не лише в тих сферах життя і діяльності, які внаслідок їх значущості для інтересів суспільства регулюються соціальними нормами, але як істота біологічна людина підпорядкована законам, закладеним у її природі, керуючим розвитком, функціонуванням, поведінкою цієї складної, цілісної, органічної системи. [15] Звідси можна поділити детермінанти позитивної

правової відповідальності на природні (індивідуальні) та соціальні. До природних (індивідуальних) відносимо:

1. Свідомість, у тому числі самосвідомість. Завдяки свідомості особа здійснює свою соціальну-активну поведінку, контролює свої вчинки та дії і бере на себе відповідальність за них.

2. Розум та волю як взаємодоповнюючі людські якості. Розум відповідає за внутрішню готовність людини бути відповідальною за свої вчинки, які реалізуються в його поведінці, а воля виступає стабілізуючим фактором, який не дозволяє поведінці людини відхилитися від правових норм.

3. Емоції та почуття. Для того, щоб емоційна сфера позитивно впливала на вибір і рішення людини, їй слід навчитись їх виховувати, не дозволяючи їм домінувати над її розумом та волею.

До соціальних детермінант позитивної правової відповідальності будемо відносити:

1. Культуру. У підході до розгляду культури як феномена, що детермінує життєтворчість людини, плідним є вироблення цілісного розуміння її суті у єдності речової і ціннісно-особистісної сторін. Культуру в такому випадку можна визначити як специфічно людський процес перетворення людського в речове, а й присвоєння суспільною людиною досвіду минулих поколінь, відбір найбільш вартісного та значущого з того, що вже створено, з метою подальшого використання накопиченого, як матеріалу для надання йому конкретного смислу, творчості культурних цінностей і суб'єктивного світу самої людини. [66]

2. Соціальні цінності і в тому числі правові цінності, які формують ціннісну орієнтацію. Ціннісна орієнтація, яка є одним із центральних особистісних утворень, які характеризують внутрішню сторону суб'єкта, а також його ставлення до дійсності і тісно пов'язані з формуванням смислової сторони спрямованості особистості. Вона є регулятором поведінки, дій, учинків людини й основою її світогляду. [71, с. 99]

3. Соціальні норми, в тому числі правові норми. Позитивна відповідальність тісно пов'язана з соціальною активністю особистості, яка

обирається на основі пропонованих до особистості вимог, викладених у соціальних нормах. Соціальна норма надає свободу, пов'язує суб'єкт своїми вимогами і одночасно обмежує його поведінку. Правова норма як різновид соціальної норми виступає в якості нормативної основи правової відповідальності, яка немислима без правової норми, оскільки об'єм і міра правової відповідальності передбачені нормою права, яка служить її основою. [237, с. 22, 37, 200]

Хоч розгляд детермінантів юридичної відповідальності у філософсько-правовій літературі можна зустріти, проте, класифікація детермінантів позитивної правової відповідальності людини відсутня. До прикладу, В.А. Номоконов у своїй монографії «Преступное поведение: детерминизм и ответственность» розглядав детермінанти злочинної поведінки. Дана монографія є великим кроком вперед щодо класифікації детермінізму поведінки, зокрема злочинної, що в свою чергу має вплив на розуміння детермінації відповідальності взагалі, проте, досить важко провести паралелі між детермінацією злочинної поведінки і добровільної, позитивної, оскільки автор наводить різну класифікацію впродовж свого дослідження і не обґрунтовує наведення одних елементів і виключення інших. На наш погляд, потрібно було б ширше звернути увагу на суб'єктивні фактори, адже злочин – це здебільшого суґубо індивідуальне діяння. [154]

Наступним дослідником правового явища через детермінізм є Т.З. Гарасимів. У двох своїх монографіях «Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір» [50] і «Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки: філософсько-правовий вимір» [51] автор додержується такої ж класифікації детермінант даного виду поведінки, що і ми у своєму дисертаційному дослідженні. Проте, незважаючи на досить обґрунтоване дослідження, автор приділяє досить мало уваги питанню детермінації, як і не здійснює чіткого розмежування, щодо того, що слід відносити до природних, а що до соціальних детермінант. Автор ґрунтовну вивчає генезу виникнення біологізаторської та соціологізаторської ідеї, стверджуючи, що природна сутність людини виконує роль неодмінної передумови та істотної детермінанти і її

формування, і всього життєвого шляху, а під «соціальним» слід мати на увазі все те, що відрізняє людину і суспільство від природи. [51, с. 377]

1.3. Ознаки природних (індивідуальних) та соціальних детермінант позитивної правової відповідальності людини

Детермінанти позитивної правової відповідальності поділяються на соціальні і природні (індивідуальні), адже людина перебуває у двох взаємоконфліктуючих вимірах – природньому та соціокультурному. Під природними (індивідуальними) детермінантами ми розуміємо фактори, пов'язані з фізичною, фізіологічною організацією людини, а також властивості нервової системи, функції організму як природжені, так і зумовлені в тій чи іншій мірі середовищем. Порушення природного (біологічного) в людині позбавляє її можливості функціонувати як у поведінці, так і в життєдіяльності суспільства. До природних (індивідуальних) детермінант ми відносимо: самосвідомість, свідомість, розум та волю, емоції і почуття. Поряд з тим, людина – це соціальна істота, а, отже, вона набуває свої людські властивості за посередництвом соціуму, до якого належить. В основу соціальних детермінант покладена фундаментальна залежність людини від соціального цілого, частиною якого вона є, тому вона завжди змушена зіставляти свої дії з вимогами суспільства. Якщо ж людина за певних обставин надовго перестає бути частиною соціуму, то вона втрачає всі властиві їй людські навички. Підтвердженням цьому є, наприклад, діти, розвиток яких відбувався поза межами суспільства (так звані «мауглі»). Вважаємо, що культура, цінності, норми є тими факторами, на які повинна орієнтуватись людина як соціальна істота, окрім того їх слід вважати соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини, тому що поза суспільством їх просто б не існувало.

На сьогодні можна відзначити недостатню розробку діалектичного підходу до проблем біологічного та соціального в людині. Це виражено у розумінні біологічного як «чисто природнього» і соціального як «поза біологічного». Хоча

біологічна організація включена в соціальне, інтегрована ним, а соціальна зумовлена можливостями біологічного, тому слід підкреслити, що природне і соціальне органічно взаємопов'язані. [111, с. 7-8]

Таким чином, біологічне в людині – це її фізичний субстрат (тіло) і шар психіки, а соціальне – це ансамбль її особистісних властивостей. У зв'язку з цим співвідношення природнього та соціального в людині можна сформулювати як проблему співвідношення організму та особистості. [119, с. 69-70]

Інтегруючим поняттям між природним і соціальним є поняття біо-соціальності та соціобіологічності, які за змістом, як стверджує Н.В. Ківенко, не є тотожними. Скажімо, біо-соціальні причини – це ті причини, що детермінують загальні закони живого, які специфічно проявляються в умовах суспільного життя, а соціально-біологічні – це фізіологічні та психічні процеси, які модифікуються під впливом соціуму і вже за принципом зворотнього зв'язку відіграють роль чинників трансформації людської поведінки і діяльності. Процес створення подібності природнього й соціального нескінченний, бо обидві ці протилежності нескінченно змінюються, і їх пристосування значною мірою залежить від обох сторін даного співвідношення [106, с. 35, 52], тому відповідь на запитання, чи позитивна правова відповідальність людини є соціально-біологічно детермінована чи біо-соціально є відкритим.

Отже, на нашу думку, першими природними (індивідуальними) детермінантами є самосвідомість, правосвідомість, які є властивістю високоорганізованої матерії – мозку людини, продуктом суспільного розвитку, відображенням суспільного буття. [10, с. 8-9] Оскільки свідомість не можлива без такого органу як мозку, то вважаємо, що саме це і є вагомим аргументом щодо належності свідомості, самосвідомості до природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності людини. Недаремно ж ще в античні часи, коли душу розуміли як свідомість, видатний філософ Аристотель розділяв три види душі – рослинну, тваринну і розумну, де остання властива лише для людини, що володіє пізнанням і діяльним розумом. [206, с. 15]

Відносячи свідомість і самосвідомість до природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності відштовхуємося від раціоналістичного підходу, який трактує свідомість як властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, адже існування свідомості поза ним неможливе. Ця властивість полягає в створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, в одержанні, зберіганні та переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на розв'язання певних завдань, в активному управлінні нею. [228, с. 160] Проте, ми підтримуємо й інших науковців, які вважають, що свідомість є суспільним продуктом. Для нас матеріальність основи свідомості – це не тільки матеріальність фізіологічних процесів кори великих півкуль мозку людини, що лежать в основі його психіки, а й матеріальність соціальних форм руху, що існують як єдина матеріальна основа свідомості. З погляду фізіології людська діяльність пов'язана з діяльністю мозку, ушкодження мозку позначається на діяльності свідомості, однак мозок сам по собі не діє, а стає органом свідомості лише під впливом культури. [177, с. 298] Отже, у нашому розумінні істина полягає у тому, що біологічні зумовлені інстинкти людини лише роблять можливим існування свідомості, але дана можливість не реалізується сама собою, а під визначальним впливом соціальних факторів. [189, с. 74] Свідомість є насамперед явище природи і саме тому свідомість виступає природньою детермінантою позитивної правової відповідальності людини, хоч і не сперечаємося, що формування свідомості здійснюється перш за все суспільством. Тому, на нашу думку, раціоналістичний і нераціоналістичний підходи повинні діяти лише у взаємозв'язку.

Залежність психіки, включно з найвищим її проявом – свідомістю, від центральної нервової системи, від процесів вищої нервової діяльності доведено великою кількістю фактів, даних спостережень і експериментів.

Наступними природними (індивідуальними) детермінантами позитивної правової відповідальності є розум та воля. На сучасному етапі право антропологізується і його центром стає людина, саме тому розум і волю, на нашу думку, слід розглядати у єдності. Проте, так було не завжди, в силу того, кому

більше надавалась перевага, розуму чи волі, в історії виникли правовий раціоналізм та правовий волюнтаризм.

В існуючому світі лише людина наділена раціональним розумом, але так і залишилось недоведеним, де він знаходиться, не відомо, яка його будова і як він функціонує, проводяться пошуки переконливих свідчень функціонального зв'язку кори головного мозку з численними діями. Вважається, що розум – це певної величини поле в області мозку, де проходять ментальні процеси, які залежать від функціонального стану психіки і корпори. Розум головним чином визначає поведінку, оперуючи нервовими імпульсами через центральну нервову систему і одержує від мозку всі види сенсорної інформації про навколишній світ та функціональний стан організму людини. Незаперечним є те, що наш мозок є матеріальною основою розумових процесів і виступає як їх провідник, з огляду на це, стає очевидним, що розум є природньою (індивідуальною) детермінантою позитивної правової відповідальності, адже здатність абстрактно мислити є найважливішим надбанням живої природи. [201, с. 14, 183-184,15]

В.І. Селиванов стверджував, що воля, як і свідомість людини – це відображення мозком об'єктивної реальності. [186, с. 40] Мозок – також продукт волі до пізнання. Вся інтелектуальна й емоційна конституція людини підкорена волі. [58, с. 106]

Правильно підкреслює В.П. Тугарінов, що наш вибір пов'язаний з відповідним внутрішнім устроєм, у якому є два апарати: один обдумує – розум, а інший вирішальний і приводить рішення, виходячи з цілей, у дію – воля. Цей пристрій розкривають сучасна фізіологія вищої нервової діяльності і наука психологія. [221, с. 56] Отже, беззаперечним є той факт, що розум і воля є невід'ємними від людини, а, отже, природними.

Багато фактів і спостережень доводить і те, що емоції та почуття слід також відносити до природних (індивідуальних) детермінант, адже центром їх виникнення є таламус, який відіграє важливу роль у регулюванні основних органічних процесів і передає імпульси з периферійних і внутрішніх рецепторів до кори головного мозку і зворотньо. Виникнення емоційного переживання є

результатом одночасного збудження симпатичної нервової системи і кори головного мозку. [163, с. 26]

Емоційна сфера людини також має як природню, тобто психофізіологічну, так і соціальну основу свого розвитку. Природня основа базується на тих психофізіологічних властивостях, які відображають адекватність динаміки та онтогенетичного розвитку їх відповідно до віку, а соціальна основа віддзеркалює засвоєний досвід емоційного ставлення особистості до навколишнього світу. [240, с. 14]

Взаємозв'язок природнього і соціального проявляється й у виникненні правового почуття, хоч без біологічного підґрунтя суспільному факторові не було б на що впливати. Отже, необхідно заперечувати односторонню залежність правового почуття від права чи ідей і уявлень, непохідних від змісту закону. Хоч ці ідеї та уявлення не можуть бути вродженими, вони обумовлені історичним досвідом, але разом з тим, формування правового почуття відбувається під впливом природніх задатків, схильностей людини, багато в чому воно визначається складною взаємодією цих схильностей і набутих здібностей, навичок. [200, с. 37-38]

Що ж до соціальних детермінант позитивної правової відповідальності людини, то до них, як вже йшлося вище, ми відносимо: культуру, соціальні та правові цінності, соціальні і правові норми.

Відомо, що людська поведінка детермінується не тільки природними факторами, а й соціальними. Отже, першою соціальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини є таке багатогранне явище як культура. Зокрема, розглядаючи правову культуру підтримуємо позицію тих науковців, які вважають, що правова культура може бути охарактеризована лише в двох нерозривно пов'язаних, але цілком самостійних аспектах: аксіологічному та соціологічному. В аксіологічному сенсі у правову культуру особистості та суспільства входять правові цінності, що концентрують у собі позитивний досвід правової організації життя людей та освоєння, відтворення цих цінностей, а у соціологічному сенсі в правову культуру особистості та суспільства входять

позитивні чи негативні продукти соціально значущої діяльності. При характеристиці культури важливі два елементи, оскільки значимість такого підходу полягає у тому, щоб, з одного боку, уникнути небезпеки моралізування, приховану в абсолютизації аксіологічного розуміння культури, а з іншого – уникнути обездуховлення соціального досвіду, уникнути зайвої прагматизації, прихованих в абсолютизації соціологічного розуміння правової культури. [133, с. 46-47]

Наступними соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини є соціальні та правові цінності. Загалом цінність є категорією соціальною, адже виявляється у результаті узагальнення соціального досвіду та втілює у собі суспільні ідеали. Вони є складовими соціальної системи, загальноприйнятими уявленнями про бажаний тип соціальної системи. Отже, цінність як властивість предмета притаманна йому не від природи, не через його внутрішню структуру, а тому, він є носієм соціальних відносин, будучи залученим у сферу суспільного буття. [198, с. 115]

Будучи суто соціальною, нормативна детермінація займає в системі суспільних факторів людської поведінки особливе місце. Виходячи з специфічного соціального аспекту суспільних відносин, нормативна детермінація поширюється на всі види та форми останніх. Окрім того, соціальні норми обмежують дію природних факторів індивідуальної поведінки, накладаючи на них соціокультурні рамки. [171, с. 157-158] Норму можна розглядати у двох аспектах: норма, що виходить від природи, тобто так звана природна норма та норма, де її припис виходить від свідомості активної поведінки людини та обов'язкової присутності волі суб'єкта. Зміна та розвиток суспільства або життєдіяльності суспільного життя знаходять своє відображення в нормі. Саме таке розуміння і слід віднести до соціальної норми. [39, с. 35]

Нами було доведено, що будь-яка природна (індивідуальна) детермінанта має як і природну, так і соціальну основу, подібний зворотній процес діє щодо соціальних детермінант позитивної правової відповідальності людини. Скажімо, у сучасній філософсько-правовій літературі соціальна норма характеризується як

єдність трьох сторін: масової поведінки людей (суспільного буття, оскільки в основі нормативного встановлення лежать найчастіше відповідні факти об'єктивної дійсності), суспільної свідомості (оскільки вироблення норми і уявлення про неї є результатом практичної та теоретичної діяльності не одного покоління людей) та індивідуальної свідомості (адже будь-яка суспільна норма реалізується через індивідуальну поведінку). [35, с. 75-76]

Перш ніж перейти до характеристики цих правових явищ, ми вважаємо за необхідне виявити, чи можуть вони проявляти себе як детермінанти позитивної правової відповідальності людини. У попередньому розділі нами були виявлені основні ознаки, яким повинні відповідати детермінанти, зокрема: мають перебувати у взаємодії; розглядаються лише з їх активної сторони; повинні бути автономними, самостійними, самодетермінованими (тобто у свою чергу теж складаються з певних детермінант), субстанційними (це проявляється у категорії «абсолютне»); повинні визначати цілісне з безліччю структурно пов'язаних елементів, тобто бути системою. Пропонуємо розглянути природні (індивідуальні) та соціальні детермінанти згідно цих ознак:

1) Мають перебувати у взаємодії. Інтеграція волі та свідомості очевидна, оскільки воля являється стороною свідомості, а ознакою свідомості – є воля. Воля забезпечує практичну діяльність, а свідомість знаходить у діяльності смисл та є неможливою без неї. Проте, не зважаючи на їх взаємодію, ці два явища є самостійними, виконуючи свою роль у психічному процесі свідомість не стає волею, хоча характеризується в якості важливої її ознаки. Свідомість і у вольовому процесі залишається свідомістю, а не якимось трансформованим компонентом, тобто про свідомість не можна говорити як про якусь складову волі, вона виступає її властивістю, без якої воля не може існувати. [157, с. 20]

Розум – це філософськи мисляча свідомість, вища ступінь логічного розуміння, що оперує широкими узагальненнями й орієнтована на найбільш повне і глибоке знання істини. Взаємодія свідомості з розумом, волею, емоціями та волею, яскраво проявляється у визначені, запропонованому А.Г. Спіркіним: «Свідомість – це вічний потік розумових, емоційних і вольових актів, у якому

ніщо не залишається стійким». [206, с. 107, 85] Як стверджує В.І. Селіванов розум, воля та почуття – це властивості свідомості. [186, с. 12]

За словами Т.С. Кириленко: «емоція є функцією розуму, а розум – причиною або компонентом емоцій». [103, с. 45] Емоційна складова відповідальності об'єднує складні моральні та інтелектуальні почуття, які виникають при виконанні людиною обов'язків, ухваленні важливого рішення та не можливі без взаємодії з розумом. Це почуття, які виникають у процесі розумової діяльності при визначенні відповідності вимог принципам моралі. [192, с. 33] Таким чином, людина відрізняється від тварини тим, що вміє керувати емоціями і почуттями. Розум допомагає людині багато в чому контролювати не тільки свою емоційну сферу, зовнішні прояви емоційних реакцій, а й забезпечує спокій, як показник зберігання зовнішньої незворушності навіть у найбільш екстремальних ситуаціях і умовах. Це не що інше, як стримуючий вплив розуму на емоційну сферу – вольовий акт, що дозволяє людині тримати себе в руках і не ставати рабом власних емоцій, тобто співдружність розуму і почуттів робить людину людиною, визначає її розвиток як особистості і поведінку в різних ситуаціях. [70, с. 74]

Емоції є невід'ємною складовою свідомості, адже важко зрозуміти природу людської поведінки, якщо повністю відкинути її емоційність, яка впливає як на правомірну, так і на неправомірну поведінку людини у правовій сфері. Правова психологія передбачає «переживання» правових явищ у свідомості на емоційному рівні, тому емоції та почуття є складовою частиною як свідомості, так і правосвідомості. [44, с. 193]

Як стверджує В.І. Селіванов, питання про зв'язок емоцій з волею є дуже складний, адже потрібно пам'ятати, що емоції – це пасивно-активний процес. Пасивність емоцій полягає у тому, що в них відбивається залежність особистості від зовнішніх впливів і станів організму, але, разом з тим, емоційний процес є активним, оскільки він виражає потреби особистості та є поштовхом до діяльності. Прагнення цієї емоційної активності є зародищем виникнення водночас як вольового процесу, так і вольової активності та є ланкою з'єднання

емоції з волею. Останнім компонентом цієї тріади є розум. Автор стверджує, що «чиста» воля або «чистий» розум – вигадка ідеалізму, проте кожне з трьох основних проявів психіки має свої особливості, без пізнання яких не можна скласти правильного уявлення про ціле. Адже, можуть бути люди із неоднаковим розвитком розуму, почуттів та волі. Розум розвинений, проте слабовільний – зовсім не рідкісне явище, або ж розвинена воля без розуму перероджується на сваволю та упертість, а без розвинених моральних почуттів людина позбавляється мотиву та енергії. Отже, під розвинену вольовою особистістю слід розуміти лише розумну, морально виховану волю. [186, с. 102-103, 5]

Що ж до взаємодії емоцій та розуму, то в цьому плані цікавою є теорія Арнольда, суть якої зводиться до розуміння емоції як функції розуму. В даному випадку емоції розглядаються як комплекс відповідей, зумовлених пізнавальними процесами, що виникають як результат сприймання і оцінки. До того як виникне емоція, об'єкт повинен бути сприйнятий, проаналізований і оцінений, а вже у відповідь на цю оцінку виникає емоція як нераціональне сприйняття або відторгнення. [81, с. 110] Таким чином, емоція є функцією розуму, а розум – причиною або компонентом емоцій. «Ми боїмося, тому що ми вирішили, що нам загрожують». [103, с. 45]

У свою чергу соціальні норми взаємодіють як з природними, так і соціальними детермінантами. Щодо взаємодії з природними (індивідуальними) детермінантами, то вона проявляється у реалізації соціальних норм. Саме реалізація соціальної норми, як і правовий вчинок, простежується в єдності розуму, волі та свідомості, оскільки тільки така взаємодія може забезпечити повне розуміння норми та її виконання. Презентація соціальних норм у свідомості, так само як і процес усвідомлення тих чи інших норм та їх участь у структурній і тимчасовій організації свідомості і внутрішнього світу особистості, виконують різноманітні функції і відіграють різноманітні ролі в процесі регуляції поведінки. Присутність норми у свідомості людини дозволяє їй оцінювати свої та чужі вчинки з змістовної, якісної сторони у категоріях ціннісних та моральних відносин, оцінювати себе, ситуацію та співвідносити їх з якимось еталоном, щоб

надалі відсіювати, формувати та направляти свою поведінку. Наявність соціальних норм у феноменальному полі свідомості дозволяє «включити» найважливіші психологічні механізми самосвідомості, самооцінки, оцінки цих норм. [30, с. 116-117] Мотиви реалізації соціальних норм у поведінці людини можуть формуватись під впливом пристрастей, емоцій, настроїв, інших природних якостей людини. Однак, дані природні якості можуть діяти, узгоджуючись з раціональною стороною свідомості особистості або вступаючи у суперечність з нею, що певним чином впливає на функціонування тієї чи іншої соціальної норми. Воля, яка безпосередньо зв'язана з розумом та завжди впливає на практичні дії людини, також відіграє вагомий роль у реалізації соціальної норми, оскільки слід підпорядковувати раціональному вибору лінії поведінки своїм пристрастям, емоціям, які можуть суперечити їй. [165, с. 29-30] Проте, відбувається і зворотній зв'язок – це вплив соціальних норм на природні (індивідуальні) детермінанти, що проявляється в обмеженні дії біологічних факторів шляхом накладання соціальними нормами соціокультурних рамок на індивідуальну поведінку людини.

Щодо співдіяльності соціальних норм з іншими соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності, то така взаємодія може проявлятися по-різному. Наприклад, співвідношення норм з цінностями дозволяє говорити про ієрархію норм відповідно до ієрархії цінностей суспільства, соціальних груп та індивідів, тому в якості підстави для класифікації соціальних норм можна взяти їх положення в нормативно-ціннісній ієрархії. [246, с. 29] Що ж до взаємодії соціальних норм з культурою, то соціальні норми – найбільш ємне, сконцентроване відображення загальної культури, рівня розвитку суспільства, тому ці найважливіші фактори обов'язково повинні бути враховувані, коли мова йде про високу культуру, бо її проявом якраз є ті стандарти, які висуває суспільство. [225, с. 122]

Можна простежити чітку взаємодію соціальних та правових цінностей з іншими детермінантами позитивної правової відповідальності. Зокрема, взаємодія розуму, волі та цінностей проявляється у тому, що волю у правовому розумінні

розглядають як здатність до вибору мети діяльності і внутрішнім зусиллям, необхідним для її здійснення, в результаті якої підтверджуються і реалізуються правові цінності, визнані розумом. [218, с. 57] Цінності – це породження розуму і волі людини. [164, с. 7] Саме завдяки розуму відбувається ціннісне ставлення до правових явищ.

Рівень розвитку правосвідомості істотно залежить від того, як чітко приймаються цінність свободи, справедливості, рівності, наскільки правосвідомість відкрита для прийняття цінностей, що мають витік у ірраціональних рівнях існування світу. [144, с. 125] Рівень розвитку правової свідомості та поведінки органічно пов'язує її з правовою культурою як мірою освоєння і використання правових цінностей. Насамперед, правова культура неможлива без наявності правових цінностей, до яких належить саме право як найважливіший засіб регулювання суспільних відносин. Поруч з тим, правові цінності – це система правових знань, поглядів, правові установки і ціннісні орієнтації. У правових цінностях сконцентровано попередній досвід, освоєння якого дозволяє приймати правильні рішення, діяти, порівнюючи свої права й обов'язки з законними інтересами громадян, суспільства, держави. [13, с. 240-241] Окрім того, для реалізації цінностей вони повинні функціонувати у культурі суспільства у вигляді стандартів, стереотипів людської поведінки. Норми – це цінності в їх дії, оскільки будь-яка цінність припускає наявність відповідних їй нормативних регуляторів поведінки, які в свою чергу мають на увазі наявність тієї цінності, на яку вони спрямовані. У цьому полягає взаємодія норм із цінностями, адже саме норми найбільш виділяють соціальну значимість цінностей. Не випадково норми застосовуються, як правило, для характеристики соціокультурних процесів, оскільки норми пов'язані з ціннісними орієнтаціями є виявленням культурної чи соціально-зумовленої позиції суспільства до того чи іншого об'єкту, явища, події, інших людей тощо. [211, с. 126-130]

Взаємодія свідомості і цінностей настільки інтегруюча, що у літературі виникло нове поняття – «ціннісна свідомість». Ціннісна свідомість включає в себе, передусім, стійкі ціннісні уявлення про різні явища і обставини

життєдіяльності людини, а й уявлення про міру відповідності явищ дійсності ціннісним критеріям, уявленням про справедливе, прекрасне, природне тощо. Ці оціночні уявлення, які диференціюють усі умови та обставини людської життєдіяльності за характером і ступенем їх значущості, перетворюються в цінності, цілі та мотиви відповідної поведінки. [17, с. 9]

Як зазначає А.А. Кавалеров, цінності та ціннісні орієнтації є не лише компонентом свідомості, а й поведінки людини, тому вони не обмежуються раціональним вибором тої чи іншої цінності, а й визначають емоційне життя людини, у чому проявляється їх взаємозв'язок з емоціями. Виступаючи як цінність і як оцінка, емоції включено у дві різні системи відношень: перша – це відношення суб'єкта діяльності до її мети, до обставин, що допомагають чи заважають її досягненню, друга – відношення людини до самої діяльності. У разі, якщо у ролі оцінки емоції виступають як регулятори діяльності, тобто виконують регулюючу функцію, то у якості самостійної цінності вони стають одним із мотивів діяльності. Ціннісні орієнтації особистості підкріплені емоційними переживаннями, трансформуючись у потреби, інтереси, цілі спонукають людину до активної діяльності, спрямованої на досягнення даної мети, що обумовлює діяльнісний компонент ціннісної орієнтації. Цей процес проходить у такі етапи: по-перше – об'єкт, явище викликають у людини тимчасове позитивне емоційне переживання, по-друге, пережите позитивне емоційне переживання згодом закріплюється у пам'яті людини і починає відтворюватися навіть поза тими стимулами, які сприяли позитивним емоціям, по-третє – об'єкт, явище стають цінністю для людини внаслідок виникнення потреби у них, яка і спонукає до певного виду діяльності. [91, с. 64, 68-69]

Правова культура взаємодіє з правосвідомістю. Їх взаємодія проявляється в тому, що і правосвідомість, і правова культура зв'язана з пізнанням сутності правових явищ. Разом з тим правова культура виражає саме рівень пізнання правових явищ, досягнення та цінності в сфері права. Чим глибше і повніше проникнення людини в сутність правових явищ, тим більше передумов для подальшого ефективного правового регулювання суспільних відносин. Так

проявляється органічний зв'язок і залежність правової культури від правосвідомості. Водночас, така взаємодія правової культури з правосвідомістю включає в себе тільки ту частину правової свідомості, яка представляє досить високий її рівень і пов'язана з освоєнням правових цінностей, тобто тільки в тій його частині, в якій воно має позитивне значення і може позначатися тільки зі знаком «плюс». Тому, не слід вважати правову культуру формою правосвідомості, оскільки правова культура не обмежується сферою пізнання, а виступає одночасно і мірою практичного освоєння використання правових знань. [202, с. 386-387]

Правова культура взаємодіє не лише з правосвідомістю, а й з іншими природними (індивідуальними) детермінантами позитивної правової відповідальності людини. Зокрема, правова культура забезпечує дію її свободної волі, даної людині від природи. Воля до свободи є абсолютною й фундаментальною основою людських прав, порушення яких стає руйнацією справедливості як природнього феномену. Очевидно, що воля як психічна категорія має межу свого вияву чи розвитку, тобто воля може бути скерована не тільки на добро, а й на зло. Отже, її потрібно регулювати. Якщо людина володіє високим рівнем правової культури, то це гарантує її волі свободу, оскільки сама культура вже контролює її дії. Тоді дія свободи волевиявлення людини спрямована на творчість у професійній діяльності, нестандартне розв'язання правових проблем, що має велике суспільне значення. [196, с. 194]

Культура розглядається як реально існуючий та такий, що історично змінюється спосіб життя людей, зумовлений досягнутим рівнем розвитку людського розуму, науки, мистецтва, виховання, освіти. [195, с. 9] Отже, культура характеризує рівень розумової діяльності.

Взаємодія з емоціями та почуттями проявляється у тому, що правова культура містить у собі на емоційному рівні – почуття віри в право, у його виняткові регулюючі можливості порівняно з іншими соціальними регуляторами (мораллю, релігією), повагу до права як до специфічного нормативного способу людського спілкування. [73, с. 17] Емоції та почуття входять до структури

правової культури, як правова психологія (правові почуття, емоції, оціночні поняття щодо права чинного та права бажаного, елементи настрою щодо конкретних правових явищ та ситуацій). [208, с. 13]

Вважаємо, що взаємодія всіх природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності з правовою культурою найкраще висвітлено у такому визначенні: «Правова культура – це сукупність або система правових знань, умінь, навиків, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються в правомірній діяльності та поведінці». [245, с. 68]

Що ж до взаємодії культури з іншими соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності, то ми її дослідили у контексті розгляду соціальних детермінант (соціальні цінності та норми).

2) Розглядаються лише з їх активної сторони. У філософській літературі поняття «активності» як якісної характеристики фіксує міру, ступінь, інтенсивність прояву якої-небудь властивості. У застосуванні до соціальної активності вона показує те, наскільки усвідомлено суб'єкт займається даною діяльністю. [187, с. 83]

Як слушно зазначає В.П. Тугарінов, модель потрібного майбутнього виступає як неусвідомлена або усвідомлена мета, до здійснення якої прагне організм у своїх діях. Життєдіяльність організму має цілеспрямований характер, який правильніше за все назвати «активністю». Активність свідомості виражається як у формі внутрішнього напруження свідомості (сила думки, почуттів і волі), так і у формі внутрішньої прояви (діяльності). Образно висловлюючись, потреби, інтереси, цілі – це генератори, а пізнання та оцінка – регулятори активності. [222, с. 83-88]

Активність ж розуму, на нашу думку, проявляється у процесі мислення, яке виражається у залученні знань, досвіду та здорового глузду.

Ми погоджуємось з дослідником волі В.А. Ойгензіхтом, що властивістю волі є її активність, що проявляється на різних стадіях вольового процесу – і при ухваленні рішення, і при здійсненні психічного зусилля з переходу від рішення до його здійснення, і в різному ступені і за різних ситуацій. [157, с. 20]

Емоційний процес є також активним, оскільки, він виражає потреби особистості та є поштовхом до діяльності. [186, с. 103]

Культура суспільства є результатом соціально-правової активності окремих особистостей, колективів та інших суб'єктів права. Вона виступає відправним моментом, базою для такого роду активності і в цілому для правової культури особистості. [139, с. 51]

Мораль, як прояв соціальних норм та як соціальна детермінанта позитивної правової відповідальності людини за своєю суттю активна, адже вимога активності – одна із ключових вимог моралі. Мораль являє собою той зріз духовного життя людини, де виявляється його відносна свобода (автономія) по відношенню до безпосередніх економічних, релігійних, політичних, соціально-психологічних дій. [254, с. 119]

Правові ж норми проявляють свою активну сторону в заохоченні, примусі та переконанні, які не віддільні від них.

З позиції активності І.Г. Сухина пропонує таке визначення поняття «цінності» – це феномени людської свідомості, що представляють собою смисли, які пов'язані з феноменологічними особливостями його світосприйняття і визначають собою всі основні форми життєвої активності людини, включаючи їх мотив. Сам термін «мотив» означає спонукальну причину, рушійну силу дії, або ж, мотив – це усвідомлене спонукування, яке обумовлює собою певну дію, спрямовану на досягнення будь-яких цілей. Саме в мотиваційній функції цінності проявляють свою активність, адже мотиваційна функція цінностей – це спонукальний вираз їх смислової значущості та змістовності, що виражається у свідомій активності людини. [211, с. 64, 121]

3) Повинні бути автономними, самостійними, самодетермінованими, субстанційними (виражатися в категорії «абсолютне»). Свідомість є активним, цілеспрямованим, узагальненим, оцінним відображенням, пов'язаним з діяльністю, у процесі якої люди освоюють і перетворюють світ. [234, с. 80]

Свідомість, як і правосвідомість, є самостійним і автономним явищем, оскільки у свою чергу також детермінується. Скажімо, В.П. Тугарінов поділяє

детермінанти свідомості на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх він відносить природу і суспільство. Науковець зазначає, що свідомість властива лише людині, виникає і розвивається лише в умовах суспільного життя, хоч і зумовлена не лише соціально, а тому свідомість людини детермінована зовнішніми ознаками двояко: явищами і законами природи та суспільними відносинами. Отже, зовнішні детермінанти можна поділити ще на два види, які діють нерозривно, в єдності та взаємопроникненні. Що ж до внутрішніх детермінантів, то ними виступають дії законів нейрофізіології та психології, тобто це психофізична детермінація. При цьому фізіологічна обумовленість здійснюється в середині організму, а психологічна детермінація має суб'єктивний, ідеальний характер. [222, с. 39-42]

Сінгер і його співавтори наводили одинадцять детермінант потоку свідомості: мислення як діяльність, сенсорну інформацію, континуум усвідомленого, увагу, вплив сенсорної інформації, передбачуваність зовнішніх умов, зіставлення функцій (те, яким чином оцінюється інформація), афект, повсякденні турботи, установка внутрішніх процесів та структурні характеристики стимулів. [85, с. 120]

Усі елементи правосвідомості теж є самостійними. [107] Як стверджує К.В. Родіонова, воля в соціології права та правознавстві розглядається як самостійний елемент правосвідомості. [183, с. 39] Те ж саме стосується емоційної сфери, яка може розглядатися як змінений або особливий стан свідомості. Вона здатна існувати відносно незалежно від інших станів свідомості, але зазвичай взаємодіє з ними і впливає на співіснуючі стани або процеси у свідомості. [85, с. 29]

Розум застосовується як загальне поняття філософії для позначення духу, і інтелекту, за його допомогою визначають структуру і субстанцію раціональності. Провідні філософи XIX ст. до певної міри пробували радикалізувати просвітницький розум, так ніби він детермінується чимось іншим, об'єктивно могутнім: в одних провідними схильностями та інтересами, ірраціональної волею до влади, в інших – матеріальними продуктивними силами та виробничими відносинами, або ж тотальну детермінацію людського розуму функціями різних систем та інших чинників. [58, с. 4, 92]

Воля – це не проста сума психічних стадій, а єдиний процес, що має самостійний характер. Самостійну фазу вольового процесу складають потяг, бажання, хотіння – це прагнення, внутрішній стан потреби – напруга, яка також утворює спонукання до дій. У самостійній фазі формується цілеспрямованість, іноді виявляються конкуруючі цілі, сумніви, небезпеки небажаних наслідків, виникає боротьба мотивів, вибір рішення. [157, с. 16-17, 42]

Як вважає, О.Г. Спіркін: «розум володіє великою самостійністю і завдяки постійній самоперевірці має тенденції до вдосконалення». [206, с. 105]

За І. Кантом, автономія волі є такою її властивістю, завдяки якій вона сама для себе закон (незалежно від яких би то не було властивостей предметів воління). Принцип автономії є водночас принципом моралі та зводиться до такого: вибирати тільки так, щоб максими, що визначають наш вибір, у той же час містилися в нашому воління як загальний закон. [96, с. 283-284]

Причинна зумовленість людської волі виражена в першу чергу в детермінації мотивів та цілей. Здійснюючи вчинок, людина керується почуттями, бажаннями, уявленнями тощо. [45, с. 122]

До детермінант вольового процесу відносять: потреби, інтереси та установки як стан суб'єкта, який створюється із факторів необхідності і ситуації. Варто зауважити, що вольовий процес також самодетермінується (свідомістю та емоціями) – суб'єкт самовизначається при взаємодії з дійсністю. [157, с. 30, 35, 36] Отже, сучасна наука розглядає волю як детермінований процес, який виникає у процесі активної взаємодії із середовищем – природним і соціальним. Не слід забувати і про суспільно-історичну обумовленість волі, адже суспільний спосіб життя сприяв тому, що люди в міру оволодіння дедалі складнішими формами діяльності поступово навчилися ставити собі певні цілі, завдання і свідомо домагатись їх реалізації. Ускладнення засобів діяльності й освоєння суспільно вироблених способів користування ними висувають високі вимоги до розвитку вольової сфери особистості. [169, с. 35]

Що ж до емоцій, то вони мають незліченну кількість детермінант. Так, К. Є. Ізард наводить три типи взаємин суб'єкта і навколишнього середовища, які

визивають емоції (сприйняття, що є похідне від виборчої активності рецептора або чуттєвого органу; сприйняття навколишнього середовища; спонтанне сприйняття, або активність, притаманна сприймаючій системі) і п'ять типів індивідуальних процесів, що впливають на нейронну активацію емоцій (пам'ять; уява; образне мислення; проприоцептивні імпульси від пантомімічної або іншої рухової активності; ендокринна діяльність, що впливає на нервовий або м'язовий механізм емоції). Науковець доходить висновку про умовність жорсткого поділу на біо- та соціальні детермінанти емоцій та дотримується точки зору про їх єдність в обумовленості емоцій, підкреслюючи роль соціальних факторів у їх формуванні. [85, с. 61, 7]

Емоції залежать і від інших чинників: індивідуальних особливостей суб'єкта (емоційність, мотиваційна сфера, волевовольові якості); фактору часу (емоційна реакція може набувати характер афекту, що стрімко розвивається, або настрою, що зберігається годинами, днями чи тижнями); якісних особливостей потреби (емоції, які виникають на базі соціальних чи духовних потреб, прийнято називати почуттями); низька ймовірність уникнення небажаного впливу викличе у суб'єкта тривогу, а низька ймовірність досягнення бажаної мети – фрустрацію. [163, с. 33]

В емоціях завжди присутня оцінка. Емоція виникає за недостатності знань, необхідних для досягнення мети, і компенсує цю недостатність. Проте, емоції не лише виконують оціночну функцію, вони є також самостійними позитивними цінностями. [103, с. 53-54]

Така соціальна детермінанта позитивної правової відповідальності людини як правова культура є самостійним утворенням, яке складається в результаті взаємодії різних специфічних соціальних і психічних регуляторів, [139, с. 51] а й духовною субстанцією, обмеженою індивідуальною або суспільною свідомістю. [73, с. 17] Отже, культура тлумачиться як певна субстанція, тобто першоелемент, першопричина виокремлення людини з природного середовища, найхарактерніша риса саме людського буття, що розчинена в усіх суспільних відносинах. [147, с. 17]

Правова культура самодетермінована та представлена через об'єктивні та суб'єктивні елементи. До об'єктивних детермінант віднесені, по-перше, правові цінності, по-друге, правова інформація, по-третє, правова діяльність. Суб'єктивними елементами виступають вільні суб'єкти-носії правової культури та їх правосвідомість. [82, с. 10] Вплив на правову культуру мають також два види факторів: зовнішні (макроумови та мікроумови) та внутрішні. Макросередовище включає в себе соціально-економічні культурні умови життя суспільства, які опосередковано впливають на розвиток правової культури індивідів, а мікросередовище – це сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з якими безпосередньо пов'язане життя індивіда, тобто його близьке оточення. [195, с. 28]

Цінності та ціннісні орієнтації є також детерміновані, зокрема, на них впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних детермінант належать умови життєдіяльності та соціально-економічні особливості, а суб'єктивні детермінанти складають весь комплекс засобів, що входять до переліку виховання. Отже, на цінності та ціннісні орієнтації впливають такі фактори: нові умови життєдіяльності, пов'язані з трансформацією соціально-економічного, політичного та духовного життя суспільства; моральні норми поведінки; міжособистісний вплив; характер виховання; вікові й індивідуальні особливості. [198, с. 65-66]

Провідними факторами, які детермінують формування ціннісних структур та змін, є: загальнолюдські та загально цивілізаційні процеси; суспільство в цілому, як макросередовище; найближче оточення як мікросередовище; внутрішній світ особистості та її індивідуальні якості. [167, с. 127]

Цінності є буттям ідеальним. Вони хоч і відображають реальне буття, однак під час свого функціонування набувають самотійності, втрачають безпосередній зв'язок із предметною дійсністю й існують не просто як ідеальний (мисленнєвий) образ дійсного, а як образ належного, бажаного, вимріяного, вистражданого, як ідеал, до якого слід прагнути. [198, с. 100]

Як стверджує С.Д. П'янзін, цінності у-собі-і-для-себе немає, тобто вона має чіткий соціальний характер, а тому будь-які цінності системи гетерономно автономні. Діалектика гетерономності та автономності проявляється у тому, що цінності залежно-незалежні від свідомості пересічної людини, але незалежно залежні від свідомості суспільної. [167, с. 71]

Свобода як правова цінність і як субстанція особистості людини забезпечує її незалежність, можливість бути господарем свого життя. Це певна можливість автономії. [2, с. 20]

Що ж до соціальних детермінант позитивної правової відповідальності – соціальних та правових норм, то їх детермінація зумовлена їхньою складною дуалістичною природою (об'єктивними умовами і суб'єктивними факторами). До об'єктивних детермінант соціальних норм відносять глибокі зміни в геополітичних структурах світового співтовариства і трансформації соціально-політичних систем, трансформацію постіндустріального суспільства в інформаційне суспільство, зміну ідеологічної та політичної орієнтації, диверсифікацію та плюралізм народів, культур, релігій т. д. [203, с. 63] До суб'єктивних факторів соціальних норм слід віднести здатність людини до усвідомлення цієї норми, її розуміння та наявність волі, за допомогою якої людина здійснює реалізацію соціальної норми.

Багато видів соціальних норм набувають характеру цілісних, окремих і самостійних інститутів зі своєю особливою структурою, будовою і системою. Першоджерело та причина виділення соціальних норм в окремі самостійні інститути пов'язана з правилом поведінки суб'єкта, особистості, групи людей. Правові норми є одними з найзначніших видів соціальних норм, які утворюють окремий самостійний інститут зі своєю структурою і формою. Так само слід вказувати на самостійність інших соціальних норм, таких як: релігійні норми, моральні, норми-звичаї, норми-традиції. Наприклад, найважливішою ознакою норм-звичаїв є їх самостійність і самодостатність. Самостійне значення вони набувають тоді, коли вживаються в реальні відносини, сприймаються як само

собою зрозумілі, без яких не можлива регуляція суспільних відносин. [39, с. 27-28]

Автономність соціальних норм, як стверджує М.І. Бобнева, означає, що вони як моделі «належного» є самостійною соціальною реальністю, з якої люди виходять у своїй поведінці, тим реальним світом, у якому соціальні норми живуть і який вони відбивають у своєму пізнанні. Різноманітні уявлення про «належне», «потрібне», «необхідне», «бажане» є змістом вироблюваних суспільством і спільнотами засобів соціальної регуляції поведінки і насамперед соціальних норм. [30, с. 50-51]

4) Повинні визначати цілісне з безліччю структурно пов'язаних елементів, тобто бути системою. Система – це цілісне складне об'єднання структурних елементів, з'єднаних між собою різного роду зв'язками, що набули нових (стосовно структурних елементів) якостей.[73, с. 35]

Як стверджує Л. Соболев, розум загалом можна представити як систему, яка збирає, зберігає, перетворює інформацію, дає відповідь у формі прийняття рішень, мовної трансляції і рухів біологічного тіла. [201, с. 82-83]

Свідомість як система включає різні форми відображення суспільних відносин: політичні, правові, етичні, філософські, релігійні. Всі форми суспільної свідомості є взаємозалежними і справляють взаємний вплив одна на одну. Правосвідомість – це також система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а до діяльності, пов'язаної з правом. [194, с. 461,462]

Система почуттів і типові емоційні стани, що формуються в процесі життя, являють собою емоційну сферу особистості. Емоційно-особистісна сфера – складне системне утворення, яке охоплює дві основні підсистеми – позитивного та негативного реагування, які відносно автономні, тобто функціонують порівняно-незалежно одна від одної. Кожна з них містить дрібніші системи позитивних і негативних базових емоцій. У всі емоційні системи входять сенсорні, моторні, гуморальні та інші компоненти, такі як суб'єктивна оцінка свого емоційного стану та ймовірна оцінка ситуації. [103, с. 142, 144]

Культура, як і правова культура, має всі ознаки системи, зокрема: безліч взаємозалежних елементів, взаємодія яких викликає появу нових якостей; кожному елементу властиві тільки йому притаманні якості. Ця система має доцільність, функції, структуру, комунікації, історію, протиріччя. З одного боку, система правової культури є найважливішою складовою частиною загальної культури, її елементом, а з іншого – виступає самостійною системою, із властивими системі особливостями. Тобто, правова культура становить складну, багаторівневу систему, кожний з елементів якої може бути розглянутий як самостійна система. Найважливішими ознаками правової культури як системи є: сукупність і невичерпність елементів, взаємозв'язок взаємодіючих елементів, певний рівень цілісності, ієрархічність і субординація підсистем, самоорганізація, взаємодія із зовнішнім середовищем тощо. [73, с. 35]

Як стверджує В.Д. Плахов, системність соціальних норм пов'язана з тим, що їх субстанцію складають відносини (системні, громадські); соціальні норми – це складні системні утворення, соціальні норми реалізуються в певних соціальних системах, а й виконують ряд системних функцій. [171, с. 8]

Задачею аксіології є обґрунтування системи вищих цінностей як сукупності норм та ідеалів. Будь-яка система цінностей являє собою багаторівневе складне утворення як за змістом цінностей, котрі входять в неї, так і за їх місцем у цій системі. Можна говорити про систему цінностей певної особистості, конкретної соціальної групи, класу, суспільства, всього людства. Всередині системи цінностей будь-якого рівня можна виділити різні групи цінностей у залежності від їхньої значимості для соціального суб'єкта: вищі цінності, які виступають як ідеали, цілі, критерії оцінки, а також цінності, які підпорядковуються першим та виконують роль оперативних регуляторів у повсякденному житті того чи іншого суб'єкта. [167, с. 28]

Під системою цінностей у літературі зазвичай розуміють складну сукупність прийнятих у суспільстві ціннісно-світоглядних орієнтацій, що характеризують ставлення людини до суспільства, результатів діяльності. «Система цінностей – це предметне втілення системи діяльності та суспільних

відносин, що виражає сутність життєдіяльності певної спільноти, її конкретно-історичний спосіб буття». [198, с. 30]

Таким чином, позитивна правова відповідальність людини визначається співвідношенням об'єктивних та суб'єктивних умов її фізичного та духовного буття. Всю цю сукупність умов у залежності від їх питомої ваги впливу ми поділили на два види детермінант: природні (біологічні) та соціальні. Механізм дії позитивної правової відповідальності людини включає складний взаємозв'язок як соціальних, так і біологічних детермінант, більше того, у кожній соціальній детермінанті присутній вплив біологічного фактору, а в кожній біологічній – соціальний. Загальне ж відношення цих детермінант таке: біологічні фактори лише опосередковують вплив соціальних, видозмінюючи результати їх дії, але при цьому не грають визначальної ролі, і навпаки, соціальні фактори здійснюють вплив на природні, безпосередньо на їх розвиток, проте, не можуть вплинути на їх виникнення. В одних випадках природні фактори головні і це стосується розуму та волі, свідомості, емоційної сфери, в інших другорядні – це культура, цінності, норми.

Висновки до розділу 1

У розділі досліджувались проблеми детермінантів позитивної правової відповідальності та їх методологічні засади.

На наш погляд, правильне визначення правової відповідальності мало б полягати у поєднанні її двох аспектів, адже позитивний зміст правової відповідальності випливає з філософського розуміння права не як сукупності правових норм, а як форми правової цінності. Негативний зміст правової відповідальності випливає з розуміння права як системи загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин. Отже, правова відповідальність – це усвідомлена форма правового обов'язку, що проявляється у свідомій і добровільній реалізації суб'єктивних прав

та обов'язків людини та об'єктивується у правомірній поведінці (позитивний аспект), а з іншого – ґрунтується на необхідності зазнати негативних наслідків для правопорушника внаслідок недотримання або порушення ним правових норм (негативний аспект).

З огляду на проведений аналіз понять позитивної юридичної відповідальності, її ознак, під позитивною правовою відповідальністю людини слід розуміти правовідношення, в якому добровільно та свідомо реалізуються суб'єктивні права й обов'язки людини та яке об'єктивується у її правомірній поведінці. Виходячи з визначення, до ознак позитивної правової відповідальності можна віднести: наявне правовідношення; добровільно та свідомо реалізоване; здійснюване через суб'єктивні права та обов'язки; об'єктивоване у правомірній поведінці.

Методологія дослідження позитивної правової відповідальності базується на принципі детермінізму. Не можливо без категорії детермінізму говорити про позитивну правову відповідальність, адже саме цей принцип дозволяє виявити умови, зв'язки, причини, підстави, завдяки яким даний феномен існує. Нами було запропоновано досліджувати розвиток принципу детермінізму як послідовність таких етапів: 1) зародження розуміння принципу детермінізму у різних природничих науках; 2) обґрунтування принципу детермінізму на основі причинності, суть чого полягає в обумовленості всіх явищ та процесів; 3) детермінізм та свобода волі як взаємовиключні поняття; 4) детермінізм за Г. Гегелем; 5) причинність як форма чи вид детермінації, але не єдина підстава для її існування.

Детермінанти позитивної правової відповідальності повинні відповідати таким ознакам: мають перебувати у взаємодії; розглядатися лише з їх активної сторони; бути автономними, самостійними, самодетермінованими (у свою чергу теж складатися з певних детермінант), субстанційними (мають бути абсолютними явищами); визначати цілісне з безліччю структурно пов'язаних елементів, тобто бути системою. Отже, на нашу думку, детермінанти позитивної правової відповідальності людини – це абсолютні, автономні, самостійні,

самодетерміновані цінності, фактори, чинники, речі, елементи в активному стані, що перебувають у взаємодії, чим визначають виникнення позитивної правової відповідальності людини, а детермінізм позитивної правової відповідальності людини – це принцип, що відображає взаємодію, опосередкованість, взаємообумовленість, рух, розвиток автономних, самостійних, самодетермінованих, субстанційних речей і явищ, взятих в активному стані, які в сукупності утворюють позитивну правову відповідальність людини.

Окрім того, детермінанти можуть мати як конструктивну, творчу, так і деструктивну, руйнівну спрямованість, тому одні детермінанти взмозі обумовлювати процеси організації, інші – дезорганізації. Ті детермінанти, що не лише організують процес певного явища, а й завдяки яким ця організація здатна досягти якнайвищого рівня ефективності, пропонуємо назвати «ідеальними» детермінантами. Ідеальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини – це детермінанти, що сприяють високому рівневі позитивної правової відповідальності людини.

Оскільки детермінізм у залежності від сфери вивчення ділиться на природний і соціальний, то детермінанти позитивної правової відповідальності також пропонуємо прокласифікувати на соціальні і природні. Проте, все наше дослідження базується на взаємодії соціального та природнього в людині, і відповідно, в кожній детермінанті позитивної правової відповідальності є і соціальне, і природнє. У природних (індивідуальних) детермінантах їх відношення біологічно-соціальне, а в соціальних – соціально-біологічне. Тому, соціальний детермінізм не відгороджений від природного детермінізму нездоланною стіною.

Було здійснено спробу обґрунтувати належність розуму, волі, свідомості, емоцій та почуттів саме до природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності, а соціальні та правові норми і цінності, правову культуру – до соціальних детермінантів позитивної правової відповідальності. Вважаємо, що свідомість, самосвідомість, розум, воля та емоції і почуття є природними (індивідуальними) детермінантами позитивної правової

відповідальності. Оскільки наш мозок є матеріальною основою розумових процесів і виступає як їх провідник, то стає очевидним, що розум є природньою детермінантою позитивної правової відповідальності. Це ж стосується і волі, а тому, незважаючи на те, до якої теорії відносять волю та розум, беззаперечним є той факт, що вони є невід'ємними від людини, отже, природними. Групуючи свідомість, самосвідомість як природні детермінанти позитивної правової відповідальності, відштовхуємося від раціоналістичного підходу, який трактує свідомість як властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, адже існування свідомості поза ним не можливе. Багато фактів і спостережень доводить і те, що емоції та почуття слід також відносити до природних (індивідуальних) детермінант, адже вони по'язані із здатністю свідомості та біологічними функціями організму.

Що ж до соціальних детермінант позитивної правової відповідальності людини, то за їх допомогою суспільство регулює, контролює та оцінює поведінку його членів. Як соціальна істота, людина є проявом природньої схильності людини до організації, порядку. Жодне суспільство не можливо уявити без соціальних норм, цінностей та культури. Завдяки їм встановлено певні орієнтири для допустимої поведінки в тій чи іншій ситуації, долається безпорядок і хаос у суспільних відносинах.

РОЗДІЛ 2. ПРИРОДНІ (ІНДИВІДУАЛЬНІ) ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЗИТИВНОЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

2.1. Правова свідомість як природна (індивідуальна) детермінанта позитивної правової відповідальності людини

Ми відносимо свідомість, самосвідомість до природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності людини, оскільки вона є властивістю нашого мозку, без нього її функціонування не можливе і від його фізіологічних порушень залежить її якість. Завдяки мозку люди здатні накопичувати знання та інформацію, її осмислювати, перероблювати, аналізувати та здійснювати власний усвідомлюваний вибір. Такої ж думки і вчені, які дають такі визначення свідомості:

1. свідомість – найвища, властива тільки людині як соціальній (тобто суспільній) істоті форма відображення дійсності, функція людського мозку (С.П. Щерба); [234, с. 80]

2. свідомість – це функція (або властивість) людського мозку, яка полягає в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, у попередній уявній побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролі поведінки людини (О.П. Сидоренко); [235, с. 212]

3. свідомість – це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю (О.Г. Данильян та В.М. Таряненко). [64, с. 162]

Нашою метою є аналіз свідомості та правосвідомості як основних детермінант позитивної правової відповідальності людини. Розглядаючи свідомість як детермінанту позитивної правової відповідальності, вважаємо за необхідне відповісти на такі запитання: яка структура свідомості і які її елементи мають значення для позитивної правової відповідальності; як впливає свідомість на відповідальність; у якій формі проявляється вплив свідомості на позитивну правову відповідальність?

Свідомість складається з суспільної та індивідуальної, окрім того слід брати до уваги те, що суспільна свідомість не може існувати поза межами

індивідуальної, оскільки власні переконання, погляди, ідеї – це складові елементи суспільної свідомості. [29] Тобто обидві свідомості впливають одна на одну під вагою суспільної свідомості формується індивідуальна, а без індивідуальної не існувало б суспільної.

У сучасній філософії, як і в психології в індивідуальній свідомості виокремлюють чотири основних елементи: знання, самосвідомість, волю і сферу емоцій.

На нашу думку, знання впливають на усвідомлення людиною своїх дій, а отже, мають вирішальне значення для відповідальності, адже всі свої вчинки людина здійснює на основі знань та досвіду. Знання про роль правових норм у суспільстві, про небажані наслідки, які передбачені у разі їх недотримання повинні спонукати мислячу людину до позитивної правової відповідальності.

Вважаємо, що самосвідомість виражається в готовності особи брати на себе відповідальність за прийняті нею рішення. Позитивна правова відповідальність – це передусім обов'язок людини діяти правомірно, який вона накладає сама на себе, тобто самозобов'язується перед собою та суспільством.

Ще одним компонентом структури індивідуальної свідомості виступає воля. Реалізація волі як акту свідомості включає визначення мети, боротьбу мотивів при виборі напрямів діяльності, прийняття рішення та його виконання, що є суттю вольової дії. Тільки та людина, яка вміє доводити свої рішення до реалізації, може вважатися вольовою. Вольовій людині притаманні самостійність, незалежність, цілеспрямованість, витримка, ініціативність, рішучість, наполегливість та здатність до самоконтролю. [235, с. 211]

Щодо волі є ряд теоретичних проблем, пов'язаних з її самостійністю щодо свідомості. Оскільки ми розглядаємо волю водночас як складову свідомості та самостійну детермінанту позитивної правової відповідальності, то додержуємось позиції, що воля не придатак, а сторона свідомості, яка має регулюючу функцію та направлена на активність особистості. Без свідомості неможливе здійснення регулятивної функції мозку, неможливий вольовий процес, але в неї своє призначення, відмінне від ролі волі. Вони не ототожнюються, оскільки «боротьба

мотивів» – це не свідомість, а елементи волі. Свідомість відображає дійсність, оцінюючи ситуацію, її наслідки, забезпечує постановку конкретної мети, визначеність бажань, але сама психіка з точки зору психічного регулювання імпульсується волею, а не свідомістю. [157, с. 21] Пропонуємо відобразити свідомість, волю та діяльність у такій послідовності: «свідомість – воля – діяльність», де воля необхідний компонент цього ланцюжка.

Наступним елементом свідомості є сфера емоцій людини (процес переживання життєвої значущості явищ і ситуацій, внутрішній стан, що виявляє ставлення особи до зовнішніх подій). На нашу думку, почуття відповідальності, справедливості, чесності, правової повинності, поваги до права – це основа позитивної правової відповідальності. Людина з такими почуттями є благородною, має активну правову позицію та з сумлінням виконує покладені на неї обов'язки.

Отже, для позитивної правової відповідальності людини необхідні всі структурні елементи індивідуальної свідомості. Це і знання, завдяки накопиченню яких людина діє більш осмислено; і самосвідомість, яка необхідна для розуміння людини себе суб'єктом певної соціальної групи та полягає в мірі вимогливості до себе; воля, суть котрої зводиться до вибору правильного рішення чи вчинку, а також емоції, почуття, що стимулюють людину діяти відповідно до її духовних цінностей.

Кожен компонент є важливим для структури свідомості, оскільки відсутність хоча б одного призводить до викривленого відображення дійсності в думках людини, а отже, до неусвідомленості своїх дій та вчинків. Тому, на нашу думку, слід давати визначення свідомості виходячи з сукупності всіх її елементів свідомості, як це зробили такі вчені:

1. Л.І. Мозговий, який вважає що свідомість може бути представлена як універсальна здатність людини здобувати, зберігати, перетворювати і відтворювати знання; забезпечувати регуляцію ціннісних орієнтацій людей; розкриватися за допомогою системної ієрархії різноманітних процесів: почуття (відчуття, сприйняття, подання), розсудку (які включають роботу з поняттями,

судженнями, умовиводами тощо), емоційних, вольових, мнемонічних процесів, пам'яті, уяви, інтуїції, спогаду та ін., а й процесів переживання і віри (сумніву, переконання, радості, пригніченості, бажання тощо). [148, с. 196]

2. В.А. Буслинський, який стверджує, що свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і зв'язана з їх психікою, членороздільною мовою, абстрактним мисленням, цілепокладанням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої. [36]

Існує не тільки свідомість індивідуальна, а й суспільна, яку не можна зводити до суми свідомостей індивідуальних, [236] у своєму розвитку ці дві свідомості опосередковано впливають одна на одну: кожний індивід розвиває свою свідомість через творче використання духовних досягнень минулих поколінь і сучасності, а розвиток духовності людства здійснюється лише завдяки індивідуальним досягненням і духовним відкриттям окремих осіб. Отже, суспільна свідомість – це не сума індивідуальних свідомостей, а якісна духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм (мови, науки, філософії, мистецтва, політики, права, моралі, релігії, народної мудрості, у соціальних нормах тощо). [176, с. 249, 248]

Як же впливає свідомість на відповідальність? Однією з рис особистості є відповідальність, адже ту людину, яка у своїх діях є безвідповідальною перед іншими людьми, суспільство відкидає. Соціальна людина є вільною в тій мірі, в якій цілі суспільства стають її власними цілями та переконаннями. Відповідальність прямопропорційно залежна від свідомості, тільки свідомою людиною знає про те, що вона повинна нести відповідальність за свої вчинки й дії, за прийнятий вибір чи рішення. Вчинена дія тягне за собою наслідки, а отже, й відповідальність тому, хто це зробив. Тому, свідомість людини сприяє розумінню необхідності врегулювання взаємин між людьми на основі загально визнаних вимог, норм чи правил, які в подальшому приймаються людиною як свої внутрішні та стають совістю.

Що значить свідомий вчинок? Вчинок можна вважати свідомим лише тоді, коли він є вираженням такої цілі, результат якої людиною вже передбачено наперед. Суть свідомості полягає у можливості усвідомлювати суспільні наслідки своєї діяльності, свого вчинку. Рівень свідомості поведінки залежить від розуміння людиною свого суспільного обов'язку. Отже, свідомий вчинок – це дія в межах правової дійсності, а свідомою вважається та людина, яка здатна правильно розуміти цю дійсність і, погодившись з цим, керувати своїми вчинками. На свідомість вчинку також впливає оцінка людиною себе, правильне розуміння своїх можливостей та цілей (самосвідомість). «Самосвідомість включає самовизначення, саморегулювання, самоконтроль, що необхідне і в предметній діяльності, і в спілкуванні з іншими людьми, самооцінку, зокрема моральну, яка проявляється в суто людському феномені совісті. Як істота, що має свідомість і самосвідомість, людина не просто діє, а чинить – так або інакше, роблячи вибір, вона здатна усвідомлювати мотиви й цілі своєї діяльності і своїх учинків, визначати свої орієнтації, свою життєву позицію». [234, с. 83] Людина здійснює цей вибір на основі бажання та власних інтелектуальних установок і, потім передбачуючи наслідки, діє. Результатом оцінки своїх дій людиною є поведінка, яка може співпадати з належним поведінням або ні, все залежить від того, чи співпадають її цілі та мотиви з суспільними, чи ні.

Важливе значення для позитивної правової відповідальності має правосвідомість. Ця взаємозалежність проявляється у тому, що людина спочатку усвідомлює право, а вже потім приймає або не приймає обов'язок відповідальності на себе. Правова свідомість завжди виникає тільки з приводу права й у зв'язку з правом, її змістом завжди є право і правові явища в суспільстві. В окремих індивідів чи в різних соціальних верств населення складається позитивна або негативна оцінка діючих у суспільстві правових норм, позитивне чи негативне ставлення до них, але так чи інакше правосвідомість обов'язково пов'язана з правом, із законодавством, тобто позитивним правом. Отже, поза правом немає правової свідомості. [57, с. 9-10]

У фаховій літературі є безліч визначень правосвідомості. Проте, пропонуємо класифікувати їх у залежності до проблеми самостійності індивідуальної правосвідомості. Не всі науковці погоджуються з тим, що правосвідомість у залежності від кількості суб'єктів може поділятися на індивідуальну, групову та суспільну, а тому розглядають її лише як форму суспільної правосвідомості. Зокрема, до першої групи науковців відносимо тих вчених, що критикують теорію самостійності індивідуальної правосвідомості. До прикладу, І.Є. Фарбер вважав, що свідомість індивіда потрібно розглядати як суспільну. [227, с. 44] Такої ж позиції дотримуються К.Г. Волинка [44, с. 181], О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко [213, с. 670], В.Ж. Келле [101, с. 69], В.М. Кириченко та О.М. Куракін [104, с. 174], О.С. Устименко [226, с. 28], які визнають індивідуальну правосвідомість, але розглядають її як форму існування суспільної свідомості.

Вважаємо, що ці науковці мають рацію частково, оскільки дають визначення правосвідомості лише як формі суспільної свідомості, забуваючи про те, що свідомість може бути як індивідуальною, так і суспільною, а отже, правосвідомість може бути формою як суспільної, так і індивідуальної свідомості.

Інша ж група науковців кардинально протилежної думки. Вони заперечують існування суспільної свідомості, оскільки вона являє собою лише сукупність усіх індивідуальних поглядів. Скажімо, Г.С. Остроумов зазначав, що теорія правосвідомості повинна ґрунтуватись на вивченні суспільної правосвідомості через правосвідомість особистості. [160, с. 16] А.В. Аверін вказує, що суспільна правосвідомість може існувати лише теоретично, бо для її існування потрібне однорідне суспільство. [1, с. 95-96]

Ряд науковців, визнаючи самостійність індивідуальної правосвідомості, пропонують її визначення. Зокрема, В.І. Тимошенко, під індивідуальною правосвідомістю розуміє уявлення, погляди однієї окремо взятої людини щодо права та його цінності, стосовно інших правових явищ. [215, с. 14]

Для О.В. Землянської, індивідуальна правосвідомість – це система правових понять і уявлень, властивих кожній конкретній людині. [83]

За В.М. Кириченком, індивідуальна правосвідомість – це сукупність особистих поглядів, уявлень, правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права. [104]

Ми виходимо з того що, свідомість поділяється на індивідуальну та суспільну, тому, відповідно, правосвідомість може бути як суспільна, так індивідуальна. Тому, на нашу думку, ідеальним у цьому питанні є визначення В.І. Сировацького, який пропонує таке розуміння правосвідомості: «правосвідомість як філософська детермінанта, специфічне виявлення суспільної життєдіяльності є сукупністю почуттів та поглядів, що виражають ставлення людини, суспільної групи чи суспільства в цілому до суспільно-правового устрою, суспільних процесів, що відбуваються у правовій площині, ведення бізнесу, діяльності партій, політичних норм, звичаїв тощо». [191, с. 525]

Такої ж позиції дотримується О.Ф. Скакун, яка підкреслює, що правосвідомість становить відносно самостійну сферу свідомості: суспільної, групової, індивідуальної. Тобто, за суб'єктами правосвідомість поділяються на такі види правосвідомості: індивідуальну (сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда); групову (виражає ставлення до права, правових явищ, їх оцінку з боку соціальних груп, формальних і неформальних колективів, відображає їх загальні інтереси і потреби, їх співвідношення з інтересами всього суспільства); суспільну (виражає ставлення до права всього суспільства, відображає його інтереси). [193, с. 95-96]

Правова свідомість індивіда характеризується здатністю усвідомлювати свої вчинки і дії, у своєму ставленні до службового і громадського обов'язку і в залежності від цього визначати свою поведінку, яка залежить від його праворозуміння, тобто усвідомлення індивідом правових норм. Це розуміння і виступає як безпосередня спонукальна сила до вчинення тих чи інших дій, зумовлює поведінку особи в суспільстві, стосунки з іншими людьми, впливає на її волю. [57, с. 15, 17-18]

Індивідуальна та суспільна правова свідомості взаємодіють одна з одною і це виявляється в тому, що суспільна правосвідомість заповнює своїм змістом

індивідуальну, яка водночас додає до змісту суспільної щось своє. Індивідуальна правосвідомість неможлива поза зв'язком із суспільною правовою свідомістю, без її впливу, хоч індивідуальна правосвідомість – це не тільки засвоєний особистістю зміст суспільної правосвідомості, а й результат особистого досвіду та творчості. [109]

У науковій літературі вказують на зовнішні та внутрішні компоненти індивідуальної правосвідомості. До зовнішніх відносять: правопізнання, повагу до права та закону на основі правових переконань, соціально-правову активність. До внутрішніх компонентів належать: інтелектуальні процеси та стани, які в свою чергу теж мають складну структуру (правове пізнання правових явищ і його результати – правові знання, правові вміння і навички; загальні та спеціальні правові здібності (здібність сприймати правову інформацію, засвоювати нові знання, орієнтуватись у діючому законодавстві тощо), правове мислення; емоційні процеси та стани, до яких відносять емоції та почуття; вольові процеси та стани, що пов'язана з усвідомленням правових потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин та цілі, мету і мотиви поведінки та діяльності особи. [116, с. 78-80, 83]

Ми погоджуємось з О.В. Землянською, яка стверджує, що індивідуальна правосвідомість характеризується рівнем сформованості, що залежить від обсягу і глибини засвоєння правових норм та рівнем значущості для особистості конкретних правових норм, їх суб'єктивною оцінкою у зв'язку з уявленнями про соціальну справедливість. [83]

Отже, проблема індивідуальної правосвідомості особистості пов'язана не лише з теоретичним розглядом структури правосвідомості як явища, й форми суспільної свідомості. Форма суспільної свідомості має важливе практичне значення, оскільки для того, щоб правові ідеї, погляди, уявлення стали поведінковою позицією людей, вони повинні стати переконаннями окремих конкретних особистостей. Незважаючи на те, що індивідуальна правосвідомість особистості формується під впливом суспільної правосвідомості, лише в

кінцевому рахунку вона визначається чинниками, характерними для життєдіяльності суспільства в цілому. [98, с. 49]

Отже, свідомість, як і правосвідомість, характеризується такими ознаками: активністю, інтенційністю (спрямованістю на предмет), здатністю до рефлексії, самоспостереження (усвідомлення самої свідомості), мотиваційно-ціннісним характером, різними рівнями якості. [232, с. 234]

Окрім того, Д.О. Єрмоленко виділяє ще такі ознаки правосвідомості як самостійної форми суспільної свідомості:

- вона є однією з форм суспільної свідомості; правосвідомість та право діалектично, корелятивно пов'язані між собою;
- має складну структуру;
- не лише відображає юридичну реальність, а й дуже активно змінює її, розвиває, вдосконалює;
- правосвідомість, оцінка її стану, ролі в житті суспільства значною мірою визначаються станом економіки та матеріальними умовами соціального буття; правосвідомість – це специфічний духовний феномен;
- має оціночний і разом з тим нормативний характер; розробляє власний понятійно-категоріальний апарат. [75]

На нашу думку, слід додати наступні ознаки правосвідомості:

1. Правосвідомість притаманна кожній людині, різниця полягає лише в її якості. Ця якість, як вже було зауважено, залежить від різних детермінуючих факторів, як природних, так і соціальних.
2. Правосвідомість впливає на формування праворозуміння, правову культуру, суспільні відносини та правову поведінку.
3. Об'єктом правосвідомості є право, правова дійсність.

У філософії права багато уваги приділено деформації правосвідомості, проте, мало досліджено саме позитивну правосвідомість, яка, на нашу думку, має бути фундаментом для позитивної правової відповідальності людини. Позитивна правосвідомість є малодослідженою, але цілком зрозуміло, що як і правова

відповідальність, правосвідомість теж складається з двох аспектів – позитивного та негативного (деформація правосвідомості).

У разі позитивної правосвідомості людина усвідомлює правові процеси і юридичну діяльність як позитивне явище, необхідне для розвитку суспільства, для захисту прав і свобод особистості, для максимальної реалізації та узгодження інтересів окремих індивідів, соціальних груп і співтовариств, у випадку негативної правосвідомості – ставлення людини до правових інститутів та правових інструментів як певних засобів державної і суспільної організації є нігілістичним, скептичним та байдужим. [40, с. 72] Ми погоджуємось із С.В. Чайковським, що правосвідомість особистості може мати позитивне спрямування, тобто націлювати її носія тільки на правомірну поведінку, а може мати негативний, від’ємний показник. [239, с. 941] Інший дослідник Ю.М. Дмитренко також стверджує, що деформована та позитивна правосвідомість – це два полюси одного соціального явища, яким виступає правова свідомість. [67]

Під деформацією правосвідомості у фаховій літературі розуміють викривлення форми й змісту правових установок, навичок та звичок на інституційному і неінституційному рівнях, що відображається у діяльності та дискурсивних практиках суб’єктів правовідносин, а й у засобах вирішення конфліктних ситуацій стереотипізованих серед широких верств населення. [94, с. 6]

Саме позитивна правосвідомість може бути детермінантою позитивної правової відповідальності людини. Оскільки деформація – це порушення якогось структурного компонента правосвідомості, внаслідок якого усвідомлення людиною своїх дій стає викривленим, то ці дії так чи інакше не є налаштуванням людини на позитивну відповідальність.

Учені виділяють такі види деформації правосвідомості: правовий інфантилізм (несформованість та недостатність правових знань, установок), правовий ідеалізм (невиправдане та необґрунтоване перебільшення права), правовий дилетантизм (недбале поводження із законом або неправильна оцінка юридичної ситуації), правова демагогія (формування однобічного або

викривленого уявлення про правову дійсність), правовий нігілізм (зневажливе, негативне або байдуже ставлення до права і правової дійсності за відсутності умислу скоєння правопорушення) та ін. [216, с. 58-59]

Пропонуємо розглянути кожен вид деформації з огляду на те, чи можливо вважати котрийсь із її видів детермінантою позитивної правової свідомості:

1) Правовий інфантилізм. У цьому виді деформації найбільш викривленим компонентом правосвідомості є правові знання. На нашу думку, людина не може бути позитивно налаштована, мати позитивну установку до правової дійсності, якщо в неї недостатні правові знання. Це не дозволяє їй всебічно розгледіти правову дійсність та розтлумачити для себе значення та корисність права. Не зумівши це зробити, людина ніколи не зможе ставитись до права як до особливої цінності, її думки щодо права ніколи не будуть усталеними та стабільними, з огляду на її незнання вона постійно мінятиме власну позицію у правовій реальності. Проте, є люди, які мають правові знання, але використовують їх не з ціллю дотримання права, а навпаки, щоб вдало ухилитись від закону. Саме тому, на нашу думку, суть полягає не лише в наявності правових знань, а й у використанні цих знань у благородних цілях з метою власного переконання у доцільності права та закону і внаслідок сили волі самозобов'язати себе до активної, соціально-корисної поведінки. Отже, при такому виді деформації особа не здатна покласти на себе обов'язок відповідальності, бо в силу своєї необізнаності не розумітиме, яке значення має право для суспільства, та не відчуватиме себе його суб'єктом.

2) Правовий ідеалізм. Цей вид деформації передбачає викривлення правового мислення. Оскільки, підставою правового мислення є правові поняття та терміни, то причина цієї деформації полягає перш за все у неправильному їх тлумаченні суб'єктом правових явищ з огляду на його непрофесійність знань та відсутність життєвого досвіду. Така особа, незважаючи на реальність, правову практику та наявний досвід, переоцінює право. На нашу думку, правовий ідеалізм – це вид утопічного мислення, при якому людину не цікавить те, що реально існує, вона прагне до змін, які за даних обставин є неможливі.

Правовий ідеалізм не може бути детермінантою позитивної правової відповідальності, оскільки ставлення людини до права не є адекватне, воно гіпертрофоване та не відповідає дійсності, що з часом може призвести до розчарування та зневіри у праві взагалі.

3) Правовий дилетантизм. На нашу думку, при правовому дилетантизмі немає правоповаги, тобто у людини відсутнє розуміння цінностей права та шанобливе ставлення до них, відбувається деформація на рівні правових почуттів. Така людина не є законслухняною, у ній відсутні уявлення про справедливість, чесність, добросовісність та інші духовні, правові почуття. Зрозуміло, що правовий дилетантизм не може бути детермінантою позитивної правової відповідальності, оскільки при такій деформації правосвідомості через легковажність та нерозсудливість людини порушуються її правові цінності.

4) Правова демагогія. Особливістю цієї деформації є не лише використання права задля власної мети та корисливості, а й виконання своїх обов'язків для справлення враження на інших. Правова демагогія не може бути детермінантою позитивної правової свідомості, оскільки сутність цієї відповідальності полягає в осмисленні власного обов'язку перед суспільством та виконанні суспільно-корисного результату, а не використання його у власних цілях та задля задоволення власних потреб.

5) Правовий нігілізм. Нігілістичне ставлення до права проявляється у негативному ставленні до норм права, невизнанні права як суспільної цінності. За такої деформації людина прагне диктувати власні закони та в першу чергу задовільнити власне его, незважаючи на суспільні інтереси, вона не усвідомлює значення права, оскільки для неї відповідальність – це обмеження її свободи. Такій людині притаманна не лише відсутність правової свідомості, й моральної також. При правовому нігілізмі можна говорити лише про негативну відповідальність, що проявлятиметься у відповідній реакції суспільства та держави.

Отже, деформація правосвідомості не може бути детермінантою позитивної правової відповідальності людини, тому що:

- у ній відсутні певні структурні компоненти, що є визначальними у правосвідомості;

- людина з деформованою правосвідомістю не може достатньо повно осмислювати поняття обов'язку та відповідальності;

- така особа не здатна оцінити власні дії та дати собі звіт про їхню суспільну корисність;

- якщо навіть людина здійснює позитивну правову відповідальність, то не виходячи з суспільних потреб, а з власних, тобто немає розуміння суспільних і державних вимог, необхідностей;

- нерозуміння власних дій з точки зору покладених на особу обов'язків;

- деформація на відмінну від позитивної правосвідомості, є нестійкою та мінливою.

Вважаємо, що значення позитивної правосвідомості у фаховій літературі досить розпливчате, адже ніхто спеціально не зосереджувався на окресленні цього поняття. Скажімо, у підручнику «Теорія держави і права у схемах і визначеннях» за редакцією О.В. Бабкіної та К.Г. Волинки поняття правової культури подано через позитивну правосвідомість, хоч і не зазначено, що розуміють автори даного підручника під позитивною правосвідомістю. «Правова культура окремої особистості – це позитивна правосвідомість, розуміння принципів права, повага до права, впевненість у соціальній цінності права та правового регулювання, знання власних прав і обов'язків та їх виконання. Це позитивна правосвідомість у її виявленні у правомірній поведінці». [14, с. 121]

Отже, на нашу думку, доцільніше було б давати визначення правосвідомості, виходячи з її багатоаспектності, як, наприклад, це робить доктор філософських наук, кандидат політичних наук Ю.Ю. Калиновський: «Правосвідомість – це багатоаспектне, поліфонічне явище, яке вбирає в себе низку компонентів: раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право); психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); поведінковий (настанова на певну

поведінку в правовій сфері, готовність діяти певним чином – відповідно до або проти права)». [95, с. 92]

Поняття позитивної відповідальності є близьким до поняття «здорової» правосвідомості за І.О. Ільїним, який ввів у своїй праці «Про сутність правосвідомості» її аксіоми правосвідомості, основними з яких є [86, с. 310]:

1. Закон духовної гідності (самоствердження). За І.О. Ільїним, почуття власної гідності складає необхідний і справжній прояв духовного життя і виступає як знак того духовного самоствердження, без якого неможливі ні боротьба за право, ні політичне самоврядування, ні національна незалежність. Гідність права і його суб'єкта – це гідність духа: його змісту, способу життя, його стану, саме тому здорова правосвідомість ґрунтується на почутті духовної гідності. Заборона не тяготить душу з духовною гідністю, бо така душа дотримується заборон легко і природно, оскільки розуміє цілі права і не принижує себе злочином [86, с. 311, 314].

2. Закон автономії (здатності до самозобов'язування і самоврядування). Як зазначає, І.О. Ільїн, автономною являється така правосвідомість, воля якої не тільки залишається вірною праву, й перебуває вірною собі в праві: виконуючи вимоги закону, вона не заставляє себе, тому що сама шукає ті же цілі, яким служить закон. Це здатність людини до внутрішнього самоврядування, духовної, вольової самодисципліни. [84, с. 343, 349]

3. Закон взаємного визнання (взаємна повага та довіра людей один до одного). Це означає, що правовідносини ґрунтуються на взаємному визнанні людей. Довіра людей до інших входить у саму сутність правосвідомості, оскільки людина, яка довіряє признає в довіряючому волю до права, його об'єктивне значення, що він дійсно виміряє правом свої рішення, вчинки і що він робить це задля того, щоб знайти вірні мотиви для своєї діяльності. [86, с. 363, 373]

Шлях до дотримання цих аксіом правосвідомості І.О. Ільїн бачив у вихованні в народі «здорової правосвідомості». Вчений зазначає, що здорова правосвідомість є, звичайно, якийсь «ідеальний» стан душі, але не в тому сенсі, що його немає в дійсності; він є в душах, хоча життєва сила його може і повинна

стати незмірно більшою. [86, с.406] І.О. Ільїн наголошував, що першою ознакою здоров'я правової свідомості є однакове ставлення до права державою та індивідом, коли воно сприймається як головний регулятор суспільних відносин. [46, с. 66] Ученим було встановлено три правила правосвідомості, на яких, як ми вважаємо, повинна ґрунтуватись позитивна правосвідомість: 1) дотримуватися добровільно діючих законів та боротися лояльно за нові, кращі; 2) звільнити себе внутрішньо за допомогою добровільного самозобов'язання й шукати свободи тільки через закон та під законом; 3) навчатися мистецтву витягувати із закону вірну та справедливу сутність, за допомогою правової совісті, творчого прочитання закону. [141, с. 9]

Можна простежити спільні ознаки позитивної правосвідомості із активістською (автономною) правосвідомістю. Зокрема, В.І. Тимошенко, розглядаючи даний вид правосвідомості, констатує, що автономній правосвідомості притаманні такі ознаки: визнання незалежності кожного члена суспільства, його автономії; особливе розуміння свободи (невіддільність свободи від прав людини, які не розчиняють особистість і не підпорядковують її, а обов'язок для людини – це спосіб самопримусу, який не обмежує свободу). [215, с. 16]

Отже, як слушно зауважує О.С. Мельничук, «здорова правосвідомість» для Ільїна, – це є щось більш широке та глибоке, ніж «свідомість», у ній бере участь не тільки «знання» та «мислення», але й уява, воля, почуття, і вся людська душа». [141, с. 31]

Таким чином, позитивна правова відповідальність має ґрунтуватись лише на позитивній правосвідомості, яка, на нашу думку, повинна мати такі ознаки:

- прийняття свободи волі як найвищої цінності. Усвідомлений людиною обов'язок – це обов'язок, котрий безпосередньо обрано нею як цілеспрямована діяльність, що проявляється у схвалюваній суспільством поведінці;

- позитивна правосвідомість повинна проявлятися у соціально-правовій активності. Людина не може бути байдужою до права, вона має всіляко

сприяти його реалізації, поважати його. Ця повага має виявлятися у оцінці права, оцінці оточуючої дійсності та реалізації соціально-корисних вчинків, які б відповідали не лише нормам права, а й внутрішньому стану людини, при якому особа відчуває незадоволеність у разі порушення чужих та своїх інтересів;

- бути заснованою на рівності та справедливості. Головним принципом позитивної правосвідомості повинен виступати водночас кантівський та біблійний принцип: «Чини з іншими так, як хотів би ти, щоб чинили з тобою!». Людина має оцінювати власну поведінку не лише стосовно права, а й стосовно інших, тобто це має проявлятися у самоздійсненні та самокомунікації, коли людина з-поміж інших не виділяє себе, а розуміє, що вона є членом суспільства, групи, колективу;

- позитивній правосвідомості повинен відповідати належний спосіб мислення, який має бути спрямовано на позитивне рішення, що ґрунтуватиметься на знаннях, праворозумінні, досвіді та моральній оцінці;

- позитивна правосвідомість найкраще проявляється у взаємодії з моральною свідомістю. Право має розглядатись людиною з погляду моральних категорій добра і зла, честі і гідності, керуючись такими критеріями, як дозволене чи заборонене, соціально-корисне чи шкідливе, моральне чи аморальне, засуджене чи схвалюване суспільством;

- позитивна правосвідомість має базуватись на почутті вільно визнаного обов'язку, самозобов'язання. Позитивна правова відповідальність включає в себе обов'язок, але такий, що водночас виступає характеристикою людини, як законослухняного громадянина, активного та корисного у своїх діях. Це той обов'язок, який людина накладає сама на себе, усвідомлюючи необхідність діяти відповідально та здійснювати власні дії в межах закону. Такий вибір орієнтує людину по житті, у будь-яких ситуаціях, бо він є її суттю та здійснений за власним переконанням, яке ґрунтується на правовій оцінці дійсності та моральній активності;

- особа з позитивною правосвідомістю повинна мати духовні почуття, основою яких є соціальні цінності. Тільки тоді людина здійснюватиме добровільну відповідальність, не порушуватиме єдності внутрішнього мотиву і

вчинку. Така людина прагне до самоудосконалення, бо вона є носієм суспільних цінностей та діє лише відповідно до моральних принципів.

Отже, позитивна правосвідомість є ключовою детермінантою позитивної правової відповідальності. Під позитивною правосвідомістю слід розуміти осмислене відображення правової дійсності, яке полягає в усвідомленні людиною права як позитивного явища та проявляється у самопримусі та самозобов'язанні до позитивної правової відповідальності людини.

2.2. Розум та воля як природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини

У філософії «розум» використовують як загальне поняття, за допомогою якого визначають структуру і субстанцію раціональності, здійснюють антропологічне визначення людини. [58, с. 4]

Пропонуємо зробити огляд поглядів різних сучасних дослідників на зміст поняття розуму.

Л. Соболев міркує, що розум загалом можна представити як систему, яка збирає, перетворює інформацію, дає відповідь у формі прийняття рішень, мовної трансляції і рухів біологічного тіла. [201, с. 83]

За О.Г. Спіркіним, розум – вищий ступінь логічного розуміння, теоретична, рефлектуюча, філософськи мисляча свідомість, що оперує широкими узагальненнями й орієнтується на максимально повне і глибоке знання істини. [206, с. 107]

Прийняття рішення здійснюється за допомогою інформації, що поступає у розум, проходить через ряд операцій, які можна виразити в такій послідовності: вхід інформації – мислення – осмислення – вихід інформації. Вихід інформації відповідає прийняттю рішення. В цьому процесі залучено пам'ять, яка фіксує і забезпечує перетворення інформації та досвід. Досвід – це спосіб упорядкування і відтворення інформації про об'єкти і явища навколишнього світу. Він визначається глибиною в залежності від розуміння, чим більше розуміння – тим

глибший досвід. Глибокий досвід дає правдиве сприймання навколишнього світу, ставлення до принципу добра, відносин між людьми, має відповідний індивідуальний рівень і загалом розкриває персональність. [201, с. 82, 85, 112,]

Отже, розум має справу зі знанням і з думкою, а будучи необхідним та сприятливим для решти наших інтелектуальних здібностей, він включає у себе – проникливість і спроможність робити висновки. Завдяки проникливості він віднаходить проміжні ідеї, за допомогою спроможності – упорядковує їх таким чином, щоб виявити в кожній ланці зв'язок. Це і називається висновком чи умовиводом, який визначається лишень сприйняттям наявного зв'язку між ідеями на кожному етапі дедукції. [130, с. 285]

Важливим у нашому дослідженні є питання двоаспектності розуму у філософії. Слід розрізнити природний розум та освічений. Природний розум – первинний, вроджений, даний людині від природи, генетично зумовлений, а освічений можна трактувати як культурний розум, що людина у процесі своєї когнітивної діяльності піднімається до осягнення історичного типу культури і цивілізації. У загальному сенсі, як стверджує Н. Карамішева, еволюція людського розуму може бути визначена так: природний розум (вроджений) – засвоєння знання як соціокультурного надбання людини, і виникнення освіченого розуму – творчий розум, здатний створювати штучний світ, тобто техносферу, техногенне середовище, артефакти культури і цивілізації. [97, с. 107]

Вчинок, що не обґрунтований знаннями і розумом, деградує в елементарну біологічну та економічну активність, втрачає свій духовний зміст і раціональність, веде до розгулу стихійних ірраціональних сил не тільки в проявах масової культури, зростанні насильства, але й у політиці, включаючи відносини між країнами і народами. [223, с. 9] Вчинок може бути здійснено на основі свідомо вироблених і прийнятих рішень, при цьому він переслідує досягнення ясно усвідомлюваних цілей. Розумність обраних шляхів досягнення мети втілюється у відповідних діях, що стають у силу цього теж розумними. Отже, вчинок є розумним в тій мірі, в якій розумними є самі рішення і цілі, на які він спрямований, і у тій мірі, в якій істинні знання реального стану справ, що його

було засновано. Дане положення є центральним для філософської концепції, яка отримала назву раціоналізму. Раціональним є вчинок, що вчинено свідомо, нормативно, доцільно й оптимально. У зв'язку з цим можна говорити про раціональність людських дій не тільки в плані вирішення і здійснення на їх основі вчинку, а й у плані аналізу та оцінки результату здійсненого вчинку, тобто в плані його ефективності. Справді, якщо рішення й ідея претендують на раціональність, вони повинні бути орієнтовані на ефективну практичну дію, а якщо дія аналізована з точки зору її ефективності, то перш за все повинно бути виявлено, наскільки раціонально ця проблема була запрограмована. Знов ж таки можна виявити зворотній зв'язок – вчинок раціональний, тому що він відповідальний. Раціональність – лише пояснення і виправдання вчинку перед особою цієї відповідальності: як після дії, так і перед її звершенням, у процесі прийняття рішення. [223, с. 34, 43, 73]

Значення розуму як детермінанти позитивної правової відповідальності пов'язують також із здатністю людини розуміти зміст права. У науковій літературі є різні підходи до поняття праворозуміння.

Вважаємо за доцільне розмежувати поняття «праворозуміння» і «розуміння права». Таку ж позицію обстоюють і Х. Бехруз та Н. Сатохіна. «Праворозуміння відображає сприйняття права на професійному юридичному рівні, тобто праворозуміння відзеркалює осмислення права, а і його формалізацію у свідомості, яка відбивається у правосвідомості юриста. Що ж до розуміння права, то це, швидше, відбиток ставлення кожної людини до того, що таке право. Якщо порівняти ці поняття з феноменом правосвідомості, то праворозуміння відображає професійну правосвідомість, а розуміння права – масову правосвідомість», – таку позицію висловив Х. Бехруз, що ми цілком поділяємо. [26, с. 144] Тільки розуміння у здійсненні права дозволяє актуалізувати такі аспекти реалізації права як осмислення правової ситуації, самореалізації особистості в праві і через право, оскільки розуміння права має ширший предмет, аніж праворозуміння. [185, с. 9]

Праворозуміння є одним з аспектів прояву правосвідомості. Виокремлюють побутову, масову і доктринальну правосвідомість. Розуміння права може бути

масовим, побутовим, а праворозуміння – доктринальним, тобто таким, що формується на рівні різних філософсько-правових доктрин. Якщо йдеться про розуміння права більшістю членів суспільства, то це – домінуюче розуміння права, а якщо розуміння права стосується правлячої еліти, то це – пануюче розуміння права. Меншість населення також володіє своїм специфічним розумінням права. [26, с. 144-145]

Правдиво, на нашу думку, Т.Г. Андрусак констатує поняття праворозуміння: «це: а) усвідомлення правової дійсності та напрямів, шляхів і тенденцій її бажаного розвитку, яке б) є науковим (правові теорії та доктрини) та/або фаховим (конституційний суд) і в) тісно пов'язане з правовою культурою та правосвідомістю». [9, с. 66]

З огляду на необхідність розмежування праворозуміння і розуміння права, надаючи визначення поняття «праворозуміння» непотрібно виходити за межу предмету даного правового явища. Запропоноване визначення «праворозуміння» В. Павлича, на наш погляд, є досить влучним: «Праворозуміння – це система знань концептуального характеру про найбільш загальні закономірності становлення та функціонування права, його сутність, призначення та місце в суспільстві, які визнані логічно та об'єктивно істинним і включеним до складу правознавства як науки». [170, с. 24] Ґрунтовним є визначення і П.М. Рабіновича, для якого праворозуміння – це відображення у людській свідомості за посередництвом поняття, позначуваного терміном «право» (чи будь-яким іншим однозначним з ним словом або символом), того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб існування і розвитку певного суб'єкта або ж безпосередньо цих потреб. [179, с. 5-6]

Такої ж думки дотримується Ю. Оборотов, який підкреслює, що варто провести розмежування праворозуміння, розуміння права і розуміння у правовій сфері, оскільки інколи ці три дослідницькі напрями зводять лише до однієї проблеми праворозуміння. Як стверджує науковець, праворозуміння – це відображення в юриспруденції основоположних (аксіоматичних) характеристик правової реальності, а розуміння права – це процес формування образу права на

основі передрозуміння і використання знань, умінь, навичок тощо. Водночас розуміння у правовій сфері виступає як пізнання або переосмислення всього того, що пов'язано з правом. [156, с. 50]

У філософії виокремлюють різноманітні типи праворозуміння. «Тип праворозуміння – певний «образ» права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права і найбільш загальних ознак практичного (ціннісного) до нього відношення». [137, с. 219]

Для відповідальності визначальне значення має покладений в основу юриспруденції та держави тип праворозуміння права. Саме він визначає парадигму пізнання правових і державних явищ. Формуючи ставлення до права, праворозуміння обумовлює значення усіх інших юридичних категорій, таких як: норми права, джерела права, правосвідомість, правовідносини, правовий статус особи, правотворчість, форми реалізації норм права, правомірна поведінка, законність і правопорядок, правопорушення і юридична відповідальність, правова культура. [2, с. 3, 14-15]

Для формування у людини обов'язку відповідальності, на нашу думку, важливим є юридичний тип праворозуміння, тому що сприйняття права як чинника, який є стабільний, без залежності від влади, породжує в людей повагу та здійснюється ефективно з боку тих, хто повинен виконувати встановлені правила. Принцип рівності, який закладено в цьому типі праворозуміння, є визначальним, оскільки породжує у суспільстві думку про справедливість цих правил. Не даремно ж заповіді Божі вже протягом багатьох століть заставляють багатьох віруючих безапеляційно їх дотримуватись, оскільки вони отримали соціальне визнання завдяки рівності перед законами Божими всіх, не залежно від соціального становища і політичного правління.

Перейдемо до поняття «розуміння права», яке, на нашу думку, є більш визначальним у позитивній правовій відповідальності людини.

Без розуміння людина не може визначити відповідність між своєю поведінкою та правовими нормами, і відповідно, поставити цілі, які б відповідали їм. Різниця між розумінням права та праворозумінням полягає у тому, що

праворозуміння – це відображення правової реальності та основних закономірностей, яким повинно було б відповідати суспільство за поглядами певної групи людей, а розуміння права – це розумовий процес, що включає отримання правових знань, осмислення дійсного права, пізнання та бачення своєї ролі в цій правовій реальності.

Зауважимо, що ми дотримуємось позиції розмежування пізнання та розуміння. Роль пізнання обмежується знаходженням відповідей і впорядкування вже існуючого набору факторів у рамки наявного теоретичного знання, в той час як роль розуміння зводиться до знаходження нових парадигм і нових горизонтів знання, до цієї пори ще не осмислених, що дозволить у майбутньому дати нову роботу пізнанню. [21, с. 141]

Поряд із правовим раціоналізмом розвивалась й інша точка зору – це правовий волюнтаризм, який здобув найбільше прихильників з кінця XVI століття, починаючи від Декарта. Волю почали розглядати як підґрунтя права та продукт людського мозку, тим самим підтверджуючи її антропологічне походження. Згідно цього вчення лише завдяки волі ми керуємо своїми вчинками, адже розум лише аналізує, мислить, пізнає, однак, вибір робить воля.

Зустрічаємо формування визначення волі через поняття розуму, скажімо О.І. Санталов під волею розуміє розум людини, його почуття, переконання, совість тощо, вважаючи, що це філософське розуміння волі. [184, с. 122, 123] Ми не поділяємо думку науковця, оскільки, хоч воля і розум взаємодіють, проте, їх функції різні, це самостійні поняття. Розум допомагає усвідомити вчинки, а суть волі полягає в можливості керувати своїми вчинками.

За словами В.І. Селіванова, воля – це свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, виражене в умінні долати внутрішні і зовнішні перешкоди при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків. [186, с. 7]

Слід зазначити, що воля людини у різних життєвих ситуаціях за її якісним наповненням може бути «доброю» або «злою». А тому для позитивної правової відповідальності має значення лише та воля, що реалізується через суспільно корисну або суспільно прийнятну поведінку. [60, с. 150]

Самостійну фазу вольового процесу складають потяг, бажання, хотіння – це прагнення, внутрішній стан потреби. Першим моментом вольового процесу є постановка мети, вона визначається потребами, активною стороною яких є прагнення. Прагнення диференціюється на потяги, бажання, хотіння, які є підставами для мотивації регулювання певної поведінки, що спонукає до постановки мети. Прийняття рішення – це вибір певної мети, яка вимагає не тільки оцінки, а й докладання зусиль. [157, с. 41-54] Сама мета діяльності розглядається спонукальним мотивом, а потреба у волі виникає тоді, коли відбувається боротьба мотивів. Якраз воля – це вибір дій при конфлікті мотивів, цілей та усвідомлення наслідків. При цьому важливо, щоб людина мала здатність до саморегуляції, тобто свідомо управляти психічними та фізіологічними процесами і станами, різними параметрами рушійних актів. [220, с. 182] Адже не завжди позитивна поведінка особи відповідає її потребам чи цілям, як моральним, так і фізичним, проте цілі суспільні повинні мати для неї більше значення, а тому навіть при боротьбі власних і чужих пріоритетів, завдяки волі людина повинна обирати позитивну правову відповідальність людини.

Воля – один із проявів активності людини, формою якої є діяльність. «Свідомо-вольова активність – це вища форма активності особистості, оскільки саме в ній проявляється здатність людини володарювати над самою собою, свідомо регулювати свою поведінку, творчо вирішувати завдання, поставлені перед нею суспільством». [186, с. 79,7] Тільки завдяки вольовій діяльності людина може досягнення свої цілі та здійснити заплановані вчинки. Унаслідок цього людина самоутверджується та усвідомлює власні можливості.

Важливою в контексті аналізованих питань є проблема свободи волі. Психічне регулювання поведінки повинне бути засноване на свободі волі, яка виникає на підставі мислення та судження розуму, які спрямовані на розумінні свободи волі як закономірності існування життєвого світу, що ґрунтується на відповідних правилах суспільства. Тобто суб'єкт несе відповідальність за правильне виконання своїх обов'язків, за поведінку відповідної пізнаної необхідності, спрямованої на добровільне, свідоме дотримання норм. У

філософському розумінні відповідальність виступає саме в активному плані як необхідність, обов'язок прийняття правильних рішень, як повинність вчинення позитивних дій, забезпечення належного рівня поведінки, які диктує суспільство. Не можна, однак, погодитися з її трактуванням лише як можливості на основі вільного вибору приймати оптимальні рішення і свідомо здійснювати позитивні вчинки, адже свобода волі – це дії людини суворо погоджені з об'єктивними законами, пізнаними нею. Цілком очевидно, що відповідальність – позитивна або ретроспективна найтіснішим чином пов'язана і зі свободою волі, і зі свободою вибору, але цей зв'язок не вичерпує її сутності. Можливість вирішувати ще не означає повної свободи, не свідчить про те, що рішення буде правильним, необхідним, що воно буде прийнято зі знанням необхідності, а тому така можливість свободи вибору є підставою відповідальності. Відповідно свобода регулювання, включаючи можливість вибору і свобода волі – це не одне і теж, у рівній мірі це важливі критерії для відповідальності.

Отже, свобода волі в межах закону – це пізнана необхідність.

Свобода волі можлива там, де суб'єкт розуміє суть своєї волі та наслідки її реалізації, адже воля – це усвідомлена цілеспрямованість людини на реалізацію власних намірів. Волі людини притаманні два компоненти: чуттєво-ціннісний (особа прагне до здійснення мотивів чи подолання небажаних наслідків) та раціональний (вона постійно обмірковує та оцінює свої мотиви). Свобода волі є тоді, коли є можливість зробити вибір: воля задіяна у прийнятті рішення та його здійсненні, тобто самовизначення і самоволодіння – це і є свобода волі. [90]

Свобода та відповідальність – це нерозривні єдності одного начала, бо без свободи не можлива відповідальність, а без відповідальності не можлива свобода. Зокрема, без свободи особистості не можливо говорити про її відповідальність, бо якщо людина не володіла свободою, то питання про відповідальність за свою поведінку втрачає сенс. Чим більше людина має свободи вибору, тим більша у неї відповідальність, а межі свободи – це інтереси інших та суспільства загалом. Адже людина як член суспільства має діяти лише в межах, які відповідають вимогам моралі та закону, тобто його ціннісно-нормативним правилам. Проте,

свобода вибору буде легкою, якщо потреби особи тотожні її внутрішньому переконанню, що співпадає з загальнолюдськими нормами поведінки. А співпадатимуть вони лише тоді, коли особа осмислила та пізнала дійсне право та зрозуміла, яка його роль у суспільстві.

На сучасному етапі багато дослідників дотримуються концепції єдності розуму та волі. Скажімо, В.А. Трофименко у своїй кандидатській роботі «Розум і воля як антропологічні основи права» зазначає, що розгляд вольової здібності людини в сукупності з розумом дозволяє відійти від абсолютизації тієї чи іншої людської здатності як основи права. При цьому і розум, і воля будуть виступати взаємодоповнюючими здібностями. Підсумком раціонального ставлення до права є внутрішня готовність людини бути відповідальною за свої вчинки, які реалізуються в її поведінці. Вольова основа дозволяє людині закріплювати і реалізовувати визнані нею правові норми, об'єднання обох полюсів може призвести до створення врівноваженої правової системи. [218, с. 75-77]

Для іншого прихильника концепції єдності розуму та волі В.В. Шкоди воля і розум є першоосновами духовності людини – вони одночасно виключають і вимагають один одного. Учений вважає, що розум пов'язаний зі світом знань, а воління – зі світом цінностей. Воління – мета, а мислення знаходить засоби і шукає шляхи для досягнення цієї мети. Породжене розумом – або істинне, або помилкове. Вчинок, як вольовий акт, необхідно оцінювати категоріями «добро-зло». Розум спостерігає (знає), воля причетна (діє). При цьому автор підкреслює, що вихідним елементом права виступає все ж воля, за яку і карає суд. У підсумку модель права, на думку В. Шкоди, представлена у вигляді формули: «Право = воля + розум», де пріоритет все ж віддано волі (зовнішнім виразом якої виступає свобода) по відношенню до розуму (зовнішнім виразом якого виступає закон). [250, с. 137-154]

В.А. Трофименко пропонує визначати розум як вищу духовну здатність людини, спрямовану на пізнання універсальних правових цінностей і зв'язків між ними з метою визначення механізмів трансформації і реалізації ідеального праворозуміння в практично застосовні норми, а волю як здатність до вибору

мети діяльності і внутрішнім зусиллям, необхідним для її здійснення, в результаті якої підтверджуються і реалізуються правові цінності, визнані такими розумом. [218, с. 164] На нашу думку, таке визначення є найбільш влучним, адже розум та одна із важливих його функцій – пізнання – це головні критерії до ідеального розуміння права, практика якого здійснюється на основі вольового акту.

Окрім взаємозв'язку волі та розуму у наукових дослідженнях зустрічаємо ще й третій елемент – здоровий глузд, під яким розуміється початковий рівень мислення людини, де проходить оперування вже існуючими поняттями. Відмінність між розумом та здоровим глуздом полягає у тому, що розум глибше проникає у сутність феноменів і явищ, у подоланні їх внутрішніх протиріч, у тому числі і права та орієнтований на пошук загальних визначень духовно-практичного буття людини. [219, с. 49,50]

Ми долучаємось до міркувань сучасних філософів та підтримуємо концепцію єдності розуму та волі, адже ці дві складові людської природи мають вирішальне значення для позитивної правової відповідальності людини. Тільки та людина, яка розуміє право, свою роль у суспільстві і сама покладає на себе обов'язок відповідальності, може приймати рішення лише в межах норм права. Розум – це чаша, наповнена знаннями. На основі цих знань здійснюється розуміння людиною закону. А, воля – це індикатор дій людини, які вона вчиняє в межах знання та розуміння. Людина сама для себе визначає, що є правом і чи слід додержуватись його норм, та здійснює вольовий акт у межах реалізації правових норм чи ж, навпаки, якщо її знання недостатні або ж відсутнє здорове мислення, то її воля буде спрямована проти загальносуспільних правил поведінки.

На необхідну кількість знань звертає увагу А.М. Шульга, вживаючи термінологію «мінімум знання права». Науковець відзначає, що постановка проблеми про необхідний мінімум правових знань – актуальна і має практичне значення, оскільки питання про максимум правових знань людини завжди буде схоластичним, адже немає й не може бути межі досконалості людини в плані її пізнавальної діяльності у сфері права, яка веде до формування відповідного

неординарного масштабу інтелектуального аспекту її правосвідомості. На думку А.М. Шульги, мінімум знання права повинен включати:

1) загальноосвітній мінімум знання права (зادля забезпечення правопорядку держава повинна піклуватися про правове інформування, навчання, виховання громадян, тобто у країні має бути здійснено культурно-виховну діяльність задля порозуміння громадян з органами державної влади);

2) професійний мінімум знання права (оскільки немає потреби в абсолютній проінформованості особи як суб'єкта права, тому сучасне цивілізоване суспільство повинно мати інституціалізовані засоби, в особі юристів-фахівців).

Цей мінімум знань являє собою інформаційну основу юридичного мислення. [252, с. 225-226]

Як стверджує В.А. Жадько, мислення – це адекватний представник світової волі в людині, яку в природі ми називаємо її розумом або ж законом. Саме мислення як засіб, уміння знайти єдність у різноманітному, представленому всією можливою сукупністю прецептивних образів, відкриває розум у природі та природний розум у людині, формує її розумну волю. [77, с. 76]

При цьому важливим у даному аспекті є розуміння позитивного мислення, яке Г.У. Уліцькою розуміється як мислення, сукупність якісних характеристик якого обумовлює відображення суттєвих ознак предметів та явищ дійсності, передбачення оптимальних способів розв'язання проблем, забезпечення оптимістичності світосприйняття та мотивації досягнення успіху шляхом готовності до здійснення індивідом активних пізнавальних та соціальних дій. [224, с. 7]

Загалом, позитивне юридичне мислення людини є елементом позитивної правосвідомості.

Юридичне мислення припускає осмислення правової дійсності. Згідно з Г.Л. Тульчинським, осмислення – це відображення соціальним суб'єктом дійсності в контексті цілей, цінностей і норм суспільної практики, тобто

спрямоване на виборче його відображення, обумовлене ступенем і характером освоєння дійсності. [223, с. 32]

Внутрішнім «інтелектуальним продуктом» юридичного мислення як результату осмислення правової дійсності є наявність у людини певного її особистісного розуміння, котре є проявом пізнавальної та оцінної діяльності. Оцінка правової дійсності є закономірним результатом її осмислення-інтерпретації людиною у процесі сприйняття. Така оцінка може мати як позитивний, так і негативний відтінок, що має завжди у процесі правового мислення статус аргументів на користь формування позитивного або негативного ставлення людини до правових явищ і права як явища. Оцінне ставлення до правових явищ і права як явища є невід'ємним чинником внутрішньої детермінації юридично значущої поведінки особи. [252, с. 231-232]

Позитивне правове мислення та його результат – позитивна оцінка права та правових явищ є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини, яка передбачає:

- необхідність розуміння ідеї права;
- бачення в нормах права – ідею справедливості і рівності для суб'єктів права;
- бачення у праві ефективність його дії;
- солідарність із вимогами права;
- бачення в праві загальнолюдські цінності;
- розумне ставлення до прогалин у праві.

Для того, щоб людина могла позитивно оцінити право, їй необхідно відмовитись від негативних правових стереотипів, які виражають певне тенденційне ставлення до правової дійсності. Питання про формування в нових соціальних, політичних, економічних умовах нового правового мислення у громадян пострадянської України має прямий зв'язок і з необхідністю формування у них позитивних стереотипів правового мислення, адже без стереотипів як стабільних, масових, внутрішніх світоглядних поведінкових орієнтирів людське життя взагалі є просто немислиме. [252, с. 256]

Отже, вчинок чи рішення, прийняті в межах позитивної правової відповідальності, є раціональними, оскільки покладений особою на себе обов'язок відповідальності не може бути неусвідомленим чи недоцільним, а його цілі не можуть бути нерозумними, адже стимулювання за здійснення найзначущіших правомірних діянь, виховання громадян у дусі поваги до закону, упередження пасивної соціально невігідної поведінки – це найефективніші цілі людського суспільства. Звідси випливає висновок, що вчинок у межах позитивної правової відповідальності – це раціональний вчинок, який підпорядковано розуму та за даних обставин є доцільним та обґрунтованим, тобто відповідає цілям, на які його було спрямовано.

Проте, яким би не було рішення, чи розумним, чи відповідальним, саме собою зреалізуватись воно не може тому воно тягне за собою обов'язковості звернення вчинку, реальної і незворотної дії, яка б безпосередньо створила результат. Адже є такі випадки, коли люди з однаковими знаннями, уміннями, поглядами, але з різним ступенем рішучості й інтенсивності виконують одні й ті ж цілі і завдання. Або ж, навпаки, чому зіткнення з труднощами і перешкодами одних спонукає до припинення дій, а інших – до дії з подвійною енергією? Відповідь на ці запитання безпосередньо пов'язана з силою волі та волею. [223, с. 83] Без волі норми права не можуть бути застосовані чи дотримані, оскільки без вольової основи людини вони так і залишатимуться лише в теорії, на папері та не матимуть здійснення в поведінці людини, хоч можуть бути зрозуміли для людини.

Правдиво зазначає С. Сливка, що у поняття «вольова людина» вже закладено її свідоме ставлення до оточуючої дійсності, де своєрідним контролем виступає розум, інтелект. [197, с. 142]

Механізм взаємообумовленості розуму та волі у впливі на позитивну правову відповідальність людини можна визначити у загальних рисах поетапно:

Етап 1: спочатку людина через посередництво мозку та його діяльності здійснює духовне освоєння правової реальності, тобто відображає дійсність за допомогою здобутих знань, засвоєної інформації та уваги, що зосереджена на

зовнішньому світі та оточенні (відбувається пізнання права). Внаслідок цих процесів вона починає усвідомлювати право та визначає для себе його межі.

Етап 2: далі до усвідомлення підключається процес мислення. Мисляча свідомість – найважливіша ознака відповідальної людини, де мислення – це процес, а здатність – розум.

Оперуючи абстрактними поняттями, інтелектом та думками, відбувається мислення, завершальним етапом якого є розуміння – осмислення, через яке потім здійснюється самореалізація особистості в праві.

Дослідники процесу розуміння доводять, що він включає вирізнення основних елементів об'єкта й об'єднання їх у єдине ціле. Настання розуміння забезпечує відбір необхідних знань, що відбираються поетапно, та формування моделі проблемної ситуації. І. Біла схематично визначає механізм розуміння: розуміння на рівні сприймань; тісно пов'язане з попереднім рівнем, розуміння на рівні пам'яті; розуміння, що є мисленнєвим процесом, що опосередковується розумовими діями та операціями. Цей механізм являє собою мисленнєві дії щодо відбору готових знань, їхнє співставлення з вимогою задачі, оцінка міри відповідності. Як зазначає науковець, у результаті досліджень закономірностей мислення і розуміння як необхідного рівня його успішності й результативності, виявлено що акти розуміння співпадають з евристичними, змістовими компонентами інтелектуальної діяльності, без яких творчий процес не може бути реалізовано. При індивідуальному розумінні важливими є особливості мислення суб'єкта (його гнучкість мислення, переважання образного чи вербального тощо), рівень інтелекту, тип особистості, а й вияв індивідуально-типологічних особливостей особистості як певного регулятора її діяльності, що впливає і визначає динамічний бік діяльності. Найбільшою мірою розуміння залежить від ініціацій, тобто від усвідомлення мети, від чіткого формулювання та від постановки й осмислення завдання. [27, с. 74, 75, 77] Це дає змогу зробити висновок, що коли людина чітко усвідомлює необхідність здійснювати соціально корисне правомірне діяння та покладає на себе морально-юридичний обов'язок, то процес розуміння права здійснюватиметься набагато простіше, а відповідно,

правильний вибір людина робитиме практично на інтуїтивному рівні, бо в необхідності у довгому осмисленні своєї поведінки не буде потреби.

Етап 3: людина здійснює вибір оптимальної поведінки, що використовується у ситуації, яка потребує правового регулювання. З розумінням права людина підключає розсуд. Розсуд, за О.В. Геселом, визначається як усвідомлена суб'єктом правових відносин можливість вибору найбільш оптимального, пріоритетного варіанту правомірної поведінки, що виходить з аналізу правового припису та конкретних життєвих обставин. Він залежить від об'єктивних чинників (культурно-історичних традицій, цивілізаційних характеристик права як багатогранного феномену), які впливають на домінуюче сприйняття та розуміння права суб'єктами суспільних відносин, а й на вибір тієї форми для вирішення казусу, спору, справи, що найбільш відповідає пануючому у суспільстві традиційному розумінню права. Результатом дії розсуду правозастосовувача є вибір правової норми, який ґрунтується на виборі чи наданні переваги, пріоритетного значення певному аспекту існування права, тобто від праворозуміння. [52, с. 474-475]

Суть праворозуміння полягає у ставленні особи до дійсного права за критеріями справедливості, чесності та інших чеснот, яким би мало відповідати право на її думку. Праворозуміння може повпливати на подальшу поведінку людини, якщо свобода її вибору не обмежена внутрішніми спонуканнями, а ще й рамками права. Єдність моралі та права є важливим у цьому сенсі, адже якщо людина розчарується у праві внаслідок несправедливості та нерівному ставленні держави до її членів, то вона може діяти свавільно, здійснюючи супротив праворозумінню, який склався у даному суспільстві. Проте, якщо в людині присутня моральна свобода, то діяти вона буде не лише в межах свободи соціальної, а й моральної. Тобто, навіть якщо вона вважатиме, що правові норми не є справедливими чи мають вплив не на всіх в однаковій мірі, то вона все одно діятиме позитивно, оскільки позитивний вчинок – це межа, яка відповідатиме її моральній свободі.

На даному етапі завершується формування внутрішньої правової установки, від якої потім залежить вибір правової норми та відповідного їй рішення чи вчинку. На відмінну від волі, яка має справу з різними мотивами та метою, різні причини та обставини, оскільки людські потреби нескінченні, правова установка є більш стійкою і змінюється лише внаслідок певних соціальних змін чи правового регулювання в державі або ж інших різких змін, які б докорінно переінакшили сприйняття права людиною.

Внутрішня правова установка відіграє роль фільтра, це особливо проявляється в миттєвих ситуаціях, де рішення потрібно прийняти негайно, і тоді особа не проходить наново два попередніх етапи, тобто вона при кожній новій ситуації не осмислює і не усвідомлює право наново. Маючи чітку внутрішню установку, вибір надалі здійснюється лише за допомогою волі, але на базі вже існуючої внутрішньої установки, надаючи перевагу тій чи іншій суспільній нормі задля досягнення своєї мети, але в межах дозволених правом.

Отже, перш ніж правова поведінка зовні стає правовим вчинком, виникає правова установка (суб'єктивний регулятор поведінки, що відображає готовність до певної правої поведінки та впливає на всі основні функції правосвідомості), виникнення якої передбачає: поінформованість про норму права; розуміння її змісту; оцінку, тобто ступінь схвалення, норми права; ставлення до прав інших осіб; емоційне переживання з приводу функціонування норми права; готовність до дії. [37]

Етап 4: у людини відбувається боротьба мотивів, зумовлених постановкою мети, що визначається потребами, активною ознакою яких є прагнення. Якраз на цьому етапі відбувається взаємодія волі та розуму. Розум – це передумова вибору рішення, а сама воля – це рішення. Особа, яка усвідомила та осмислила право, починає відсіювати ті потреби, які не відповідають її внутрішнім та зовнішнім засадам, тобто державному та моральному закону. Здійснивши відбір, вольові процеси будуть спрямовані на вибір рішення лише в межах загальнолюдських правил поведінки, що є пізнаною необхідністю.

Отже, вибір – це вольовий акт, який був би неможливий, якщо б людина була нерозумною.

Етап 5: за допомогою позитивного усвідомлення та розуміння права людина приймає рішення, настає позитивна правова відповідальність людини. Тобто, якщо людина дотрималась норм і законів незалежно від того, чи її праворозумінню відповідає чинне право або ж виконала їх там, де можна було б проігнорувати, або безкарно порушити ці норми, то нагородою за це виступає позитивна правова відповідальність. Хоча є безспірний той факт, що, коли для людини правові норми є пріоритетнішими за моральні, внаслідок її розчарування дійсним правом це також матиме вплив на її позитивну правову відповідальність.

Отже, для позитивної правової відповідальності людини повинна володіти такими якісними характеристиками:

- волею, як індикатором свідомих дій;
- освіченим розумом, який був би здатний до досягнення вершин розуміння права та був би наділений проникливістю та спроможністю робити висновки, тобто мати аналітичне мислення;
- раціональністю;
- глибоким досвідом, що визначається глибиною в залежності від якості розуміння; здоровим глуздом, що оперує вже існуючими поняттями; розсудком, як формальною культурою мислення;
- розсудом, що визначається як усвідомлена можливість вибору найбільш схвалюваного, пріоритетного варіанту правомірної поведінки, що виходить з аналізу правового припису та конкретних життєвих обставин;
- свідомою вольовою активністю, що проявляється у здатності володіти над самим собою та регулювати свою поведінку в межах встановлених державою правил;
- самовизначеністю та самоволодінням, як свободою в межах закону;
- внутрішньою правовою установкою, яка відіграє роль фільтра при виборі потрібного рішення;

- свідомістю – через мислення особа усвідомлює необхідність поведінки в межах права;
- позитивним мисленням завдяки якому здійснюється досягнення успіху шляхом готовності індивіда до активних пізнавальних та соціальних дій;
- розумінням – осмисленням, через яке потім здійснюється самореалізація особистості в праві.

Пропонуємо перераховані вище характеристики об'єднати в інтегроване поняття – розумна воля, що виступатиме ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

2.3. Емоції та почуття як природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини

Вище було розглянуто такі природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини, як: свідомість, правосвідомість, розум та воля. Але коли говорять про поведінку особистості, то зазвичай виділяють ще четвертий її компонент – почуття. Розум – це висока якість мислення, що забезпечує доцільну поведінку і діяльність людини, проникливість і спроможність робити висновки. Воля – це реалізація свідомості, уміння долати перешкоди при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків. Свідомість – форма відображення дійсності, функція людського мозку. А почуття та емоції проявляються в переживанні особистістю навколишньої дійсності та ставлення до самої себе. Поза емоційною сферою не існує ні вчинків, ні дій, ні, тим більше, позитивної правової відповідальності людини.

Виникнення емоцій у ході еволюції є найважливішою подією в розвитку найскладнішого матеріального субстрату на Землі – центральної нервової системи хребетних. Завдяки емоціям відбувається якісний стрибок в організації індивідуальних форм пристосування живого організму, який приводить до виникнення людини розумної з її індивідуальним сприйняттям світу. Емоції є істотною центральною особливістю мозку та найважливішою складовою

людської психіки. З їх зникненням людська індивідуальність зникає, а мозок не здатний ні навчатися, ні запам'ятовувати. [38, с. 130]

Хоча почуття описуються в спеціальних розділах психології, проте вони не ізольовані від інших проявів духовного життя, а зчеплені і взаємодіють з ними. Неправильно думати, що в мозку відбуваються розумові процеси, усвідомлення і вироблення волі до певних дій, а почуття представляють лише деякий «акомпонент». Насправді ця взаємодія складніша й органічніша. Наприклад, доведено, що почуття пов'язані з пам'яттю, адже вона зберігає не тільки відомості, факти, події, а й чуттєво-емоційне ставлення до цих подій. Пам'ять почуттів може бути навіть сильніша логічної пам'яті, до того ж значно швидше і міцніше запам'ятовуються ті відомості, які «емоційно забарвлені», викликають живі, яскраві почуття. [131, с. 37-39] Емоційна пам'ять краще зберігає переживання задоволення, ніж незадоволення, і тому заохочення, як міра втілення позитивної правової відповідальності – більш дієвий засіб виховання, ніж покарання. [169, с. 6]

У філософів і психологів немає єдиного погляду на місце емоцій у житті і справах людини: одні кажуть, що в основному ми раціональні істоти, а наші «причини буття» переважно пізнавально-інтелектуальні, інші ж вважають, що люди в сутності є емоційними або емоційно-соціальними істотами, а «причини буття» за своєю природою афективні або емоційні, інакше як пояснити те, що ми оточуємо себе тими людьми і речами, до яких прив'язані емоційно та відчуваємо, що навчання через переживання (чи особисте, чи індивідуальне) так само, а то й більш важливе, порівняно з засвоєнням теорій та фактів. [85, с. 14-15]

Окрім того, емоційна сфера пов'язана не тільки з пам'яттю, а й і з мисленням, вольовими якостями особистості. Емоції визначають не тільки рухову активність, але і ступінь активності мислення. Від них багато в чому залежить наше ставлення до людей, подій, рішення життєвих завдань, оцінка власних дій і вчинків, вони сприяють досягненню мети. Також емоції і почуття впливають на функції органів і тканин, а отже, позначаються не тільки на нашому настрої, але і на здоров'ї в цілому. [70, с. 74, 76]

Таким чином, роль і вага емоційної сфери на перебіг мислення проявляється в наступному: по-перше, емоційна сфера активує інтелектуальні процеси, тобто сприяє їхньому підсилению, значному розширенню, інколи і пришвидшенню, по-друге, емоційна сфера здійснює вибірковий вплив на зміст інтелектуальних процесів, сприяючи виникненню таких асоціативних процесів, зміст яких пов'язаний із суттю емоційних процесів (наприклад, емоція агресії сприяє появі агресивних асоціацій, емоція страху – тривожних.) [163, с. 70-71]

Взаємозв'язок мислення з емоційною сферою чітко окреслив дослідник емоцій А.Н. Лук у своєму ланцюжку впливу емоцій на дії людини: потреба (потяг) – почуття – бажання – мислення – дія. Отже, дії виникають з потреб, а не з мислення, бо мислення – це лиш проміжний етап між потребою і виконаним результатом. [131, с. 34]

Взаємозв'язок мислення та емоцій підтверджує і той факт, що існує інтегруюче поняття – емоційне мислення. Емоційне мислення підтверджується тим, що по-перше, людина часто переживає саме те, що вона сприйняла не безпосередньо, а в результаті роздумів, по-друге, емоційне мислення виникає за необхідності вирішення термінової проблеми, по-третє, емоційно забарвлена інформація запам'ятовується швидше і краще, порівняно з нейтральною інформацією. Отже, емоційне мислення відповідає за усвідомлення людиною своїх емоційних хвилювань та навмисну спрямованість своїх дій при бажанні досягти необхідного ефекту чи результату. [53]

Ключовим моментом у дослідженні емоційної сфери є те, що необхідно пам'ятати, що в більшості випадків ми можемо керуватись розумом і волею, а отже, несемо відповідальність за свої емоції та почуття. Тим людина відрізняється від тварин, що вміє керувати емоціями і почуттями. Розум допомагає людині контролювати не тільки свою емоційну сферу, зовнішні прояви емоційних реакцій, а й забезпечує спокій, натомість мислення допомагає людині зберігати зовнішню незворушність навіть у найбільш екстремальних ситуаціях і умовах. Це не що інше, як стримуючий вплив розуму на емоційну сферу – вольовий акт, що дозволяє людині тримати себе в руках і не ставати рабом власних емоцій. Отже,

співдружність розуму і почуттів робить людину людиною, визначає її розвиток як особистості і поведінку в різних ситуаціях. [70, с. 74] Взаємозалежність розуму, волі і почуттів є втіленням відповідальної людини, яка вміє керувати своєю поведінку у різних ситуаціях та здатна до позитивної правової відповідальності.

Власне емоції характеризуються ідеаторним характером, оскільки їх властивість – це здатність до передбачення ситуацій та подій, які ще не відбулись, але виникли у зв'язку з уявленнями людини про пережиті або уявні ситуації. Завдяки цій властивості емоцій виникає їх найважливіша особливість, що полягає в здатності до узагальнення і комунікації, саме тому емоційний досвід людини набагато важливіший від досвіду індивідуальних переживань, бо він має здатність формуватись у результаті емоційних співпереживань, що виникають у часі спілкування з іншими людьми. [126, с. 37]

До джерел (чинників) виникнення емоцій слід віднести: фізіологічні потреби (перші емоційні реакції дитини є генетично зумовлені); контакт з іншими людьми; пізнання довкілля (пізнавальна активність людини – це сфера, яка викликає в неї широку гаму почуттєвих переживань); пізнання себе самого; спогади про минуле; планування майбутнього, мрії. [103, с. 77-78]

Отже, емоції мають такі дві взаємодоповнюючі функції, пов'язані з емоційним досвідом: слідоутворення та передбачення. Слідоутворення (закріплення-гальмування, підкріплення) – вказує на здатність емоцій залишати сліди у досвіді людини, закріплюючи у пам'яті ті вдалі-невдалі дії і чинники, які їх викликали. При передбачувальній функції емоції сигналізують можливий приємний чи неприємний результат, випереджаючи розвиток подій. [131, с. 15] Звідси впливає, що позитивні емоції сприяють закріпленню корисних навичок і дій, а негативні змушують ухилятися від шкідливих факторів. Тому позитивні емоції, що виникли у людини у зв'язку з додержанням свого обов'язку, сприяють повторенню наступних корисних для суспільства вчинків, а емоції, що виникли у зв'язку з недодержанням суспільних норм, слугують їх оцінюванню у майбутньому.

Також є і інші функції емоцій, які яскраво підкреслюють їх значення в житті людини, до них відносять:

- Оціночну функцію. Ця функція узгоджується з здатністю виникнення емоцій у значимих ситуаціях, їх предметністю, залежністю від потреб. Емоції сигналізують про значимість суб'єкта.
- Відображуючо-оцінну функцію. Емоції виступають у ролі своєї «валюти мозку» – універсальною мірою цінностей, а не просто еквіваленту, який функціонує за принципом: корисно-приємно, шкідливо-неприємно.
- Мотивуючу (спонукальну) функцію. Емоції здатні спонукати до дії або ж нав'язати певні вчинки, навіть якщо вони не бажані для людини.
- Підкріплюючу функцію. Емоції мають провідну роль у формуванні умовних рефлексів.
- Компенсаторну функцію. Компенсаторне значення емоцій полягає в їх заміській ролі. [163, с. 10, 9-11]

Отже, емоції впливають на людину в цілому, і кожна емоція відображає свою особливу роль. Емоції впливають на рівень, активність мозку, ступінь напруги м'язів обличчя і тіла, на функціонування вісцерально-ендокринної, кровоносної та дихальної систем. Вони можуть змінювати сприйняття навколишнього світу від яскравого до темного, від світлого до похмурого, наші думки від творчих до меланхолійних, а наші дії від незручних і неадекватних до майстерних і доцільних. [85, с. 29]

Отже, такі компоненти людини, як розум, воля, свідомість, емоційна сфера є рівними детермінантами позитивної правової відповідальності людини, адже кожна детермінанта позитивної правової відповідальності впливає на людину та є першопричиною її активності чи пасивності у своїх діях та вчинках.

Сучасниками В.О. Пісоцький та А.М. Горянська, розглядають емоції у двох значеннях: вузькому та широкому. Вузьке значення – це конкретна форма переживання почуттів у даний момент часу (безпосереднє відображення), що, як правило, носить ситуативний характер (біль, страх, почуття втоми, бадьорості). Широке значення – як особлива форма переживань, у якій відображено ставлення

людини чи тварини до предметів, речей, подій, виходячи з того, як вони задовольняють біологічні потреби (їжа, питво, сон, тепло, сексуальні потреби), які мають відношення до фізіологічного та психічного гомеостазу. [169, с. 5]

Учений С.С. Занюк дає таке визначення емоцій: «це психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій; це таке психічне відображення (пристрасне, безпосереднє), що виражає ставлення людини до інших людей, до самої себе, до життя довкола неї». [81, с. 104]

За А.Г. Ковалем, емоція – це відносно короткочасне, середньої сили переживання, пов'язане зі сприйняттям предметів і соціальних подій. [108, с. 7]

Емоції прийнято ділити на позитивні і негативні, на складні та прості. Ті й інші викликають зміни в поведінці, можуть сприяти позитивній правовій відповідальності людини. Ніщо, мабуть, так найбажаніше для людини як почуття позитивного світовідчуття – радості і щастя, душевного спокою та творчої піднесеності. Негативні емоції, навпаки, можуть надовго вивести людину з рівноваги, загальмувати її реакцію, знизити працездатність. Найпростіші емоції обумовлені біологічними потребами (умовними рефlekсами) організму і життєдіяльністю людини, а складні емоції забезпечуються вегетативною нервовою системою в її взаємодії зі структурами головного мозку. [70, с. 8] До складних емоцій належать: радість, горе, смуток, інтерес-здивування, захоплення, обурення, піднесення, які обов'язково регулюються інтелектом, волею людини. [169, с. 6]

Емоційна сфера особистості не обмежується емоціями. До неї входять і складніші афективні утворення – почуття. Емоції в процесі еволюції виникли раніше почуттів, вони властиві не тільки людині, а й тваринам і висловлюють ставлення до задоволення фізіологічних потреб, натомість почуття розвинулися на базі емоцій, при взаємодії з розумом, з інтелектом, в ході формування громадських взаємин. [131, с. 8] Емоції залежать від певних обставин даної ситуації, переважно бувають короткотривалі, загалом однорідні (на одному проміжку часу виявляється лише одна емоція), імпульсивність у них домінує над

рефлексивністю, завжди виникають як реакція на певні події, не потребують підготовки й навчання. З погляду нейрофізіології, емоції пов'язані з процесами, які відбуваються в середньому мозку, в підкірці. Почуття відрізняються від емоцій тим, що вони значно триваліші, безпосередньо не залежать від ситуації, неоднорідні за змістом (одночасно можуть виникати, співіснувати й взаємодіяти різні почуття), мають суспільний характер, не є вродженими та формуються паралельно зі здобуттям суспільного досвіду. [103, с. 134]

Проте, було б неправильно розглядати емоції як нижчі, а почуття – як вищі вияви емоційної сфери, а тому віддавати емоції тварині, а почуття людині недоречно. До прикладу, візьмемо провину. Здебільшого вважається, що провина – це почуття, яке пов'язане з переживаннями, з суб'єктивним ставленням до певних суспільних норм, правил поведінки. Але й тваринам властиве переживання провини. Тож провина – це почуття чи емоція? Ще І.П. Павлов, відомий російський фізіолог, виділив два види емоційних процесів: процеси, які пов'язані з підкіркою – емоції, та процеси, пов'язані з корою великих півкуль мозку – почуття.

Отже, не можна розглядати емоції і почуття з точки зору вищих чи нижчих виявів емоційної сфери, адже їхнє взаємовідношення – діалектичне, вони співвідносяться як становлення і стає. Емоції – фаза виникнення і визрівання почуттів, момент їхнього перебігу, а почуття в свою чергу є фазою розкриття, виявлення і демонстрації емоцій. Емоції – це ті безпосередні переживання, з яких формується ставлення, а почуття – це саме ставлення. Як висновок, почуття потребують емоцій для свого виникнення. [103, с. 132-133]

Почуття може реалізуватися в різних емоціях (наприклад, любов до іншої людини включає емоції радості, ревності, гніву, розпачу), а за їх силою і якістю ми можемо судити про те, який рівень розвитку людини: високий або примітивний. Почуття людини високого рівня розвитку завжди пронизані інтелектом, оскільки обов'язково включають оцінку, ціннісні орієнтації, відображають соціальний зміст. [70, с. 5] Такі почуття не дезорганізують людину, а, навпаки, мобілізують її на виявлення того, що є корисним, а що ні, що

на стороні добра, а що на стороні зла. Вони допомагають здійснити свій вибір на користь позитивної правової відповідальності.

Почуття мають історичний характер і залежать від традицій, вірувань, звичаїв конкретного народу, групи чи соціального прошарку суспільства, адже основна функція почуттів: забезпечити пристосування людини до суспільного середовища з точки зору не лише окремої особи, але й з урахуванням інтересів суспільної організації. Почуття, на відміну від емоцій, характеризуються стійкістю та тривалістю, вони визначають динаміку і зміст ситуативних емоцій, настроїв, афектів. [169, с. 6-7]

За А.Н. Луком, почуття – це одна з форм відображення дійсності, що виражає суб'єктивне ставлення людини до задоволення своїх потреб, до відповідності або невідповідності яким-небудь своїм уявленням. [131, с. 8]

Для В.Є. Дружиніна почуття – це стійке емоційне ставлення людини до інших людей, до спілкування з ними, до явищ дійсності. Як стверджує автор, почуття породжуються об'єктивною дійсністю, але вони при цьому суб'єктивні, оскільки одні й ті ж явища для людей можуть мати різні значення.

Всі дані визначення співпадають у головному, що почуття – це своєрідне суб'єктивне відношення людини до навколишнього світу. [140, с. 4] Почуття – це також відношення до правових явищ, які людина розцінює у відповідності чи невідповідності зі своїм внутрішнім уявленням, що є правом.

А.Н. Лук ділить почуття на соціальні, естетичні та почуття, пов'язані з поняттям власності. До вищих соціальних почуттів відносить: почуття справедливості, почуття честі, обов'язку, відповідальності, патріотизму, солідарності, творче натхнення, трудовий ентузіазм. [131, с. 10]

Виходячи з об'єкта почуттів, В.Є. Дружинін поділяє почуття на: моральні, естетичні, практичні, інтелектуальні. [70, с. 5-7]

Правові почуття людини взаємопов'язані з правовою та/або законодавчою діяльністю держави. Законодавча діяльність викликає різноманітні правові, маргінально-правові та неправові переживання у зв'язку з різним ідейно-світоглядним ставленням до неї та успіхами у її виконанні, а правові почуття, в

свою чергу, стимулюють людину і громадянина до типово правової діяльності, стають внутрішньою установкою, її правовими мотивами. [68] Отже, правове почуття ґрунтується на установках, які створюються й утверджуються протягом усього життя. Правові установки включають у себе різні думки і переконання, яких людина дотримується щодо тих чи інших правових явищ, що дозволяє судити про їх істинність, правдоподібність. Таким чином, правове почуття – це самоорганізована система правових установок, заснована на загальновизнаному ідеалі добра і справедливості. [200, с. 48, 49]

Правове почуття є завжди позитивним, оскільки є відображенням зв'язків людини із суспільством, певною соціальною групою, і, відповідно, воно або є в тому чи іншому вигляді в свідомості людини (якщо вона так чи інакше усвідомлює необхідність певної правової регламентації в інтересах всього суспільства або певної соціальної групи), або його взагалі у даної людини немає, тому говорити про існування негативного правового почуття навряд чи є підстава. [175, с. 76-77]

Правове почуття є своєрідним духовним центром правової системи суспільства, яке покликане формувати і направляти правотворчу та правозастосовну діяльність держави. Для цього необхідно розвивати правове почуття, спрямовувати його на загальне благо, істину, добро, красу, користь. Правильне уявлення про правове почуття має сприяти подальшому поглибленню теоретичних і практичних знань про механізм правового регулювання в суспільстві, особливо соціально-психологічного механізму переконання, адже в юридичній науці багато зроблено для аналізу правового примусу, але, як не дивно, вкрай мало для дослідження психологічних та соціологічних механізмів державного переконання. [200, с. 4]

За В.О. Котюком, правове почуття – це така форма відображення правових явищ, яка сприймається та оцінюється особою відповідно до своїх потреб і інтересів, до запитів інших суб'єктів права і виражає суб'єктивне відношення особи до цих явищ. Правові почуття, як і почуття взагалі, можна класифікувати на окремі види: залежно від емоцій – почуття споглядання, звичайні почуття (в

спокійному стані) і почуття переживання (коли вони зливаються з емоціями); залежно від усвідомленості вони можуть бути: усвідомленими, неусвідомленими і напівсвідомими. [116, с. 80-81]

Таким чином, правове почуття – це духовне утворення, яке визначає характер та прояв ставлення людини щодо тих чи інших правових явищ, на підставі правових знань, досвіду, пізнання й оцінки права та інших суб'єктивних чинників.

До ознак правових почуттів як детермінант позитивної правової відповідальності людини слід віднести:

- правове почуття – самостійна складова правової свідомості людини;
- правове почуття, як будь-яке почуття, зв'язане з досвідом людини. У даному випадку цей досвід має базуватись на правовій та законодавчій діяльності держави, яка впливає на людину, та бути пов'язаний з реалізацією людиною своїх прав та обов'язків;

- ступінь розвитку правового почуття залежить від самої людини. Оскільки, як було сказано вище, що емоції – це компонент поведінки людини, то вони тісно взаємопов'язані з її волею, розумом та свідомістю. Чим вищий розвиток людини в інших трьох компонентах поведінки людини – тим краще вона володіє своїм правовим почуттям;

- якість правового почуття залежить від емоційного виховання людини;
- правове почуття впливає на характер діяльності людини, позитивні правові почуття безпосередньо пов'язані з позитивною правовою відповідальністю людини.

Почуття рідко переживаються в одному виді, часто людина може виражати різні почуття, тому емоційний компонент відповідальності об'єднує різні складні моральні, соціальні та інтелектуальні почуття, які виникають при здійсненні людиною обов'язків, прийнятті важливого рішення чи виконання позитивної правової відповідальності. Ці почуття виникають у процесі розумової діяльності при визначенні відповідності вимог принципам моралі та нормам права. [192, с. 33] Пропонуємо до правового почуття як результату емоційного сприйняття права

віднести такі види почуттів: почуття обов'язку, почуття відповідальності, почуття справедливості, почуття поваги до права, почуття толерантності, почуття гуманності, почуття законності, почуття совісті, почуття честі, почуття власної гідності. Дані почуття є вищими соціальними та моральними почуттями, а й позитивними, оскільки сприяють закріпленню корисних навичок і дій та покликані виявити моральні якості людської душі.

Почуття обов'язку. У сформованій людини почуття обов'язку та його розуміння дозволяє і примушує робити добро. Почуття обов'язку виникає з розуміння людиною вимог суспільства. Володіючи даним почуттям людина розцінює власні вчинки і рішення крізь призму не лише своїх, а й чужих інтересів, з позиції добра і зла.

Іноді науковці зводять позитивну правову відповідальність до почуття обов'язку, хоч це не до кінця правильно. Вважаємо за необхідне довести, що позитивна правова відповідальність є багатограним правовим явищем, яке не може ґрунтуватись лише на одному компоненті. Хоч, позицію цих науковців можна пояснити якраз роллю почуття обов'язку у житті людини. На нашу думку, лише людині соціальній може бути притаманне дане почуття, оскільки вона усвідомлює свої зобов'язання перед суспільством, бо є її членом.

Почуття відповідальності. Відповідальність розглядається як переживання людиною покладеного на неї кимось чи нею самою обов'язку, потреби безумовно виконувати угоду, зобов'язання, звітуватись у своїх діях і покладати на себе провину за можливі наслідки. [128, с. 15] Вважаємо, що передумовою почуття відповідальності виступає інше почуття – почуття вини. Переважно люди відчують провину, коли усвідомлюють, що порушили правило і переступили межі своїх власних переконань, свої моральні чи релігійні принципи. Також вину відчують, коли людина відмовилася від прийняття на себе відповідальності. Оскільки вина пов'язана насамперед із засудженням свого вчинку самим індивідом, то вона включає такі негативні емоції, як: зниження самооцінки, каяття, осуд самого себе. Переживаючи такі негативні емоції з огляду на високу вимогливість до себе та відчуючи обов'язок відповідальності, людина

наступного разу намагається уникнути тих ситуацій, які б призвели до почуття провини, цим самим приймаючи шлях до відповідальності.

Тому, почуття відповідальності розглядається як переживання відповідності наслідків власної діяльності власним обов'язкам. Цей взаємозв'язок підкреслює залежність почуття відповідальності і почуття обов'язку. Якщо у людини відсутнє почуття обов'язку, то неможливо говорити про інше почуття – відповідальності, яке полягає в готовності нести відповідальність за виконаний обов'язок або доручену справу. Лише з високою свідомістю і глибокою самосвідомістю людина бере готовність на себе слідувати нормам та бути відповідальною. Отже, позитивна правова відповідальність не можлива без такого почуття, як почуття відповідальності, яке свідчить про сформовану особистість та усвідомлення наслідків своїх вчинків.

Почуття справедливості. Справедливість – це філософська категорія, що відображає об'єктивні економічні, політичні, правові та моральні умови життя того чи іншого суспільства, тенденції їх розвитку, причому не ідеальні, а фактичні умови життя, в яких доводиться дякувати і карати по заслугах, розподіляти обмежені блага, оцінювати відносне значення соціальної дії. [205, с. 7-8] Ідея справедливості, закладена в людині самою природою, з одного боку, передбачає визнання за кожним людським індивідом правомірності його посягань на користування благами, створеними громадою, а з іншого боку – її зміст включає в себе створення обмежень, які нав'язують йому інші індивіди, що живуть у громаді, причому ці обмеження випливають з факту їх існування та необхідності виконання їх прав. [238, с. 26] Ідея справедливості, як і позитивна правова відповідальність, спрямована на майбутнє, бо саме в ній закріплюються кращі зразки поведінки, містяться соціальні орієнтири та ідеали.

Отже, справедливість – це інтегруюче явище, яке може виражатися в різних формах. Передусім, справедливість виступає у формі почуття, що відбиває реальний стан особистості в суспільстві. Почуття справедливості – це своєрідне відображення в свідомості людей умов їх життя, при чому будь-який факт порушення норм, що складають прийнятну систему цінностей, викликає відповідну

емоційну реакцію, але для того, щоб ця реакція могла виникнути, людина повинна мати найзагальніші уявлення про те, чим є справедливість, який її зміст, що розуміє під цим поняттям соціальна група, до якої вона належить. Людина також повинна володіти більш-менш розвинутою системою моральних цінностей, правовими знаннями, які формуються в її правосвідомості. Людина – соціальна істота, тому і почуття справедливості – це соціальне почуття. Життя людини соціальної завжди протікає у взаємодії з іншими людьми, а тому вона має бути зацікавлена у тому, щоб регулювання цих відносин мало справедливий характер. Почуття справедливості є рушійною рисою насамперед прогресу законодавчого вираження справедливості.

В основі формування почуття справедливості лежить здатність людини переживати привабливе і відразливе та запам'ятовувати ці переживання. Почуття справедливості можна назвати почуттям міри в спілкуванні людини з іншими людьми, у її ставленні до суспільства, це – прояв соціального такту, який психологічно запобігає поведінці, здатній викликати дисгармонію в суспільних відносинах, завдати шкоди інтересам суспільства, колективу, окремим громадянам, адже почуття справедливості спонукає людей не тільки до з'ясування й аналізу соціальної ситуації, а й у разі необхідності до дій, які спрямовані на її зміну. Дане почуття є одним з провідних елементів емоційного життя людини, бо без нього, що увібрало в себе всю сукупність умов розвитку людини, не може бути повноцінної особистості. [34, с. 46, 32]

Почуття справедливості виявляється у: реалізації справедливості як власної цінності, повазі прав та вибору інших людей, виконанні своїх обов'язків, самоконтролю та саморегуляції власних дій. [43]

Відстоюємо позицію, що людина не може не мати почуття справедливості, адже його має кожен, хто усвідомлює, що, крім нього, на світі є інші люди. Це почуття виникло з розвитком самого людства, з того моменту, коли групи людей склали первісну соціальну общину, а тому його закладено в людині незалежно від того, знає вона про почуття справедливості чи ні, дорожить цим надбанням або ставиться до нього із зневагою. Неважливо коли саме це почуття зародилось, адже

воно жило в душі людини і тоді коли права ще не існувало, а був лише звичай, адже це безпосереднє переконання. І навіть тоді, коли зміст звичаю і закону визначається корисливим інтересом сильнішого, коли право є несправедливим, – в основі його лежить все те ж безпосереднє переконання в необхідності і можливості відрізнити добре від поганого. Безсумнівно, долею людини все життя керує почуття справедливості.

Отже, на наш погляд, почуття справедливості має двоякий характер. Воно може проявлятися в оцінці права і закону щодо їх відповідності з уявленнями людини, а може бути задіяне і тоді, коли людина не лише оцінює, а й сама здійснює вибір щодо інших, вбачаючи у кожній людині собі рівну особистість або ж, навпаки, вважаючи себе вершиною справедливості. Умовно кажучи, почуття справедливості є оцінкою навколишнього середовища на відповідність певним морально-правовим вимогам суспільства, і, водночас, здійснення своїх вчинків у межах цих же вимог. На нашу думку, перший аспект спрямовано на людину, яка оцінює, адже вона також визначає, чи справедливо покладені на неї обов'язки, чи можуть здійснюватись її права відповідно до встановлених правил, а другий – орієнтований на інших, коли людина щодо когось конкретно чи щодо держави або суспільства загалом в межах своїх повноважень приймає рішення за власним розумінням як справедливості, так і застосування суспільно-правових норм.

Доцільно в даному контексті говорити і про почуття справедливості щодо позитивної правової відповідальності, яке спонукає до правомірної поведінки і тим самим виховує відповідальне ставлення до виконання покладених обов'язків.

Почуття поваги до права. Слід звернути увагу на визначення самого поняття «повага». Зокрема, за тлумачним словником сучасної української мови, повага – це почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визначенні чийхось заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось. [217, с. 331]

Недаремно О.О. Газенко до своєї моделі належної правової культури особи включила почуття загальної поваги до права, позитивну правову установку на повсякденну правомірну поведінку та повагу до прав і свобод людини, необхідний мінімум правових знань і вміння їх реалізовувати. [49, с. 11-12] Без

властивого правовій культурі почуття правоповаги вона втрачає своє призначення – опосередковувати гідну, правомірну поведінку людей у світі правових цінностей, юридичних вимог, а правосвідомість без цього почуття губить уміння оцінювати будь-яку ситуацію з точки зору покладення на себе обов'язку – дбайливо і шанобливо ставитись до права. [48, с. 125, 157]

Слід звернути увагу на взаємопов'язаність почуття поваги до права і почуття справедливості. Якщо людина переконана в доцільності і необхідності закону, то вона вважатиме його справедливим.

Правоповага як психологічний стан особистості, її стабільна внутрішня якість є джерелом і гарантом позитивної правової відповідальності. Саме завдяки реальному почуттю правоповаги, особа на основі власного свідомого розсуду мотивує свої вчинки і приймає рішення діяти відповідно до позитивної правомірної відповідальності людини. Особистісні стимулятори правомірної поведінки прямо пов'язані з тим духовно-моральним світом людини, що значною мірою зумовлює почуття правоповаги, зацікавленого ставлення до законів. Звідси, будь-який член громадянського суспільства як суб'єкт права, усвідомлено і природно (адекватно своїй позитивній правосвідомості і рівню правової культури), який ставиться до права як до загальносоціальної (загальнолюдської) цінності, є носієм стійкої позитивної правової відповідальності, що базується на почутті правоповаги, навіть якщо і виявляє в окремих законах і правових нормах деякі протиріччя, відхилення від інтересів суспільства та особистості. Почуття правоповаги дозволяє людині не тільки поводитися правомірно, а й діяти досить активно і цілеспрямовано, щоб домогтися підвищення ефективності права чинного законодавства, якому вона симпатизує. Особа, яка розглядає право як цінність, поважає правові закони, переважно схильна до правомірної поведінки, що містить елементи законслухняності. Наявність або відсутність почуття правоповаги в кожній конкретній особі фіксується її психологічним, внутрішнім світом, відбивається в її правосвідомості і правовому мисленні, впливає на її інші правові почуття і лише потім виявляється зовні – у реальній правомірній поведінці. [48, с. 40-41, 60]

Звідси, почуття поваги до права має ґрунтуватись в передусім на визнанні високих якостей права, тобто людина в процесі мислення повинна зрозуміти роль і значення права в її житті і житті суспільства. Завдяки мисленню, високій правовій свідомості виникає почуття необхідності служити праву та діяти згідно закону. Почуття правоповаги реалізується через шанобливе ставлення людини до вимог закону, сприйняття нею тих правових явищ, які покликані задовольнити інтереси суспільства. Проте, воно буде відсутнім, якщо в людини немає переконання в корисності, справедливості, необхідності закону. Тільки із сприйняттям закону як суспільної необхідності, як джерела урегулювання усіх суспільних відносин, як цінності виникне почуття поваги до закону та права.

На нашу думку, повага до права і позитивне ставлення до конкретного закону – різні поняття, адже навіть при негативному ставленні людини до окремих законів, якщо її повага до права базується на його усвідомленні, високій правовій культурі та моральності, вона готова дотримуватись і такого закону, з яким вона не погоджується.

Почуття толерантності. Толерантність розглядається перш за все як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатоманітності й різноманітності людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цієї багатоманітності або переваги якогось одного погляду. Вона передбачає готовність прийняття інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі домовленості. Ставлення з повагою до позицій і цінностей інших людей. [128, с. 15]

Почуття толерантності – це переконання і визнання у кожній людині рівноцінної собі істоти, яка має право на індивідуальні судження та власні погляди, навіть якщо вони відмінні від суспільних, тому таке почуття – це насамперед відмова від нав'язування своєї правоти іншим, це сприйняття людини такою, якою вона є разом з її внутрішнім особливим світом, це відмова від насильницьких дій щодо інших. Дане почуття може проявлятися лише в шанобливому, поважному ставленні один до одного. Почуття толерантності розглядається, перш за все, як пошана і визнання рівності, зречення від

домінування і насильства, визнання багатовимірності і різноманіття людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цього різноманіття до одноманітності або переваги будь-якої однієї точки зору. Почуття толерантності закликає до мирного співіснування різних культур, людей з різним баченням світу, визнання прав іншого.

Отже, почуття толерантності проявляється у баченні людиною у всіх інших собі рівних. Ця рівність у подальшому дозволить людині приймати рішення також із узгодженим почуттям справедливості, адже за таких обставин людина бажатиме іншій того, щоб могла побажати сама собі. В такому випадку людина добровільно і свідомо покладає на себе обов'язок діяти в межах закону, адже вона розуміє, що окрім неї кожен член суспільства наділений такою ж сукупністю зобов'язань як і вона.

Почуття гуманності. Дане почуття є виявом любові до інших, визнання в інших особистостей, які мають право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей. Любов до ближнього, намагання зрозуміти інших, ніколи не дозволить такій людині перейти рамки і погіршити своїми діями становище іншої людини. З розвинутим почуттям гуманності людина завжди здійснюватиме правомірну поведінку.

Почуття законності. Почуття законності є первісним елементом у системі психічних механізмів правомірної поведінки, а, отже, і позитивної правової відповідальності в тому числі. Це почуття передбачає існування у свідомості індивіда «ідеального образу» права і його реалізації, розпізнавання належного у правовій сфері, оцінку правової дійсності та психофізичні процеси реагування певним чином на правові явища. Розвинуте в процесах правової діяльності почуття законності сприяє формуванню навичок і звичок до позитивної правової відповідальності, обумовлює внутрішню схильність і готовність діяти відповідно до вимог норм права. [212]

Почуття законності – це повага людини до моральних та правових норм, усвідомлене прагнення особистості до їх дотримання і виконання, а в разі їх недодержання, розуміння неминучості відповідальності за порушення.

На почуття законності впливає правова реальність, наявність почуття впевненості і захищеності від протизаконня у даному суспільстві, а тому виявлення почуття законності у громадян залежить від самої держави.

Почуття совісті. Совість – це не тільки визнання відповідальності за минуле і сьогодення, а й за майбутнє, що робить її важливою для позитивної правової відповідальності, яка спрямована в майбутнє. Совість, як і справедливість, може бути відображена у різних формах. Якщо її розглядати як почуття, то це передусім оцінка власних вчинків. При порушенні моральних чи правових принципів особистості виникає почуття совісті, яке тягне за собою такі негативні емоції як: сором, переживання, каяття. Недодержання моральних норм пов'язано з порушенням цілісності власної особистості. Саме усвідомлення вини – необхідна умова включення почуття совісті.

Почуття совісті може виникнути лише в людини з високою правовою культурою та свідомістю, чітким баченням розмежування між добром і злом. Саме тоді, коли людина вагається у виборі якогось правильного рішення, совість інтуїтивно керує нею в бік тих моральних і правових норм, які вона вважає для себе пріоритетними.

Почуття честі. Честь поєднує в собі такі основні соціально-психологічні та індивідуальні психологічні риси: потреба в повазі до себе і визнанні іншими своїх заслуг перед людьми; переконаність у власній значущості та цінності для суспільства; чесність у стосунках з людьми; шляхетність у поведінці; репутація, престиж; висока моральність, людяність; добросовісність і відповідальність; честолюбство. [181, с. 68] Почуття честі пов'язане з прагненням домогтися високої оцінки оточуючих, адже це соціальне почуття, яке виникає лише в людини суспільної. Почуття честі особа здобуває власними вчинками, а вже досягнувши відповідного схвалення, намагається його не втратити, тому людина, яка має репутацію законного громадянина, володіючи почуттям честі, вже ніколи не схилиться в бік злочинності. Тут важливо, щоб людина хотіла відчувати почуття честі по відношенню до тих людей, до тої більшості в суспільстві, які поважають закон та схвалюють вчинки, які здійснені в межах цього закону, адже

почуття честі законослухняного громадянина і правопорушника – це різні поняття.

Почуття честі – це перш за все оцінка дій, вчинків людини іншими людьми крізь призму їхньої відповідності тим соціальним нормам, що установлені у суспільстві і тим нормам, які є керівними для того, кого оцінюють.

Почуття власної гідності. Гідність – це поняття моральної свідомості, що виражає уявлення про цінність особистості та відображає моральне ставлення людини до самої себе і суспільства до індивіда. [231, с. 129] Гідність поєднує в собі такі основні соціально-психологічні та індивідуальні психологічні риси: потреба в самоповазі; впевненість у самоцінності власної особи; вимогливість до себе; правдивість перед собою; благородство душі; самовладання; авторитет; самоконтроль; скромність; почуття обов'язку; самолюбство тощо. [181, с. 68] У психологічному плані гідність як почуття є формою вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується вимогливість людини до самої себе. Почуття гідності тісно пов'язане з такими моральними категоріями, як совість, честь, відповідальність. [181, с. 12]

Людина, яка володіє даними почуттями, здатна підтримувати власне повноцінне буття, розраховувати на себе, заявляти про себе іншим людям, відстоювати свої права. [244, с. 5]

Почуття власної гідності у фаховій літературі розглядають як повагу до себе й інших і неприйняття всього, що принижує людину, як переживання власної цінності та її ствердження, можливо, всупереч обставинам та як форму прояву самосвідомості й самоконтролю. Почуття власної гідності є «внутрішньою позицією», власне переживання цінності, оцінка й повага в собі якостей особистості, що забезпечують моральну регуляцію поведінки відносно себе й інших. Дане почуття – це інтегральна особистісна характеристика, комбінація певних складових, що робить її цілісним, самостійним утворенням. [93, с. 7, 14]

Почуття власної гідності належить до емоційно ціннісного компонента в структурі моральної самосвідомості особистості, а його психологічними чинниками розвитку є: становлення адекватної самооцінки, в основі якої лежать

рефлексивні процеси розуміння людиною, що вона собою являє, які якості, достоїнства та недоліки їй притаманні; безумовне самоприйняття – розуміння власної індивідуальності і значущості, прийняття своєї особистості з усіма проявами, приймаючи відповідальність за всі власні дії; високий рівень самоповаги, яка розвивається на основі позитивного образу «Я», компетентності та успішності в діяльності. [28, с. 40-41]

Людина, яка володіє почуттям власної гідності, ставиться до права як до цінності, яку слід поважати та використовувати обдуманно. Така людина приймає відповідальність за вчиненні дії. Почуття власної гідності у сенсі позитивної правової відповідальності розвивається на основі усвідомленого ставлення до себе (самосвідомості) як до громадянина певної держави, члена певної соціальної групи, і, насамперед, як до суб'єкта права та розуміння своїх обов'язків і прав.

Почуття честі і гідності виступають справжнім ключем, регулятором актуалізації та самоактуалізації творчого, продуктивного потенціалу людини. Зовнішні та внутрішні диспозиції і стани справжньої честі та гідності людини, за всього усвідомлення її цінності і самоцінності, позбавлені небажаних аксіологічних емоцій, таких як: зверхність, презирство, гордовитість, марнославство, домінування над іншими (почуття прямо протилежні почуттю честі) і почуття ницості, залежності, рабства, заздрощів, ревнощів, лестощів (почуття прямо протилежні почуттю гідності). Така особа не вихваляється, не вважає когось нижчим за себе, не намагається підпорядковувати собі оточуючих, ганьбити, ставити у незручне становище людей тощо. [181, с. 152]

Отже, дані види почуттів своєю сукупністю складають емоційний компонент позитивної правової відповідальності людини, завдяки якому людина буде добровільно і свідомо реалізовувати свої права та обов'язки.

В абсолютній більшості випадків людина, переживаючи емоційні стани, може належно керуватися розумом і волею, а, отже, несе відповідальність за свої емоції й почуття. Вона відповідає не лише за конкретні вчинки, здійснені під впливом почуттів, які переживає (або нездійснення таких вчинків), а й за всю повноту свого емоційного життя, тому вияв психологічної зрілості якраз полягає у

перейнятті на себе позитивної правової відповідальності. Це змушує до постійного самовиховання в цій галузі, до зосередження на стримуванні неконтрольованих вибухів негативних емоцій та на розширенні виявів позитивних почуттів. Невміння цього робити свідчить про низький рівень емоційної культури. [103, с. 178-179]

Одне із завдань виховання – навчити людину стримувати свої бажання і почуття, якщо вони йдуть на шкоду ближнім, суперечать нормам суспільства, адже у світі не може бути абсолютної свободи особистості. Виховання ставить перед собою більш фундаментальне завдання: людині немає чого стримувати свої пориви і придушувати емоції та почуття, якщо у неї не виникають бажання, що йдуть на шкоду іншим членам суспільства. [131, с. 42] Проте, виховання почуттів не повинно бути одностороннім. Якби ми зосередили всю свою увагу, наприклад, на формуванні доброти і не займалися вихованням любові до праці, то підготували б до життя добру людину, але нездатну до великих справ, подолання труднощів. І, навпаки, виховання одних лише вольових якостей без уваги до почуттів, призвело б до формування цілеспрямованої людини, але байдужої до переживань інших. [108, с. 4]

Основна мета виховання у сфері емоцій і почуттів полягає в доведенні людини до почуттєвої зрілості. Ця зрілість не виникає спонтанно, не з'являється внаслідок фізіологічного процесу подорослішання, а формується через нагромадження досвіду під час виконання різноманітних завдань, в особистих контактах з людьми, коли особа має можливості як для співпраці, так і для протистояння. Зрілість досягається під впливом подій, що відбуваються в середовищі, яке пропонує зразки для наслідування, схиляє або й примушує до відповідної суспільним нормам поведінки. Зріле ставлення людини до своїх почуттів може виявлятися в розумінні свого емоційного життя, а саме в умінні розпізнавати й виявляти щораз ширшу гаму почуттів, правильному визначенні передумов цих емоційних переживань, щоб в подальшому уникати тих ситуацій, які сприяють до негативних емоцій, спроможності встановлювати причини й характер переживань інших осіб. Однак навіть найточнішого розпізнавання

емоцій буде недостатньо, якщо над ними не здійснювати контроль та виховання. Людина мусить від наймолодших років учитись володіти своїми емоціями й почуттями, щоби знак емоції відповідав морально-суспільній цінності ситуації, в якій особа опинилася, а сила емоційної реакції була пропорційна життєвій значущості причини, що її викликала. [103, с. 176, 177]

Культура почуттів, на нашу думку, є важливим кроком людини до позитивної правової відповідальності, саме вона сприяє порозумінню, обов'язку, відповідальності за свої почуття, за власну емоційну поведінку. Натомість, емоційне безкультур'я породжує байдужість, конфлікти та злочини. Можна говорити, що вихованою людиною є не той, хто тільки знає і дотримується норм суспільства, а той, у кого такі знання поєднуються з емоційною культурою.

Отже, розуміння природи емоцій та почуттів дозволяє висунути низку принципових положень:

- до емоційної сфери входять не лише емоції, почуття, а й настрої, афекти, пристрасті. Всі ці компоненти впливають на свідомість, розум і волю людини і у своїй сукупності стають вирішальним фактором у позитивній правовій відповідальності людини;

- класифікація емоцій є принципово важливою у дослідженні емоцій як детермінант позитивної правової відповідальності людини. Серед почуттів варто виділити правові почуття, які у своїй сукупності становлять емоційний компонент позитивної правової відповідальності людини. До них ми віднесли: почуття обов'язку, відповідальності, справедливості, почуття поваги до права, толерантності, гуманності, законності, совісті, честі, власної гідності;

- для того, щоб емоції позитивно впливали на вибір і рішення людини, їй слід навчитись їх контролювати, не дозволяючи їм домінувати над її розумом та волею.

Висновки до 2 розділу

У даному розділі було проведено дослідження таких природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності людини, як: свідомість, розум і воля, емоції та почуття.

У ході вивчення свідомості, самосвідомості як природних детермінант позитивної правової відповідальності людини було встановлено, що найбільший вплив на позитивну правову відповідальність має її різновид – правосвідомість.

До вже існуючих запропоновано такі ознаки правосвідомості: правосвідомість притаманна кожній людині, різниця полягає лише в її якості (ця якість залежить від різних детермінуючих факторів, як природних, так і соціальних); правосвідомість впливає на формування праворозуміння, правову культуру, суспільні відносини та правову поведінку; об'єктом правосвідомості є право, правова дійсність.

Досліджуючи правосвідомість було встановлено, що поряд із достатнім обговоренням деформації правосвідомості, залишається непомітним факт існування позитивної правосвідомості. Ми переконані, що саме позитивна правосвідомість може бути детермінантою позитивної правової відповідальності. Оскільки деформація – це порушення якогось структурного компонента правосвідомості, внаслідок якого усвідомлення людиною своїх дій стає викривленим, а тому ці дії так чи інакше не є налаштуванням людини на позитивну правову відповідальність. Отже, деформація правосвідомості не може бути детермінантою позитивної правової відповідальності, тому що: в ній відсутні певні структурні компоненти, що є визначальними у правосвідомості; людина з деформованою правосвідомістю не може достатньо повно осмислювати поняття обов'язку та відповідальності; така особа не може оцінити власні дії та дати собі звіт про їх суспільну корисність; якщо людина і здійснює позитивну правову відповідальність, то не виходячи з суспільних потреб, а з власних, тобто немає розуміння суспільних і державних потреб; нерозуміння власних дій з точки зору покладених на людину обов'язків; деформація на відмінну від позитивної правосвідомості є нестійкою та мінливою.

Запропоновано такі ознаки позитивної правосвідомості: прийняття свободи волі як найвищої цінності; позитивна правосвідомість повинна проявлятися у соціально-правовій активності; заснована на рівності та справедливості; відповідність належному способу мислення, який має бути спрямовано на позитивне рішення, що ґрунтуватиметься на знаннях, праворозумінні, досвіді та моральній оцінці; почуття вільно визнаного обов'язку, самозобов'язання як підґрунтя; духовні почуття, основою яких є соціальні цінності.

Отже, позитивна правосвідомість є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності. Під позитивною правосвідомістю слід розуміти осмислене відображення правової дійсності, яке полягає в усвідомленні людиною права як позитивного явища та проявляється у самопримусі та самозобов'язанні до позитивної правової відповідальності.

При дослідженні розуму було встановлено, що без розуміння людина не може визначити відповідність між її поведінкою та правовими нормами і постановити цілі, які б відповідали їм. Різниця між розумінням права та праворозумінням полягає у тому, що праворозуміння – це відображення правової реальності та основних закономірностей, яким би повинно було відповідати суспільство за поглядами якоїсь певної групи людей, а розуміння права – це пізнання, осмислення дійсного права та бачення своєї ролі в цій правовій реальності.

Важливим у даному аспекті є розуміння позитивного мислення. Позитивне правове мислення та його результат – позитивна оцінка права та правових явищ є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини, яка передбачає: необхідність розуміння ідеї права; бачення в нормах права ідею справедливості і рівності для суб'єктів права; бачення у праві ефективність його дії; солідарність з вимогами права; бачення в праві загальнолюдські цінності; розуміння прогалін в праві.

Ми долучаємось до міркувань сучасних філософів та підтримуємо концепцію єдності розуму та волі, адже ці дві складові людської природи мають вирішальне значення для позитивної правової відповідальності людини. Тільки та

людина, яка розуміє право, свою роль у суспільстві і сама покладає на себе обов'язок відповідальності, може приймати рішення в межах норм права. Проте, без волі норми права не можуть бути застосовані чи дотримані, оскільки без вольової основи людини вони так і залишатимуться лише в теорії і не матимуть здійснення в поведінці людини, хоч можуть бути для неї зрозумілими.

Нами було запропоновано механізм взаємообумовленості розуму та волі у впливі на позитивну правову відповідальність, який ми відобразили поетапно, та запропоновано об'єднати розум і волю в інтегруюче поняття – розумна воля, яка також покликана бути ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

Останні природні (індивідуальні) детермінанти позитивної правової відповідальності людини – емоції та почуття. Почуття діляться на різні види: соціальні, естетичні, моральні, практичні, інтелектуальні, почуття, пов'язані з поняттям власності. Окремі почуття є «проміжними» та можуть бути віднесені до декількох груп. На нашу думку, таким перехідним почуття, якому властиві ознаки різних класифікацій, є правове почуття, яке водночас належить як до соціальних, так і моральних почуттів. Тому правове почуття виникає як задоволення або незадоволення певними правовими нормами (соціальний аспект) та переживається людиною з точки зору моральних цінностей, вироблених суспільством (моральний аспект).

Правове почуття – це духовне утворення, яке визначає характер та прояв ставлення людини щодо тих чи інших правових явищ, на підставі правових знань, досвіду, пізнання й оцінки права та інших суб'єктивних чинників.

До ознак правових почуттів як детермінант позитивної правової відповідальності людини слід віднести: правове почуття – самостійна складова правової свідомості людини; правове почуття, як будь-яке почуття пов'язане з досвідом людини; ступінь розвитку правового почуття залежить від самої людини (чим вищий розвиток людини в інших трьох компонентах поведінки (свідомості, волі, розуму) людини, тим краще вона володіє своїм правовим почуттям); якість правового почуття залежить від емоційного виховання людини; правове почуття

впливає на характер діяльності людини, позитивні правові почуття безпосередньо пов'язані з позитивною правовою відповідальністю людини.

Емоційний компонент позитивної правової відповідальності об'єднує різні складні моральні, соціальні та інтелектуальні почуття, які виникають при виконанні людиною обов'язків, прийнятті важливого рішення чи виконання позитивної правової відповідальності. Тому, ми пропонуємо до правового почуття як результату емоційного сприйняття права віднести такі види почуттів: почуття обов'язку, почуття відповідальності, почуття справедливості, почуття поваги до права, почуття толерантності, почуття гуманності, почуття законності, почуття совісті, почуття честі, почуття власної гідності. Дані почуття є вищими соціальними та моральними почуттями, а й позитивними почуттями, оскільки сприяють закріпленню корисних навичок і дій та покликані до виявлення моральних якостей людської душі.

Культура почуттів, на нашу думку, є важливим кроком людини до позитивної правової відповідальності, саме вона сприяє порозумінню, обов'язку, відповідальності за свої почуття, за власну емоційну поведінку. Натомість, емоційне безкультур'я породжує байдужість, конфлікти та злочини. Можна говорити, що вихованою людиною є не той, хто тільки знає і дотримується норм суспільства, а той, у кого такі знання поєднуються з емоційною культурою.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЗИТИВНОЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

У найширшому розумінні культура як соціальна детермінанта позитивної правової відповідальності людини охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства та є таким явищем, у якому втілено історичні та національні особливості всього народу. Вона є всім, що створено людиною та відмінне від природи, тобто має небіологічний характер. У соціологічному розумінні культура являє собою позитивний і негативний досвід, є компонентом світу і людини. Культура – це сфера реалізації цінностей, у процесі якої людина формує себе як особистість. Без людини неможливе існування культури, яка є водночас її творцем і результатом, тому являється характеризує розвиток як суспільства, так і людини. Вона виражається у багатьох явищах, як от: в ставленні людей один до одного, до самого себе, у ставленні до норм і цінностей, закріплених у суспільстві, характеризує особливості мислення людини тощо. Культура є показником ступеня свободи суспільства та людини.

Що ж до правової культури, то як інтегруюче поняття вона увібрала в себе всі властивості загальної культури і права, ставши на бік визнання свободи, загальнолюдських цінностей, національної свідомості, захищеності прав і свобод

людини і громадянина. Правова культура є частиною загальної культури у сфері права та охоплює правові цінності, уявлення, норми поведінки, визначає зразки правової поведінки. Отже, вплив культури на право, а права на культуру розвивається через таке правове явище, як правова культура.

Правова культура виступає як особливе соціальне явище, що охоплює всю сукупність компонентів правової реальності. Саме правова культура є показником рівня правового життя. Через те, що правова культура – багатогранне і всеохоплююче явище, яке включає і рівень розвитку всієї правової діяльності, і всього права, правосвідомості, а й розвиток нормативних актів, їх реалізації та застосування, правові цінності та ідеали, традиції та звичаї, рівень прав і свобод тощо, науковці не можуть дійти до спільної думки з приводу визначення поняття «правової культури».

Правову культуру слід розгляди з позиції філософії права, оскільки вона є елементом загальної культури, а право – структурною складовою культури. Правова культура є не лише виявленням людиною міри усвідомлення права (правова культура особистості), а й рівнем втілення права у певному суспільстві (правова культура суспільства). Правова культура особи та суспільства – дві взаємозалежні категорії, які не можуть існувати одна без одної та впливають на одна одну. Високий рівень правової культури людини забезпечує її правомірну діяльність, позитивну правову відповідальність. Людина сама здатна вибирати, що є джерелом її правової культури, які цінності будуть в пріоритеті, які соціальні норми є більш важливими.

Правова культура – це система, яка протягом всього свого існування увібрала в себе: правовий менталітет, «національну ідею» та «національний дух» як елементи, що характеризують особливості того чи іншого народу; соціальні та правові норми, як міру допустимої поведінки людини; соціальні та правові цінності, як досвід організації життя людей; досягнення всіх інших типів культур (моральної, політичної, естетичної тощо).

Правова культура є показником міри засвоєння суспільством правових норм, утвердження принципу верховенства права, правової поінформованості

громадян, їхньої законослухняності, засвоєння правових цінностей, їхнього рівня правосвідомості та ставлення до всієї правової системи. Вона залежить від ефективності реалізації права, якості правотворчості, роботи державних органів (законотворчих, правотворчих, судових), рівня цивілізованості всього населення, звичаїв, традицій, що побутують у народі, та від багатьох інших правокультурних явищ, що мають вплив на правову реальність. На формування правової культури впливає вміння розвивати правові навички, використовувати правові знання, можливість оцінки дій і подій через право, готовність до сприйняття права та підкорення його вимогам.

Не можливо уявити правову культуру без суспільства, тому вона виступає як соціальне явище, проте, правова культура суспільства може відрізнитись від правової культури особистості, яка залежить від правової поінформованості людини, ступеня засвоєння цієї інформації, знань на які вона опирається при прийнятті рішення, та міри усвідомлення права. У залежності від цих факторів та від правого виховання правова культура людини може бути значно вищою від правової культури суспільства, збігатись з нею або ж, навпаки, бути нижчою за її рівень у суспільстві. Як суспільну, так і індивідуальну правову культуру слід розглядати як форми реалізації позитивної правової відповідальності людини і як невід'ємні детермінанти не лише позитивної правової відповідальності людини, а й правослухняної поведінки, як фактор формування демократичної та правової держави. Отже, правова культура повинна: орієнтувати людину на позитивну правову відповідальність; формувати почуття відповідальності і законності; підвищувати рівень правозастосовної і законотворчої діяльності.

Значення правової культури для формування позитивної правової відповідальності людини проявляється в наступному:

- правова культура закріплює в собі моральні початки правди, справедливості, гуманності, тобто відзеркалює те позитивне, що сформувалось протягом багатьох століть;
- правова культура активно впливає на правову установку людини;
- правова культура пронизує правовідносини та всю правову діяльність;

- правова культура є ефективним інструментом у забезпеченні правопорядку.

На рівень і розвиток правової культури найбільше впливають два фактори: норми та цінності, які ми розглянемо у наступних двох пунктах як соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини. Соціальні та правові норми і цінності – це відображення загальної та правової культури, рівня розвитку суспільства, тому ці найважливіші чинники обов'язково повинні бути враховані, коли йде мова про високий рівень культури, адже її проявом є якраз ті стандарти, які висуває суспільство.

3.1. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності людини

Аксіологія (наука про цінності) входить до числа основних розділів філософії права, адже роль цінностей у людському житті є неоцінимою, вони виступають сенсом людського буття. Упершу чергу цінності – це результат багатовікового соціального досвіду, досягнення суспільства, світоглядних принципів, уявлень та розуміння людини, що є еталоном, ідеалом, належним. Саме соціальність цінностей яскраво підкреслює те, що погляди на цінність змінювались впродовж багатьох століть разом зі зміною соціально-економічного устрою суспільства, ідеології, пануючої релігії та інших чинників. Для людини соціальні цінності стають власними у результаті розвитку загальної культури особистості, виховання. Тому феномен цінності характеризується відображенням як соціальної, так і особистісної (свідомої) реальності людини.

Індивідуальні цінності можуть як співпадати, так і не співпадати з соціальними, їх ієрархія будується в залежності від життєвого досвіду та способу життя людини. Для того, щоб цінності людини співпадали з загальновизнаними, необхідно, щоб суспільство існувало як єдине ціле та мало чітке розмежування між тим, що слід відносити до цінностей, а що ні. Соціальні цінності реалізуються лише тоді, коли людина глибоко усвідомлює їхнє значення і сприймає їх як особистісний вибір такого типу поведінки, в основі якого б лежали знання,

інформація та оцінка людиною навколишньої дійсності, самої себе та цінностей, що панують у даному суспільстві.

Ступінь усвідомлення цінностей у кожної людини може бути різний, залежно від рівня свідомості, культури, знань, свободи волі, мислення, вміння оцінювати, аналізувати. Тому, ціннісна орієнтація людини може бути спрямована як на досягнення вищих цінностей у житті, у праві, так і «антицінностей». Цінністю для людини є все те, що постає для неї як благо, задоволення її потреб, а потреби можуть спонукати людину як до позитивних, так і негативних дій, в залежності від рівня виховання та культури людини. Отже, як і будь-яка інша детермінанта позитивної правової відповідальності цінність має як особистий, так і соціальний характер, тому можна говорити про цінності держави, нації, народу, соціуму і окремої людини. В залежності від того, які цінності є вищими, можна вести мову про моральність всього суспільства, його світогляди, ідеали чи рівень розвитку певного соціуму або ж ступінь людськості конкретної особи.

Соціальна зумовленість цінності полягає у тому, що це суспільний критерій оцінювання явищ та предметів у порівнянні з тим, що є добро, справедливість, рівність, що виник завдяки досвіду та історичної зумовленості суспільства. Особистісний характер полягає у тому, що людина без цінностей не мала б розуміння суспільних інтересів, яке приходить внаслідок їх усвідомлення та прийняття як власних. Таке ставлення людини до цінностей проявляється у її ціннісній орієнтації, рівень якої залежить від ступеня засвоєння соціальних цінностей. Отже, особистісні цінності – це цінності, що виникли у результаті мисленнєвої діяльності людини та отримали позитивну оцінку.

Соціальні цінності можуть виникати в сфері економіки, політики чи в інших сферах, але, будучи закріплені у праві, вони стають правовими цінностями. Ці цінності в свою чергу вже через право впливають на суспільні відносини. При цьому правові норми повинні відповідати правовим цінностям, адже ні один закон не буде визнаний суспільством, якщо він не відповідатиме його вимогам. Більше того, дотримуючись загальних соціальних цінностей, людина часто виконує

навіть такі правові норми про існування яких не здогадується, тому цінність слід вважати внутрішньою ціллю, змістом правової норми.

Отже, значення цінностей полягає в такому:

- формують правову державу та соціальне суспільство;
- виробляють світогляд людини;
- закріплюють порядок та законність у суспільстві;
- борються з правовим нігілізмом та протизаконністю;
- допомагають здійснювати вибір у межах позитивної правової відповідальності людини.

Таким чином, згідно з філософією цінностей, сутність людини представлена системою цінностей, яка спонукає до дій і стає головним орієнтиром у виборі цілі власної діяльності. Дана система цінностей складається залежно від оточуючої дійсності, від соціальної сутності людини (в залежності від економічних, політичних, моральних суспільних відносин) та від зв'язку людини з над особистісними, вищими, духовними та загальноосвітніми цінностями, що існують трансцендентально. [3, с. 92]

Щодо природи цінностей, то тут неоднозначно розв'язується питання про позитивні та негативні цінності. У літературі існують дві думки з приводу розв'язання даного питання:

1) Скажімо, А.В. Поляков вважає, що цінність – це позитивна або негативна значимість предметів та явищ для життєдіяльності людини, тому доцільно їх розділяти на позитивні та негативні, де під позитивною цінністю слід розуміти те, що емоційно-інтелектуально сприймається людиною як значуще для неї, тобто бажане, належне, співпричетне добру; [172, с. 23]

2) Натомість П.П. Сліпець зазначає, що цінності виражають лише одну форму значимості, тобто позитивну, оскільки словосполучення «негативна цінність» є дещо неприродним та містить логічну помилку, поєднання взаємовиключних понять, як от: «огидна краса», «зле добро», «хибна істина». [198, с. 38]

Ми підтримуємо точку зору, суть якої зводиться до подвійної природи ціннісної основи (значимості об'єкта – носія цінностей). Негативні цінності можуть бути також цінностями, оскільки вони допомагають людині розкрити сутність позитивних якостей та орієнтуватися в житті, виходячи з них. [167, с. 75-76] Проте, поняття «цінність» може вживатися у тому самому змісті, що й поняття «позитивна цінність», тобто винятково із знаком «плюс», у такому випадку те, що береться зі знаком «мінус», буде називатися антицінністю. Цінність предмета – це його позитивна або ж негативна значимість для суб'єкта, тому коли мова йде про лише позитивний зміст цінності, явно або не явно відкидається противниками «негативної цінності» один з найважливіших поділів цінностей на позитивні та негативні. [209, с. 114-116]

Однак, якщо у відносинах морально-етичного порядку такий поділ на негативні та позитивні цінності може бути застосовано, то у правовідносинах негативна значущість означає відсутність цінності як такої. Наприклад, визнання значущості права на життя є одночасно мотивом утримання людини від відповідних посягань і виключає ставлення до іншого його власника як до об'єкту експериментів з вогнепальною зброєю. У той же час, невизнання значущості названого права виправдовує будь-які дії стосовно його власника, аж до вбивства останнього. Тому правові цінності повинні визначатися через позитивну значущість їх для індивіда, групи осіб чи суспільства в цілому. [180, с. 64]

Цінність не існує поза людиною, оскільки виявляє себе лише через сприйняття її суб'єктом. Цінністю є значення предмета для людини, для її пізнавальної або практичної діяльності. Явища, предмети у власному об'єктивному існуванні не характеризуються категоріями значення, цілі та цілісності. У цьому сенсі цінність є суб'єктивною, оскільки залежить від потреби в ній та оцінки суб'єкта. Тобто цінність набуває актуального значення лише в тому разі, коли суб'єкт визнає її такою, підтверджуючи властивість об'єкта й оцінює його значущість. Проте, це не означає, що вона позбавлена будь-якої об'єктивності та цілком залежить від суб'єкта, оскільки цінність визначається відношенням суб'єкта до того, що перебуває за межами його індивідуального

буття, а саме – відношення до абсолютної повноти буття. Для того, щоб певне явище дійсності набувало ознак цінності, воно повинно мати певні властивості, корисні для людини, у цьому сенсі цінність є об'єктивною. Загалом стверджувати, що цінність є суто об'єктивною, так само хибно, як і наполягати, що вона суто суб'єктивна. Отже, цінності – це явища особливої реальності, що виникають внаслідок взаємодії певних властивостей об'єктивної дійсності і спрямованих на неї потреб та інтересів суб'єкта. Вона існує лише в значущості для суб'єкта. Цінності – це своєрідна форма вияву відношення між суб'єктом та об'єктом, за якого властивості об'єкта підлягають оцінці відповідно до того, як вони задовольняють потреби суб'єкта. [198, с. 50-52]

Отже, на нашу думку, цінності повинні характеризуватись наступними ознаками:

- виступають соціальним регулятором людської поведінки;
- є історично зумовленими та сформованими внаслідок життєвого досвіду людини (індивідуальні цінності) або ж соціально-економічних, релігійних, політичних та інших обставин (суспільні цінності);
- можуть виступати, як у негативній, так і позитивній формі – здатність до альтернативності;
- виникають у системі суб'єктно-об'єктних відносин;
- поєднують у собі як матеріальну, так і духовну складову;
- виникають у результаті усвідомлення та оцінки навколишньої дійсності;
- рівень усвідомлення та засвоєння суспільних цінностей залежить від рівня свідомості, культури, виховання;
- цінності втілюються в ідеях, принципах, зразках, нормах, цілях, ідеалах;
- є елементом морально-правової свідомості;
- цінності невіддільні від оцінки, завдяки якій людина будує власну систему та ієрархію цінностей, приймаючи тим самим одні цінності, а інші відштовхуючи;

- виступають «ідеальними моделями» людської поведінки;
- мають здатність відповідати потребам та інтересам людини, колективу, суспільства;
- особистісні цінності є основою ціннісної орієнтації.

Для дослідження цінностей з точки зору їх впливу на позитивну правову відповідальність, вагоме значення має їх класифікація, задля того щоб у подальшому зрозуміти, який вид чи група цінностей має найбільший вплив на позитивну правову відповідальність людини.

У соціологічному аспекті цінності поділяють на: цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби. Є чимало класифікаційних моделей, у яких цінності структурують за предметом або об'єктом (соціально-політичні, економічні, моральні, правові, естетичні, релігійні тощо) чи за суб'єктом відносин (суспільство, клас, соціальна група, колектив, індивід). Також у літературі, залежно від підходів, можна зустріти класифікації на такі види цінностей, як: основні та інструментальні, первинні та вторинні, внутрішні і зовнішні, дійсні та уявні або «концептуальні», первинні, вторинні, третинні, апріорні й апостеріорні, нинішні, минулі і майбутні, фінальні (цільові) та інструментальні, правові, естетичні, релігійні, цінності творчі, цінності переживання і цінності відносини. Цінності бувають абсолютні та відносні, об'єктивні і суб'єктивні, всеосяжні і часткові, негативні і службові. [144, с. 39-40]

Істотне значення має поділ цінностей на цінності-цілі та цінності-засоби, хоч і дана класифікація є умовною, оскільки в різних відношеннях те саме явище може виступати і як засіб, і як мета. Найвищою цінністю-метою є людина як особистість, соціум, суспільство. Її визнання виявляється у піклуванні людини та гуманістично налаштованого суспільства про всебічний розвиток особистості, виявлення її сутнісних сил, про поступ суспільства, одним із фундаментальних критеріїв якого все більше стають загальнолюдські цінності. [18, с. 30]

Цінностями-цільми або найвищими цінностями є загальні світоглядні орієнтири, які мають значення самі по собі. Людина на рівні інтуїції сприймає цінності, які виступають її вищими смисловими орієнтирами. Типовими

прикладом таких цінностей може бути: любов, честь, справедливість, істинне, прекрасне, святе, героїчне. Цінності-засоби служать для досягнення вищих цінностей та їм підпорядковані. Також існують і похідні цінності, що мають значення лише в якості ознак або символів інших, більш значущих, наслідком або вираженням яких вони виступають. Тому існує така класифікація типів цінностей: вищі цінності-цілі або самоцінності; цінності-засоби або проміжні цінності та похідні цінності, що виражають інші цінності і виступають їх наслідками. Сама ж ієрархія цінностей у людей може будуватися по-різному: в одних – на її вершині виявляються вищі цінності, а в інших верховний статус займають цінності-засоби. [211, с. 45-49, 473]

За характером суб'єкта ціннісного відношення розрізняють цінності загальнолюдські, державні, національні, класово-корпоративні, групові та індивідуальні. [167, с. 92] На індивідуальному рівні об'єкти набувають цінності, залежно від системи уявлень, переконань та принципів окремої людини. Груповий рівень відображає значущість відповідних предметів та явищ для декількох однодумців, що об'єднуються у прагненні їх декларувати та захищати. Загальнолюдськими стають ті цінності, які визнані загальними для домінуючої частини соціуму. [180, с. 62-63]

У науці класифікація цінностей найчастіше здійснюється за типом культури, відповідно цінності поділяють на два основних типи: матеріальні та духовні цінності (духовні в свою чергу поділяються на правові, релігійні, естетичні, політичні, моральні та інші). [91, с. 47] Потреби та інтереси теж бувають матеріальні та духовні, однак, ми солідарні з О.О. Бандурою, що все таки більш доцільно було б називати матеріальні потреби корисними, а те, що дає можливість задовольнити духовні потреби (інтереси), більше заслуговує на назву цінності у власному розумінні слова. [18, с. 26]

О.В. Носенко виділяє окрім матеріальних та духовних (найвищих) цінностей, соціальні та природно-історичні. Природно-історичні цінності можуть бути закладені на генетичному та підсвідомому рівні, бути набутими (це традиції, звичаї, здоров'я, життя), а соціальні є бажаними і під ними розуміють вимоги,

оцінки, засоби і цілі орієнтації людини в соціуму, що забезпечують якісне життя людини (захист навколишнього середовища, право на житло, право на працю). До соціальних цінностей відносять правові, політичні, економічні, культурні, загальнолюдські та інші цінності. [155, с. 6]

Поява правових цінностей зумовлена відчуженням держави від всієї маси членів суспільства, що надзвичайно ускладнило взаємини соціуму та його членів. У всіх випадках відчуженість ця виражається в наявності у державної влади самостійних інтересів і, отже, цінностей, що ставить її над усіма соціальними і національними групами, політичними та релігійними силами, дозволяє їй бути арбітром у їх конфліктах навіть тоді, коли вона більш-менш явно представляє одну з цих сил. Правові цінності стають цінностями цього сукупного суб'єкта – держави, що закріплюються законодавчо і потребують законслухняності від усіх членів суспільства. [92, с. 99-100]

Право у своїх нормах та інститутах виражає цінності суспільства, вони отримують друге народження у правових цінностях. Водночас саме право як засіб регулювання суспільних відносин та як культурне явище становить і соціальну, й особистісну цінність. [18, с. 125-126]

Наведені властивості права як цінності мають уточнюючий, внутрішній поділ, що дозволяє звернутися до їхніх окремих аксіологічних проявів. Розуміння цінності права розкривається через три аспекти: соціальну, інструментальну та власну цінність. Соціальна цінність права полягає у таких моментах: право володіє можливістю забезпечувати стійкий порядок у суспільних відносинах; воно дає змогу досягнути визначеності, точності у змісті суспільних відносин; право дозволяє отримати гарантований результат. Інструментальна цінність права розкривається через такі його властивості: право являє собою регулятивний інструмент, що ним можуть користуватися різні суб'єкти, перш за все, держава; воно є опосередковуючим ланцюгом, засобом втілення різних інститутів у життя; встановлює систему типових масштабів поведінки та дій. Як вираження власної цінності, що втілює свободу та справедливість, право здатне: надати простір для свободи особи через суб'єктивні права; добитися активності у поведінці;

зіставити вчинки та дії з вимогами моралі; виступити чинником прогресу, оновлення суспільства, рішенням світових проблем. [177, с. 77-78]

За А.М. Бабенко, правові цінності – це пережиті людьми й обумовлені культурою форми позитивного ставлення до правової системи суспільства, які впливають на вибір поведінки відповідний цій системі, а й юридичну оцінку подій. [13, с. 48]

Правові цінності – це конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. Право і правові норми, безумовно, є також цінністю та входять у коло ціннісних явищ, вони виступають у якості об'єкта ціннісних відносин. Ціннісний аспект права розуміється як певна свобода вибору людиною своєї поведінки в процесі досягнення своїх цілей. Отже, правові цінності це:

- конкретне вираження власної цінності права в практичному житті людей;
- визначеність і гарантованість прав, безпека людини в конфліктних ситуаціях, забезпечення істини, правди при вирішенні юридичних питань;
- фундаментальні природжені права людини, основоположні демократичні правові принципи;
- особливі правові засоби і юридичні механізми (все, що відносять до юридичного інструментарію), які забезпечують цінності права, гарантування прав, інститути, що виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання тощо. [13, с. 51-52]

Проблема взаємозв'язку різних ціннісних ієрархій лежить у проблемі співвідношення взаємин права і моралі, діалектика взаємодії права і моралі як ціннісних феноменів. На вищому рівні ціннісної ієрархії правові та моральні цінності характеризуються вищим ступенем єдності та спільності, а на нижчому рівні – моральні і правові цінності набувають самостійність і своєрідність, останні при цьому виступають у суворо визначеній, специфічній формі (в формі правової повинності). [13, с. 15-16]

Правові цінності втілюються в правовідносинах і визначають людський сенс права. Завдяки правовим цінностям людина оцінює всю правову реальність та здійснює свій вибір відповідно до позитивної правової відповідальності

людини. Мета правових цінностей – це єдність цілей та інтересів людини з інтересами та цілями держави. Такі соціальні цінності, як моральні, культурні, релігійні, загальнолюдські стають правовими тільки тоді, коли закріплюються в нормі права. Саме завдяки нормі права цінності стають правовими. Норми права забезпечують умови для їхнього здійснення, виступають в якості засобу їхнього досягнення. Конституція України закріплює багато соціальних цінностей, які в результаті стали правовими. До прикладу, стаття 3 Конституції країни вказує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». [114]

На нашу думку, правові цінності в позитивній правовій відповідальності людини виконують такі функції:

1) Соціальну. Цінності завжди знаходяться в соціокультурному просторі, оскільки обумовлені зв'язком з людиною, з її потребами, з можливістю розвитку її сутності. Вони проміжна ланка між суспільством та людиною. Правові цінності виступають орієнтирами в правовому просторі, а, отже, гідні називатись соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини.

2) Детермінуючу. Цінності мають вирішальний вплив на здійснення вибору людини в межах її позитивної правової відповідальності. Окрім того, правові цінності також є детермінантами правомірної поведінки, в якій об'єктивується позитивна правова відповідальність людини.

3) Світоглядну. Трансформація знань, правової інформації у власний світогляд здійснюється через підключення усіх природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності: розуму, волі, емоційної сфери та звісно ж свідомості. Таким чином, світогляд людини включає в себе й оціночний, пізнавальний і усвідомлений компоненти, тобто є показником усіх можливостей людини. Загальнолюдські цінності, які втілено в правовій нормі, вказують людині напрям правової поведінки, створюючи основу для правомірного і морального рішення. Саме цінності дозволяють людині розставити для себе пріоритети, такі як: справедливість, рівність, свобода. Світогляд людини, який базується на даних цінностях, буде направлений на позитивну правову

відповідальність, адже при співвідношенні своїх дій з цими вищими цінностями, поведінка людини буде виконуватись у рамках правової свободи, справедливості та рівності. Отже, цінності є світоглядними орієнтирами, в яких людина уявляє своє місце у суспільстві, зміст свого існування і суспільства загалом.

4) Сенсоутворюючу. Людина не може існувати без усвідомлення сенсу свого життя, адже втрата сенсу життя означає втрату мети існування та деградацію людини. Завдяки цінностям, у тому числі і правовим, відбувається самовизначення людини, в якому проявляється її активність людини як у праві, так і у житті.

5) Регулюючу. Знання стають вирішальним фактором у регулюванні поведінки лише тоді, коли вони перетворилися на переконання людини. У цьому механізмі цінності виконують регулятивну роль визнання певної істини чи прийняття знань як значимих і важливих для першочергової реалізації. Цінності передусім – це соціальні регулятори поведінки людини, а свобода, рівність, справедливість являються елементами механізму соціального регулювання. Саме правові цінності визначають тип поведінки та спрямованість інтелектуально-вольових зусиль на позитивну правову відповідальність людини.

6) Нормативну. Регулююча функція тісно пов'язана з нормативною, адже свій регулятивний вплив цінності мають лише через норми, як соціальні, так і правові.

7) Інтегруючу. Правові цінності суспільства проникають через пізнавальну, вольову, емоційну сферу у свідомість людини та стають особистісними цінностями, на основі яких особа здійснює будь-яку правову дію та оцінку реальності в межах позитивної правової відповідальності.

8) Самоідентифікаційну. Оцінюючи правові норми крізь призму цінностей, людина намагається зрозуміти зміст і мету їх реалізації та ідентифікує себе з тими інтересами, що закріплені в даних нормах, тобто з суспільними інтересами. Здійснюючи дану функцію, людина погоджується із суспільними інтересами та відчуває себе членом даного суспільства, а тому виконуючи

позитивну правову відповідальність, ставиться до прийнятого правового рішення як до рішення не лише на користь суспільства, а й на користь самого себе.

9) Інтерналізаційну. Прийняття цінностей, які нав'язують людині в процесі правового виховання.

10) Адаптивну. Дана функція полягає у здатності людини пристосуватись до умов суспільства з урахуванням тих цінностей, які притаманні даному суспільству, задовольняючи при цьому і власні потреби, інтереси.

11) Мотивуючу. Цінності є показником свідомого ставлення людини до правової дійсності, виражають заінтересованість людини в реалізації тих цінностей, які вона включила у власну ієрархію. Вони надають діяльності людини цілеспрямований характер. Правові цінності, будучи одним із центральних особистісних утворень, як внутрішня рушійна сила визначають мотивацію її поведінки та виражають її психічне ставлення до будь-якої сфери діяльності людини.

12) Виховну. В міру того наскільки людина засвоїла суспільні цінності, проявляються її людські якості та міра культури.

Визнання людиною правових цінностей – перший крок до досягнення розвиненої правосвідомості, активної поведінки та позитивної правової відповідальності, адже через їх пізнання цінності права стають загальнолюдськими принципами її діяльності.

Позитивна правова відповідальність повинна мати чітку аксіологічну основу у вигляді наступних базових констант:

1) свободи, як ключової, фундаментальної цінності, що впливає із самої сутності людини – людської гідності і, таким чином, знаходить свій вираз у духовності соціуму, його культурі, а отже, і у праві; [62, с. 138-139]

2) справедливості, під якою слід розуміти взаємне розумінням між людьми того, що є негативним, а що корисним для суспільства, розумінні межі власних і чужих інтересів;

3) рівності, що полягає у пропорційності розподілі прав та обов'язків.

Отже, свобода, рівність та справедливість розглядаються як цінності, що найбільш повно характеризують різні аспекти людської природи, тобто є необхідними елементами людської гідності. [63, с. 183]

На нашу думку, такі вищі цінності, як: справедливість, свобода, рівність є найбільш фундаментальними для позитивної правової відповідальності людини, оскільки вони, по-перше виступають орієнтирами людського буття, по-друге, є основою для засвоєння будь-яких інших правових цінностей і по-третє, у морально-зрілої особистості з високим рівнем правового виховання, правосвідомості та правової культури вони спрацьовують на рівні правової інтуїції. Вищі цінності є цінностями-цілями, оскільки демонструють бажану ціль та життєвий сенс. Окрім того, справедливість, рівність, свобода є духовними, позитивними, правовими цінностями та ідеальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини.

Отже, розглянемо докладніше таку людську цінність як свобода. Свобода може бути притаманна лише людині. Вона характеризується як різні варіанти можливостей та способів реалізацій вчинків людини. Людина без свободи втрачає сенс свого буття, однак, свобода не може бути абсолютною, оскільки між свободою та сваволею тонка грань. Тому ефективним засобом контролю є право, яке визначає розумну міру допустимої свободи і чітко вказує, які дії виходять за межі розуміння свободи суспільством і державою. Цінність права полягає якраз у тому, що воно являється проміжною ланкою між свободою і сваволею (негативною свободою). Однак, самим примусом право не може утримати врівновагу між негативною та позитивною свободою, оскільки потрібна ще й добровільність, як ознака позитивної правової відповідальності людини. Право вказує, яких дій людина не повинна допускати, тобто ідеться про таку властивість людини, як вміння відповідати за свої вчинки. Людина повинна вміти не лише бути відповідальною за вже скоєні правопорушення, а й прогнозувати свої дії наперед, що потребує високого рівня розвитку людини та вміння до самообмеження там, де її дії торкаються прав чи інтересів іншої людини. У даному випадку має місце позитивна правова відповідальність людини, завдяки

якій людина не лише готова відповідати за свої рішення, а й виважувати їх відповідно до користі, які ці дії можуть принести суспільству та іншим людям. Тому, відповідальність у позитивному значенні, а саме, позитивна правова відповідальність людини є формою вияву свободи. Людина не може зреалізувати своє право на свободу, не взявши на себе відповідальність, оскільки це нероздільні категорії людського буття. На нашу думку, тільки та свобода, підґрунтям якої є стійка ціннісна орієнтація з відповідною системою вищих цінностей, є істинною свободою. Як і цінності, що не можуть бути нав'язані людині, так і свобода повинна бути прийнята людиною тільки через розуміння добра, істини, через розумну волю. Тому, для того, щоб свобода здійснювалась у межах права, вона має бути прийнята людиною як особиста цінність.

Свободу розуміють як пізнану необхідність і як можливість вибору. В залежності від історичного етапу в суспільстві, в праві і в державі закріплюються різні варіанти свободи. Коли громадянин вважає норми права справедливими, він ставиться до них як до особистісних правил, відповідно свобода виступає для нього як можливість вибору, проте, коли він не приймає ці норми, він усе-таки змушений їх дотримуватись, тоді вже його свобода виступає у формі пізнаної необхідності. [19, с. 17]

Інтерес представляє втілення абсолютистського, ліберального і тоталітарного розуміння свободи. Абсолютистське розуміння свободи розуміється як можливість робити те, що не заборонено законом, і не робити того, що закон не зобов'язує (чим менше законів – тим більше свободи). У ліберальному розумінні свобода – це незалежність від будь-чийої волі, де закон охороняє від свавілля інших людей і влади. При тоталітарному розумінні свобода зводиться до підпорядкування своєї і тільки своєї волі до загальної волі (у покорі загальній волі і є свобода). [249, с. 35]

Слід розрізняти також саме свободу і цінність свободи. Свобода представлена всією системою загальногромадянських свобод, цінність свободи для індивідів залежить від їх здатності переслідувати свої цілі в рамках, заданих

системою. Свобода (що розуміється як рівна свобода) – одна і та ж для всіх, але цінність свободи для всіх неоднакова. [144, с. 127]

Ідея свободи закріплена майже в усіх джерелах права, зокрема, і в Конституції України, де про свободу людини йдеться в її другому розділі «права, свободи та обов'язки людини і громадянина». [114]

Свобода буває як внутрішня, так і зовнішня. Право регламентує лише зовнішню свободу. Дану класифікацію можна провести відповідно до західної та східної культури світу, де Захід шляхом створення численого середнього класу розкріпачив людину зовнішньо, а Схід піклувався про внутрішню свободу. Також свободу можна поділити на позитивну (як можливість самовираження) та негативну (як відсутність обмежень). [20, с. 97, 99] Негативну свободу ще також називають «свободою від» або хаосом, а позитивну – «свободою для» або космосом. [144, с. 73]

Свободу не можливо розуміти як абсолютну незалежність від держави і це повинна розуміти людина з розвинутою правосвідомістю, для якої правові обмеження не завдають жодних незручностей або страждань. Цивілізована людина мириться з правовими обмеженнями, так само, як наприклад, мириться з існуванням земного тяжіння, що не дозволяє їй літати. [76, с. 255-256]

Наступною правовою цінністю є справедливість, яка є настільки розвинутою категорією, що водночас є і принципом права, і моральною ідеєю, і мотивом до поведінки, і категорією суспільної свідомості тощо. Даний феномен є породженням позитивної свободи, суть якої зводиться до розуміння свободи інших та взаємність всіх обов'язків. Для того, щоб точно знати про справедливість розподілу тих чи інших благ, обов'язків, повинен бути справедливий критерій, за яким можна було б оцінити все інше. У правовому регулюванні таким критерієм, на нашу думку, повинне бути право, а у моральному – совість. Тому, право повинно бути чітким, зрозумілим та в свою чергу теж справедливим.

Справедливість є правовою цінністю, оскільки справедливість – це відповідність того, що людина дає суспільству й отримує від нього, тобто

відповідність прав і обов'язків, а саме вони складають основу правової матерії, тому зі самого початку ідея справедливості втілюється саме в праві і створює його модель, уявлення про нього. [61, с. 227] Однак, справедливість у праві не можна абсолютизувати, вона являє собою необхідний мінімум та є обмеженою. Крім того, позитивне право не завжди є справедливим, тому справедливість у праві ширше, глибше, ніж втілена в чинному законодавстві офіційно визнана міра. [144, с. 129-130]

Аристотель розрізняв два види справедливості: урівнюючу і розподіляючу. Критерієм зрівнюючої справедливості є «арифметична рівність», сферою застосування цього принципу є область цивільно-правового договору, обміну товарів, відшкодування шкоди, покарання і т.д. Розподіляюча справедливість виходить з принципу «геометричної рівності» та означає розподіл загальних благ за гідністю, пропорційно внеску того чи іншого члена, тому можливе як рівне, так і нерівне наділення відповідними благами (владою, честю, грошима). Тут відбувається поділ обов'язків і компенсацій з боку влади. [144, с. 77]

У зміст справедливості включено: вимогу рівності (діяти однаково в однакових умовах, яка формулюється як вимога неупередженості і заборона свавілля); вимогу рівноваги між втратою й одержаним (справедливість обміну); ідея взаємозв'язку скоєного і відплати за нього («кожному своє»). [134, с. 279]

Таким чином, на всіх рівнях – економічному, політичному, моральному, правовому тощо – система справедливості характеризується наявністю відносин і норм з розподілу та взаємне розумінням між людьми того, що має негативне значення. Йдеться про справедливий поділ всякого роду соціальних тягот, повинностей, обов'язків, відповідальності, ризику, що виникають у процесі суспільної життєдіяльності. У тій мірі, в якій люди вважають за можливе претендувати на суспільні блага і переваги, вони повинні приймати на себе наслідки різноманітних витрат соціального життя, а також відповідальність за свої власні справи, за діяльність свого класу, соціальної групи тощо. [135, с. 83]

Критеріями справедливості можуть бути соціальні норми (формальні і неформальні), інші цінності, ідеали, уявлення і просто погляди людей, якщо вони

сприяють досягненню соціально виправданих результатів обміну і розподілу. Але всі ці різноманітні явища, щоб стати критеріями справедливості, повинні відповідати одній важливій вимозі – бути працюючими, ефективними, здатними фактично впливати на процеси в сфері обмінних і розподільних суспільних відносин. [135, с. 89]

Що ж до наступної правової цінності – рівності, то вивчення даної проблеми розпочалось ще з стародавніх часів. У період буржуазних революцій ідея рівності була вперше закріплена в американській Декларації незалежності, а також французькій Декларації прав та свобод людини і громадянина. Водночас, посилення уваги до рівності розвинуло конфлікт між рівністю та свободою, адже зменшення свободи може вирівнювати суспільство, але водночас гальмує його у розвитку, і навпаки – абсолютна свобода приводить до нерівності. [31, с. 1] Отже, для всіх свобода має бути однаковою, оскільки вона обмежена свободою іншої особи і в цьому проявляється рівність.

Спочатку на ранніх етапах розвитку суспільства рівність та справедливість майже ототожнювались. З розвитком суспільного життя справедливість поряд з моментом рівності по відношенню до людей починає висловлювати і пропорційність у розподілі прав та обов'язків. На даний час рівність є аспектом справедливості та передбачає рівне ставлення до індивідів, застосування одних і тих же принципів розподілу. [249, с. 54]

Правильне розуміння рівності полягає не в універсальності застосування законів чи заборони на примусові дії з метою суспільного блага, а передбачає, що всі форми ініційованого урядом соціального розподілу мають бути адекватно виправдані. [8, с. 34]

Правова рівність отримала своє закріплення у статті 24 Конституції «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом»: «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». [114]

Отже, про справедливість можна говорити лише за умов рівних можливостей чи рівного статусу. Як суб'єкти права люди є рівними, але ця рівність можлива лише в тій частині, де йдеться мова про основні, конституційні права і свободи людини і громадянина, адже право передбачає різні правові статуси і відповідно різні суб'єктивні права та обов'язки, відповідно до виконуваної функції людиною у державі. У всіх інших сферах люди фактично майже ніколи рівними бути не можуть.

Отже, цінність свободи, рівності та справедливості для позитивної правової відповідальності людини полягає в такому:

- Свободу і позитивну правову відповідальність людини зв'язує основна цінність всього буття – людина, єдина істота на землі, якій можуть бути притаманні такі цінності як свобода та відповідальність;

- Свобода та відповідальність є нерозривні. Приймавши на себе свободу, людина одразу ж стає відповідальною. Однак, позитивна правова відповідальність має взаємозв'язок лише з позитивною свободою («свободою для»), в якій людина приймає на себе обов'язок за події власного життя;

- Ідея справедливості, як і позитивна правова відповідальність невіддільна від поняття відносин, які повинні базуватись на визнанні відносності своїх інтересів перед інтересами інших та готовності підпорядкувати свої дії перед їх об'єктивною оцінкою держави;

- Рівність пов'язана з позитивною правовою відповідальністю людини через суб'єктивні права й обов'язки людини та полягає в однакових можливостях у реалізації своїх прав, розпоряджатись свободою на свій вибір.

Отже, позитивна правова відповідальність людини передбачає не лише правовідношення між людиною і державою, але ціннісне відношення, суть котрого зводиться до розуміння та реалізації цінностей, встановлених у суспільстві. В даному ключі слід розглядати важливість для людини таких основних правових цінностей, як свобода, рівність, справедливість.

На нашу думку, саме погляд на відповідальність крізь цінність свободи вперше дозволив людині замислитись про відповідальність за майбутні дії, через

призму свободи варто говорити про ще одну цінність у праві – позитивну правову відповідальність. Тільки «свобода для» є підґрунтям позитивної правової відповідальності, як добровільне взяття на себе обов'язку відповідати за свої дії в тій мірі, в якій людина прагне свободи. При чому, чим більше людина почує себе вільною, тим більше вона здатна узгоджувати свої інтереси з інтересами суспільства. Свобода в праві опосередковує зв'язок людини і держави, як і рівність, яка має означати однакове ставлення держави до обов'язків своїх громадян, а справедливість, у свою чергу – це не лише правильний розподіл благ та доходів, а й однакова можливість користуватись наданими правами.

Таким чином, визнання людиною свободи, рівності, справедливості вищими цінностями в праві та найбільшими соціальними механізмами регулювання суспільних відносин дозволяє говорити про відповідальність в аксіологічному ключі, а саме про відповідальність у позитивному значенні. Саме ступінь визнання людиною свободи, рівності, справедливості визначає демократизацію суспільства, взаємну відповідальність його членів.

Цінності набувають соціального сенсу, реалізуються і справляють вплив на свідомість, поведінку, позитивну правову відповідальність людини лише у тому разі, коли вони глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю як ціннісні орієнтації.

Орієнтація – це спрямованість уваги та дій особистості на досягнення певної цінності, яка має актуальне значення, тобто визначення сприйняття людиною соціальної ситуації та вибір відповідного образу дій. [168, с. 56] Орієнтації спрямовані на соціальні цінності, називаються ціннісними орієнтаціями.

Поняття цінностей та ціннісних орієнтацій слід розмежовувати, розуміючи під цінностями узагальнені уявлення, які виступають у якості загальних ідеалів, стереотипів суспільної та індивідуальної свідомості, що функціонують як ідеальні критерії оцінки й орієнтації людини та суспільства, а під ціннісними орієнтаціями – відображення у свідомості людини цінностей, які визначаються нею як стратегічні життєві цілі та загальні світоглядні орієнтири, що формуються на

співвідношенні особистісного досвіду із суспільними зразками культури. Звідси випливає, що поняття ціннісні орієнтації є ширшими за поняття цінностей, тому доречніше говорити про цінність грошей, але про матеріалістичну ціннісну орієнтацію, про цінність людського життя, але про гуманістичну ціннісну орієнтацію людини. [230]

Ціннісна орієнтація – це вибір особистістю такого типу поведінки (вчинку), в основі якого лежать певні, різною мірою усвідомлені чи взагалі не усвідомленні, цінності. Це спрямованість особистості на засвоєння певних цінностей для задоволення своїх потреб. Людина орієнтується на ті цінності, що найбільш потрібні їй у даний час та відповідають її інтересам, імпонують її досвіду. Ціннісні орієнтації є складними утвореннями, що вбирають у себе рівні та форми взаємодії громадського та індивідуального в людині. Цінності в ціннісних орієнтаціях виступають як орієнтир та відповідний регулятор поведінки та діяльності людини у предметній та соціальній дійсності. Включення ціннісних орієнтацій у структуру особистості дозволяє вловити найбільш загальні соціальні детермінанти мотивації поведінки та позитивної правової відповідальності людини, джерела якої слід шукати в соціально-економічній природі суспільства, його культурі, моралі, в особливостях усвідомлення того середовища, в якому сформувалася соціальна індивідуальність, і де проходить повсякденна життєдіяльність людини. Отже, ціннісні орієнтації, будучи одним із центральних особистісних утворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і визначають мотивацію поведінки та мають суттєвий вплив на всі сфери її діяльності. [149, с. 271, 278-279]

Ціннісні орієнтації виконують ряд соціальних функцій й, зокрема, прилучають людину до системи цінностей та норм відповідного соціального середовища; забезпечують систематизацію знань, норм та стереотипів людини, сприяють гармонізації її внутрішнього світу, самоствердженню особистості та реалізації її талантів. [3, с. 95]

Виділяють розвинені, стійкі та несуперечливі ціннісні орієнтації на противагу яким існують, нерозвинені, нестійкі, суперечливі. Розвинені, стійкі та

несуперечливі ціннісні орієнтації (є ознакою зрілої особистості) – це призма не лише зовнішнього, а й внутрішнього світу людини, що зумовлює зв'язок свідомості і самосвідомості, психологічна основа для вирішення питання про сенс життя. Вони зумовлюють такі якості людини, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових активних дій задля їхнього досягнення. Натомість, нестійкі, нерозвинені, суперечливі ціннісні орієнтації є ознакою невизначеності мети, сенсу життя та причиною непослідовності у поведінці людини. [91, с. 60-61]

У літературі в залежності від міри засвоєння правових цінностей, виділяють чотири типи людей:

- рефлексивнодуховна креативна особистість – характеризується високим рівнем прийняття сенсу самовдосконалення, спрямованості на пошук сенсу життя в служінні людям. Для такої людини характерне: наявність ідеалу, високий статус у соціумі, творче мислення, ціннісне бачення світу, пріоритетність правових цінностей свободи, справедливості, рівності, адекватна ціннісна поведінка;

- ціннісноорієнтована особистість – визначається прагненням до досягнення узгодженості «реального» та «ідеального», характеризується ціннісним ставленням до моральних цінностей;

- автономна особистість – спрямована на самовираження. Має індивідуалістичні схильності, орієнтація на системоутворюючі морально-правові цінності виражена нечітко;

- пасивнокомфортна особистість – формально приймає цінності в готовому вигляді, наявна фрагментарність і розрізненість ціннісних орієнтацій. Характеризується недостатнім рівнем розуміння значення цінностей свободи, рівності, справедливості. [13, с. 355-356]

У контексті права існує ціннісна правова орієнтація, суть якої зводиться до особистої переваги правових ідеалів і вчинків, особистої спрямованості на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності. [233, с. 162]

Отже, ціннісна правова орієнтація – це компонент структури індивідуальної свідомості людини, який складається з певної ієрархії правових цінностей, на основі яких людина у межах права здійснює вибір. Саме ціннісна правова орієнтація вказує на ступінь втілення правових норм в індивідуальну свідомість людини, тому на відміну від цінностей, які можуть бути як особистісними, так і суспільними, ціннісні орієнтації завжди індивідуальні. В міру того, що є основою в ціннісній орієнтації людини – цінність чи антицінність, що є її сенсом життя, можна судити про саму людину. На нашу думку, позитивна правова відповідальність залежить саме від рівня ціннісної орієнтації, адже кожним індивідом ті чи інші цінності сприймаються неоднаково. В одних ціннісна орієнтація співпадає з вимогами суспільства, в інших на вершині ціннісної орієнтації можуть бути антицінності. Тому пропонуємо виділити такі рівні ціннісної орієнтації, в залежності від форми взаємодії суспільного та індивідуального в людині у сфері права:

Перший рівень – свідомо ціннісна правова орієнтація (суспільні цінності співпадають з інтересами людини та є її власними інтересами).

Наявність високого рівня ціннісної орієнтації характеризує людину як морально-зрілу особистість, якій притаманні високий рівень усіх природних (індивідуальних) та соціальних детермінант позитивної правової відповідальності: позитивної правосвідомості, розумної волі, вищих правових почуттів, правової культури. Людина з даним рівнем ціннісної орієнтації пройшла всі етапи засвоєння соціальних цінностей:

1) У міру свого виховання, зрілості та розуміння їхнього змісту людина ознайомлюється з усіма існуючими у соціумі цінностями, здобуває про них інформацію та знання. Освоєння правових цінностей здійснюється через правове виховання та залежить від правової установки, під якою слід розуміти ставлення людини до явищ права відповідно до засвоєних правових знань;

2) На основі здобутих знань здійснює правову оцінку даних предметів і явищ. Оцінка цінностей – це сприйняття у власній свідомості явища, предмета об'єктивного світу та інтелектуальне осмислення його завдяки розуму, внаслідок

чого формується особистісне ставлення до цінностей, сформованих у суспільстві. Осмислення оцінюваного передбачає виявлення і розуміння того конкретного сенсу, істотних ознак, рис та якостей, які становлять об'єкт для людини. Осмислення – це черговий етап процесу освоєння знань, що залежить від пізнавальної діяльності людини.

Вважаємо, не всяка оцінка може стати передумовою засвоєння цінностей суспільства як власних, а лише та, що є адекватною, тобто внаслідок розумової діяльності та за обставин, які не викривлюють світосприйняття людини. Зрозуміло, що результат оцінки може бути як позитивний, так і негативний, а, отже, оцінка цінності з негативним результатом не стане власною цінністю для людини. Адекватність і позитивність оцінки, на нашу думку, взаємопов'язані, якщо людина сприймає та адекватно оцінює вищу цінність, то вона обов'язково стане результатом позитивної цінності. Звідси, орієнтація на певні цінності може виникнути лише як результат позитивної оцінки, попереднього визнання.

3) На третьому етапі людина не лише засвоює, усвідомлює цінності суспільства, а й вони стають її власними цінностями вже на рівні індивідуальної правової свідомості. На даному етапі реалізується мотиваційна функція цінностей, що спонукає людину до активних правомірних дій, тобто до позитивної правової відповідальності людини.

Отже, спочатку особистість отримує інформацію про існування цінності та умови її реалізації, а потім здійснюється трансформація (переклад на власну індивідуальну мову), далі йде активна діяльність: цінність, яка пізнана сприймається або відкидається. Відповідно до того відбувається включення в особисту визнану систему цінностей (інклюзія) та відбуваються зміни особистості, що зумовлені сприйняттям цінностей (динамізм) або ж, навпаки, несприйняттям, яке може бути негативно-байдужим чи іноді навіть ворожим. [168, с. 57]

Найвищий рівень ціннісної правової відповідальності, на нашу думку, є видом стійких, розвинених, несуперечливих ціннісних орієнтацій, притаманний рефлексивнодуховній креативній або ж ціннісноорієнтованій особистості.

Другий рівень – допустима ціннісна правова орієнтація (цінності та інтереси людини і суспільства не співпадають, проте, людина їх дотримується з власних корисливих мотивів).

Допустима ціннісна правова орієнтація настає тоді, коли людина немає переконання в соціальній корисності права, адже для неї прийняті суспільні цінності є взагалі незрозумілими або просто сприймаються як декларативні. Проте, вона дотримується вимог закону, не через те, що вони є втіленням найвищих цінностей, а з власних корисливих мотивів. Тобто, при допустимій ціннісній правовій орієнтації зазвичай людина керується не вищими цінностями-цілями, а поміжними цінностями-засобами.

У цьому випадку мова йде лише про ту корисність права, яка є втіленням ідеї природнього права, адже протягом усього розвитку людства, траплялись випадки, коли право закріплювало не вищі цінності, а швидше антигуманні цінності (радянське право). В даний період більшість членів такого суспільства виражала внутрішню незгоду з ідеями, оцінками, що були закріплені в праві. Тому, на нашу думку, про право можна вести мову не лише в якості цінності, а й антицінності, це трапляється тоді коли позитивне право (законодавство) використовують задля досягнення антинародних цілей.

Даний рівень ціннісної правової орієнтації є видом нерозвинених, нестійких, суперечливих ціннісних орієнтацій, що притаманний автономній або пасивнокомфортній особистості.

Третій рівень – антиціннісна орієнтація (цінності суспільства і цінності особистісні суперечать та взаємовиключають одна одну).

В антиціннісній орієнтації на вершині ієрархії системи особистісних цінностей знаходяться антигуманні цінності – цінності, якими зазвичай керуються відповідні групи соціуму (злочинні організації, угруповання, бандити). Частіше за все такі цінності стають особистісними внаслідок недостатнього виховання чи рівня правосвідомості та правової культури. Людина свідомо не відповідає вимогам норм права і загальнолюдським цінностям. Виявленням даного рівня

ціннісної правової орієнтації є правовий нігілізм, як заперечення цінності права в якості соціального регулятора.

Зауважимо, що ми обдуманно назвали перших два рівні свідомою та допустимою правовою ціннісною орієнтацією, а останній – антицінною орієнтацією, без прикметника «правова», оскільки вважаємо, що такі правові цінності, як: рівність, справедливість, свобода чи будь-які інші правові цінності не можуть бути антицінностями, оскільки право повинне закріплювати лише вищі цінності.

На нашу думку, втілення найвищого рівня ціннісної орієнтації є не лише правовою позитивною відповідальністю людини, правова соціалізація – процес «входження» соціального суб'єкта в соціально-правове середовище, сприйняття (засвоєння) ним права, його цінностей і перетворення їх на норми (мотиви) своєї поведінки у сфері дії права. [253, с. 352] Передумовами ефективності правової соціалізації є якість і інтенсивність правового виховання. Внутрішня ціннісно-нормативна система особистості є продуктом індивідуального досвіду, переміщення правових норм і системи правових цінностей у внутрішню структуру індивіда. Натомість втіленням найнижчого рівня ціннісній орієнтації є правова десоціалізація. Як стверджує А.М. Бабенко, явище правової десоціалізації найчастіше виникає у молоді, яка більш схильна визнавати цінності мікросередовища, ніж цінності загальносоціальні. Такий примат цінностей мікросередовища сприяє формуванню та розвитку таких ціннісноправових орієнтацій і установок, які збігаються з цінностями мікросередовища в цілому. Цінності мікросередовища або збігаються, або вступають у протиріччя з цінностями суспільства. У випадку, коли цінності мікросередовища не співпадають із загальносуспільними цінностями, виникає правова десоціалізація. [13, с. 338-339]

Таким чином, правові цінності роблять право «живим», наповнюють його змістом, знімаючи у діях кожного суб'єкта елемент механістичності та виключає байдуже ставлення до поведінки. Найбільш значимий вплив на позитивну правову відповідальність мають такі вищі, правові цінності-цілі, як: свобода, рівність та

справедливість. Проте, будь-які цінності, у тому числі і дані, можуть зреалізуватись і справити вплив на позитивну правову відповідальність людини лише тоді, коли вони будуть глибоко усвідомлені і сприймуться людиною як ціннісні орієнтації. Ціннісна правова орієнтація – це компонент структури індивідуальної свідомості людини, який складається з певної ієрархії правових цінностей і на основі яких людина здійснює вибір у межах права або поза ним.

Виділивши рівні ціннісних правових орієнтацій, на наш погляд, лише усвідомлена ціннісна правова орієнтація є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності, хоча її реалізації можлива і за допустимої ціннісної правової орієнтації.

3.2. Соціальні та правові норми як детермінанти позитивної правової відповідальності людини

Позитивна правова відповідальність людини є складно детермінованим явищем, вона визначається цілою низкою як біологічних, так і соціальних детермінант. Серед них істотне місце займають соціальні норми, що проявляють свій вплив не окремо, а як і кожна детермінанта позитивної правової відповідальності людини в загальній системі детермінант. За їх допомогою суспільство регулює, контролює та оцінює поведінку його членів. Як соціальна істота людина часто задає собі питання: як діяти в тій чи іншій ситуації, як буде краще, навіщо чинити так, а не інакше? Відповідями на ці запитання є соціальні норми, що виступають певними моделями, еталонами поведінки та дають відповіді на всі запитання – «так треба», «зроби так». Соціальні норми є історично обумовлені та конкретні, адже вони вироблялися самими людьми у відповідності з умовами та вимогами самого життя.

Інститут соціальних норм являє собою специфічне і суто соціальне системне утворення, що є проявом природньої схильності людини до організації, порядку. Жодне суспільство не можливо уявити без соціальних норм, завдяки ним встановлюються певні орієнтири для допустимої поведінки в тій чи іншій ситуації, долається безпорядок і хаос у суспільних відносинах. Людина також не існує поза соціальними нормами. Тому, соціальні норми – це ключ взаємозв'язку між поведінкою людини та інтересами суспільства. Головна мета соціальної норми – це встановлення соціального порядку, врегулювання суспільних відносин. Можна припустити, що соціальні норми зародились тоді, коли суспільство почало «вимагати» встановлення стабільності, стійкості.

Для забезпечення даної мети соціальні норми застосовують різні важелі переконання: громадська думка, що виступає при моральних нормах дієвим інструментом контролю, внутрішнє переконання у правильності тієї чи іншої норми, що є формою контролю при релігійних нормах і санкціях, застосовуваних з боку держави та втілених форм контролю у правових нормах. Вважаємо, санкції можуть мати як позитивний, так і негативний зміст.

Взаємозв'язок соціальної норми з свідомістю, волею та розумом (природними детермінантами позитивної правової відповідальності людини) очевидний, адже норма стає регулятором поведінки для людини лише тоді, коли вона відображена свідомістю та засвоєна до такої міри, що здатна виступити індикатором емоційно-вольового вчинку. Засвоєння норми свідомістю робить людину відповідальною за обрані варіанти і форми поведінки.

Розумове освоєння конкретного варіанту поведінки є необхідною передумовою розуміння норми як належного. Саме усвідомлення людьми норми як результат щоденної, щогодинної практики породжує ставлення до неї як до чогось необхідного, обов'язкового і, в кінцевому рахунку, уявлення про неї як про правило, яке слід наслідувати, вимогам якого треба підкорятись. Зміцненню і поступовому посиленню цих правил сприяє інституціалізація їх у тій чи іншій формі – у вигляді звичаю, у вигляді моральної вимоги, релігійної догми,

законодавчого припису – одним словом, у вигляді свідомо фіксованого та словесно формульованого соціального нормативу. [35, с. 99]

Усвідомлюючи соціальну норму, оцінюючи її та перетворюючи на особистісну, людина виробляє та реалізує моральну особистісну систему норм і сама формується як моральна особистість. Реальне порушення соціальної норми викликає у людини почуття провини, самоосуду, протест проти власних дій, втрати поваги до себе, і навпаки, слідування особистісній нормі пов'язано з почуттям гордості, високою самооцінкою, самоповагою, упевненістю в правильності своїх дій і позицій. [30, с. 120, 95]

Отже, для того, щоб знання соціальної норми не розходилися з її реалізацією в поведінці людини, вона повинна перетворитись у особистісну вимогу до себе, тоді вона буде вважатись людиною як справедлива, корисна та необхідна. Ті соціальні норми, що перетворюються в особистісну вимогу, стають проявом індивідуальної свідомості людини, а тому будуть дієвішими за будь-які інші соціальні регулятори. При цьому відпаде необхідність контролю щодо її реалізації з боку держави, адже самоконтроль іноді значно дієвіший за державний.

Таким чином, соціальні норми містять як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти. Об'єктивний момент полягає у тому, що соціальні норми – це завжди вторинні соціальні утворення, що представляють відображення умов суспільного буття і вираження потреб суспільства. Суб'єктивний момент впливає з того, що нормативне відображення дійсності, як і будь-яке інше, може бути не тільки адекватне, а й стихійно або свідомо спотворене. [165, с. 24]

Соціальним нормам як соціальним детермінантам позитивної правової відповідальності людини притаманні такі ознаки:

- забезпечення соціального контролю, що проявляється у таких важелях переконання, як: громадська думка, що виступає дієвим інструментом контролю при моральних нормах, внутрішнє переконання у правильності тієї чи іншої норми, що є формою контролю при релігійних нормах, і санкції, що застосовуються з боку держави та є втіленням форм контролю у правових нормах;

- є соціальним орієнтиром, що виступає як еталон, правило, зразок суспільно допустимої чи суспільно бажаної поведінки чи як засіб оцінювання поведінки на предмет її допустимості;
- виступають взаємозв'язком між поведінкою людини та інтересами суспільства;
- стимулюють до суспільної активності членів суспільства;
- є елементом суспільної свідомості;
- являються детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

Для того, щоб система соціальних норм реально діяла, всі норми повинні гармонійно існувати між собою, в тому числі одна норма може містити в собі правила іншої або декількох норм, чи одна норма може доповнювати іншу норму. Таку тісну взаємодію можемо спостерігати між нормами права й нормами моралі, між нормами традицій і звичаїв, між політичними і правовими нормами, між релігійними і правовими нормами. Можна зробити висновок, що право в більшості випадків включає у свої норми і правила інші соціальні норми і на цій підставі цілком можливо стверджувати, що в даному випадку право має пріоритет. У разі суперечності між соціальними нормами діяти в сучасному суспільстві буде саме правова норма. [39, с. 45]

Відштовхуючись від Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), де зазначено, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства, [182] пропонуємо поділити соціальні норми на дві групи: норми позитивного права та норми природнього права.

Норми позитивного права – законодавство.

Норми природного права – інші соціальні регулятори, до яких ми пропонуємо включити: норми моралі, традиції, звичаї, релігійні норми.

Серед інших соціальних норм норми позитивного права сформувалися значно пізніше. Для розуміння права важливими є момент саморозвитку поняття права та система його наявних визначень. До теперішнього часу немає однозначного поняття чи визначення права. У загальному контексті позитивне право можна представити як сукупність правових норм, у яких закріплюється воля держави з відображенням політичної, економічної та духовної структури суспільства. [39, с. 15, 16] Однак, право і норми співвідносяться як загальне і ціле, норма права в системі права займає найнижчу ланку в даній структурі, проте, це такий вид соціальних норм, який утворює окремий самостійний інститут зі своєю структурою і формою. Правові норми являють собою один з найбільш вагомих факторів, що забезпечує стабільність функціонування суспільства.

Якщо норма права входить у систему соціальних норм, то вона відповідно містить у собі ознаки цих норм, але в той же час норми права мають свої відмінні особливості, які дозволяють виокремити їх з інших соціальних норм: правова норма єдина з різновидів соціальних норм, яка виходить від держави і безпосередньо виражає її волю; тільки нормі права характерний формалізм – норма права закріплюється у встановленій державою формі; для застосування і виконання норми права можливе використання примусової сили держави. [39, с. 29]

Безпосереднім вираженням позитивної правової відповідальності людини є заохочувальні правові норми. Заохочувальна норма передбачає міру правової відповідальності, але відповідальності позитивної, виступаючи противагою покаранню і стягненню. У ній описано тільки дозволений і схвалюваний варіант поведінки суб'єкта суспільних відносин. По-перше, заохочення є мірою позитивної правової відповідальності, по-друге, законодавче встановлення заходів заохочення є нормативним закріпленням позитивної правової відповідальності, а, по-третє, застосування заходів заохочення виступає реалізацією позитивної правової відповідальності. У заохочувальній нормі закладений варіант

відповідальної, вільної і правомірної поведінки. Заохочувальну норму можна віднести до різновиду норм правової відповідальності, але відповідальності, що носить виключно позитивний характер. [237, с. 212- 213]

Заохочувальні норми можуть бути виявом як кримінальної, так і адміністративної, цивільної, трудової та інших видів позитивної правової відповідальності. Наприклад, у ст. 8 Постанови Кабінеті Міністрів України від 26 січня 1993 р. № 55 «Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту» вказано, що: «За зразкове виконання службових обов'язків та ініціативність у роботі для працівників залізничного транспорту встановлюються такі види заохочення: оголошення подяки; преміювання; нагородження цінним подарунком; нагородження почесною грамотою; присвоєння звання кращого працівника за фахом; нагородження нагрудним значком; нагородження нагрудним знаком "Почесному залізничнику"». [174]

Або ж, згідно із ст. 146 Кодексу законів про працю: «За особливі трудові заслуги працівники представляються у вищі органи до заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками і до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за даною професією». [110]

Заохочувальні правові норми зустрічаються і в кримінальному законодавстві, наприклад, у Кримінальному Кодексі України, як у Загальній, так і Особливій частині. Зокрема, ч. 2 ст. 17 Загальної частини Кримінального Кодексу України закріплено, що «особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину». [118] Також у Загальній частині Кримінального Кодексу передбачено такі види звільнення від кримінальної відповідальності: 1) у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45); 2) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46); 3) у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47); 4) у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48); 5) у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49); 6) на підставі закону України про амністію (ст. 86); 7) на підставі акту помилування (ст. 87); 8) неповнолітніх із

застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97); 9) неповнолітніх у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106).

Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності передбачені і в Особливій частині Кримінального Кодексу, до прикладу ч. 3 ст. 175: «керівник підприємства, установи або організації виплатив заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші, установлені законами виплати громадянам, до притягнення його до кримінальної відповідальності» або ч. 6 ст. 260: «особа добровільно вийшла з воєнізованих або збройних формувань, не передбачених законом і повідомила про їхнє існування органи державної влади чи органи місцевого самоврядування» тощо. [118]

Окрім заохочувальних норм, позитивна правова відповідальність знаходить своє вираження в уповноважуючих, забороняючих та зобов'язуючих правових нормах. Правова норма завжди вказує на певну поведінку, але в одних випадках вона зобов'язує, в інших – забороняє, а в третіх – дозволяє (уповноважує) здійснювати або не здійснювати ті чи інші дії, що характеризує саме правило поведінки. Ефективне управління суспільством забезпечується за допомогою активних способів впливу – переконання, заохочення, примусу, які не можна розглядати у відриві від нормативності з кількох причин: по-перше, вони передбачені правовою нормою, по-друге, включені у суспільні відносини, по-третє, з ними нерозривно пов'язані поведінка людей, діяльність організацій, держави та її органів. З одного боку, переконання, примус, заохочення перебувають ніби всередині правомірної поведінки, виступаючи в ролі позитивних і негативних стимулів – мотивів. З іншого боку, переконання, примус і заохочення, перш ніж перерости у внутрішній мотив, походять ззовні, від правової норми. [237, с. 229]

Зобов'язуючі, заборонні та уповноважуючі правові норми мають мотивувальне значення для суб'єкта позитивної правової відповідальності людини. Скажімо, уповноважуючі норми створюють стимули та сприяють реалізації вчинку, що має суспільно-корисне значення, а зобов'язуючі правові норми, покладаючи обов'язок на суб'єкта, вимагають у людини визначати свою

поведінку як усвідомлення інтересів держави та інших осіб. При заборонних правових нормах законодавець чітко окреслює мотиви, у зв'язку з якими відповідна поведінка негативно оцінюватиметься.

Проаналізувавши право та правові норми, ми вважаємо, що вплив правових норм на позитивну правову відповідальність людини вбачається у такому:

- правова норма в змозі впливати на інтереси людей, ставити перед ними певні цілі і тим самим стимулювати позитивне ставлення до вимог суспільства, що передбачає і позитивну правову відповідальність;

- норми права не тільки вказують людині на певний образ правомірного вчинку, й викликають у свідомості людини вирішальні мотиви на користь позитивної правової відповідальності;

- уповноважуючі норми встановлюють такі права, які самі по собі мають позитивний зміст, тобто такі права є спрямовані на здійснення позитивних дій, а отже, і позитивної правової відповідальності людини, яка здійснюється шляхом вибору суб'єктом за власним розсудом правової можливості діяти тим чи іншим чином;

- у силу усвідомлення обов'язку вчинення певних дій, який закріплено в зобов'язуючих нормах права, людина визначає свою лінію поведінки в межах позитивної правової відповідальності;

- усвідомлюючи суть заборонних правових норм, з змісту яких випливає розуміння того, яка поведінка оцінюється державою як негативна, людина визначає свої дії, так щоб вони були лише в межах закону, дотримуючись позитивної правової відповідальності;

- розуміючи суть заохочувальних правових норм, які містять схвалення певних мотивів поведінки, вони сприяють до соціально-активних дій з боку людини, що є вираженням найвищого рівня позитивної правової відповідальності;

- норма права сприяє правомірним засобам досягнення цілей, надає вчинку бажаного правового значення.

Переходимо до норм природнього права, а саме: норми моралі, релігійні норми, норми-звичаї та норми-традиції.

Однією із перших в системі соціальних норм сформувалась мораль. Вона являє собою один із способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві, відображає глибинні сутнісні потреби людини. Моральні принципи мають соціальну природу, поширюються на всіх людей, фіксуючи в собі те загальне й основне, що становить культуру соціальних відносин і відкладається в досвіді розвитку суспільства. Вони підтримують певні форми суспільного життя або вимагають їх усунення у найзагальнішій формі, на відміну від більш деталізованих, традиційних, етикетних, організаційних і технічних норм. [229, с. 11]

Слід зазначити, що у світі нічого немає однозначного, тому, хоч і варто робити акцент на соціальному характері моралі, проте, не слід забувати про внутрішній світ людини, крізь призму якого людина дає оцінку своєму вчинкові, вирішуючи сама, чи буде він здійснюватись у рамках моралі чи аморалі. Звідси впливає індивідуальний і соціальний характер моральних вимог, однак не слід проводити між ними чітке розмежування, оскільки в них органічно переплітаються елементи того й іншого. Очевидно, що будь-яка соціальна норма має загальний характер, і в цьому сенсі вона адресується не до конкретного індивіда, а до всіх або до великої групи людей. Моральні норми, як і правові, не регулюють внутрішній світ людини. Однак, не слід упускати з виду індивідуальні аспекти моральних вимог, адже їх реалізації залежать від моральної позиції людини, від цінностей, на які ця людина орієнтується, від стійкості та міцності її моральних поглядів, характеру її індивідуальних інтересів. За таких умов на перший план висуваються такі внутрішні моральні категорії, як совість, обов'язок, здатність бути відповідальним, які направляють поведження людини в русло соціальної моральності. Особисте переконання індивіда у відповідності свого вчинку моральним вимогам значною мірою визначає його соціальну значимість. [248, с. 84-85]

Отже, про моральні норми слід говорити із соціальної та індивідуальної точок зору. Як соціальний регулятор мораль – це соціальні норми, які впливають на суспільні відносини, а як індивідуальний – це орієнтир особистості, що

покликаний оцінювати власні вчинки людини, виходячи з власного розуміння моралі.

З огляду на вище зазначене, на нашу думку слід спростувати загальноприйняте визначення в науці, де вказано що мораль – це форма суспільної свідомості, оскільки як і свідомість, мораль може бути суспільною та індивідуальною.

Такої позиції дотримується законодавець, зокрема у законі України «Про захист суспільної моралі», в якому йдеться якраз про одну із видів моралі – суспільну, зокрема вказується, що суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість. [79]

Кожен індивід під впливом зовнішнього середовища формує свою власну сукупність моральних поглядів, тобто індивідуальну мораль. Індивідуальні моральні норми не завжди збігаються з прийнятою у відповідній суспільній системі мораллю, адже мораль кожного індивіда співвідноситься із суспільною мораллю по-різному, індивідуально. Якщо індивідуальна мораль відповідає нормам суспільства моралі, то такий індивід називатиметься в даному суспільстві моральним, і навпаки. Аналіз людської поведінки показує, що індивід поводить себе насамперед у відповідності до своєї моралі, а вже у другу чергу він порівнює власні дії з суспільною мораллю. Якщо людина поступила наперекір власній, індивідуальній моралі, то у неї виникає дискомфорт, сором, докори сумління. Якщо ж людина вчинила у відповідності до своєї моралі, але всупереч суспільної моралі, то людина почує дискомфорт лише у випадках, коли про цей вчинок дізнається суспільство, і то не завжди. [16, с. 112]

В залежності від існування видів моральних норм (суспільних та індивідуальних) пропонуємо функції моральних норм поділити на дві групи: перша група – це функції, що стосуються власне соціального аспекту моральних норм (регулятивна, виховна, охоронна, комунікативна функції), а друга – індивідуального (оцінювальна, пізнавальна).

Отже, розглянемо функції, що стосуються соціального аспекту моральних норм:

- регулятивна функція – моральні норми регулюють усі сфери життєдіяльності;
- виховна функція – моральні норми формують у людині переконання, звички, потреби у межах категорій, які становлять її суть;
- охоронна функція – моральні норми захищають суспільний лад;
- комунікативна функція – моральні норми вчать людей як поводитись у тих чи інших ситуаціях, на різних соціальних заходах, як ставитись до різної категорії людей.

Друга група – це функції, що стосуються індивідуального аспекту моральних норм:

- оцінювальна функція – людина оцінює свої дії та вчинки на предмет відповідності чи невідповідності вимогам моральних норм;
- пізнавальна функція – полягає у тому, що у процесі здійснення моральних вчинків, людина заглиблюється у свій власний світ та формує своє уявлення про нього.

До властивостей моральних норм відносимо:

- 1) моральні норми не мають меж свого існування, вони можуть існувати як в державі, так і поза нею;
- 2) мораль ґрунтується на авторитеті суспільної думки;
- 3) мораль поширюється на всіх людей і не лише на їхні публічні, а й на приватні відносини (дружбу, любов і т.д.);
- 4) мораль скеровує діяльність людини до морального ідеалу;
- 5) мораль реалізується через моральність, тому моральність – це практична реалізація правил, які диктує мораль;
- 6) мораль не тільки заперечує неправослухняну поведінку, вона ще й передбачає врахування думки оточуючих, внутрішні переконання.

Вплив моральних норм на позитивну правову відповідальність людини вбачається в наступному:

- здійснюючи вчинок людина повинна керуватись моральними критеріями, які водночас є критеріями позитивної правової відповідальності (такі як: справедливість, добро та зло, рівність, чесність та рівність);
- мораль, скеровуючи людину до морального-правового ідеалу, надихає її на «високі» вчинки, а отже, також на позитивну правову відповідальність;
- в морально-совісної людини недодержання правових норм викликає докори сумління.

Мораль пред'являє до людини більш високі вимоги, ніж право, адже для нього не важливі мотиви дотримання норм поведінки. Вона вимагає поводити себе по совісті, за внутрішнім переконанням. Відповідно, є різниця між людиною, яка просто дотримується вимог закону, і людиною, яка живе за законами моралі. Якщо людина виконує закон, тому що боїться покарання, то така дія заснована на погрозі наслідків. Звідси мотивом до дотримання правової норми може бути тільки страх, тобто стан страждання від очікування можливого покарання за невиконання або від очікування наслідків. Мотив же до дотримання моралі є совість, тобто стан страждання від невиконання моральної норми або стан страждання від нагадування про невиконання обов'язку. При цьому, природно, совість на відміну від страху сама є породженням, а не причиною, морального закону. [243, с. 128-129]

Совість – особистісне утворення (особлива властивість), що являє собою оцінне ставлення людини до своїх вчинків, думок в її взаємодії з іншими людьми і яке характеризується єдністю знань (ідеї, норми, принципи), мотивів, практичних дій та емоційно-вольових факторів. [65, с. 32] Головна функція совісті – самоконтроль. Людина з гострим почуттям морального обов'язку, що пред'являє до себе високі моральні вимоги – це совісна людина. Проте, совість можлива лише тоді, коли є моральні знання, адже переживання з приводу відступу від цінностей виникають лише тоді, коли ці цінності відомі та акцептовані. У цьому сенсі совість пов'язана з розумом, проте, розум завжди здатний знайти виправдання неморальній поведінці, він шукає раціональні, практичні аргументи, що обґрунтовують власну недосконалість. Тому совість повинна ігнорувати

раціональні підтвердження, багатослівні міркування і відсіювати докази, адже її суть – це вживання реальних зусиль для виправлення ситуацій, якщо, звичайно, це можливо. [84, с. 92-94]

Отже, вимог моралі можна дотримуватись лише через добровільне виконання, що базуються на основі внутрішніх переконаннях. На відмінну від дотримання норм права, примус тут є неможливим, оскільки вчинок, здійснений під примусом, не може бути свідомим, а, отже, і моральним. Тому мораль і право будуть співвідноситись тільки тоді, коли норми права будуть погоджуватись з нормами моралі, а мораль з іншої сторони має надати праву ту значимість, яка присутня при дотриманні вимог моралі. Також мораль повинна підтримувати правові норми шляхом виправдання правової поведінки з позицій моральних цінностей. Для ефективною реалізації права необхідно щоб воно, як і мораль, асоціювалось у людей з суспільною корисністю, справедливістю та відповідало інтересам членів суспільства. Поєднання сутності права і сутності моралі у єдине змістовне поняття буде мати позитивне значення для суспільства, що прагне до демократичних, правових засад.

Дієвість та цінність права полягає у його моральних засадах та соціальній направленості, які мають проявлятися у тому, що: а) у праві повинні знаходити відображення елементарні визнані загальнолюдські моральні засади; б) право покликане реалізувати одну з найвищих моральних цінностей – справедливість, і не лише стосовно покарання за його порушення, а й добросовісного виконання; в) право, з точки зору свого найвищого призначення, повинно бути носієм природньо-правових вимог щодо прав та свобод особи. [132, с. 123]

Проте, право не повинно відповідати усім моральним вимогам, а лише тільки загальнолюдським, що не суперечило б засадам культури. Якщо розглядати моральні норми як такі, що засновані на християнських заповідях («не убий», «не кради» і т.д.) і як уявлення про добро і зло, справедливість, рівність, то саме в таких критеріях повинне відображатись право. Проте, слід пам'ятати, що головний принцип права – це принцип його справедливого застосування та відповідальності щодо санкції у разі порушення конкретної норми, тому, при

втіленні цих двох принципів норми права не можуть оцінюватись за критерієм моральності, яка не передбачає примусу, а швидше закликає до всезагального прощення. Більше того, саме ті норми, які є практичним втіленням моралі (як наприклад, «не вбивай»), передбачають каральні заходи з боку держави найвищого рівня. Виникає парадокс, водночас держава захищає моральну норму, яка отримала юридичне закріплення, і передбачає неморальні заходи покарання при її порушенні. Якраз у цьому полягає суть права, що в певних моментах воно є незворушним, незмінним і «холодним» до правопорушника, застосовуючи до всіх без винятку єдине правило відповідальності. Моральні норми більше виходять з особистості суб'єкта, а, тому, ніколи не можуть бути рівними до всіх.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки: 1) мораль, право – дві взаємопов'язані форми регуляції поведінки людей у суспільстві; 2) співвідношення, взаємозв'язок і взаємодія моралі і права, їх інститутів і норм із соціальною дійсністю є центральною проблемою морально-правової соціалізації; 3) соціальні функції моральних норм і правових норм виступають першочерговим фундаментом морально-правової регуляції поведінки людини; 4) морально-правовий розвиток особистості залежить від ефективного засвоєння морально-правових норм, уявлень, переконань та засобів регулювання морально-правової поведінки. [204, с. 174]

Наступними соціальними нормами, які на нашу думку, мають вплив на позитивну правову відповідальність, є релігійні норми.

«Релігія – це специфічна соціальна система, яка регулює діяльність (поведінку) людей у сфері їхніх відносин до трансцендентного (надприродного, сакрального), а релігійні норми – це правила поведінки, що регулюють відносини віруючих між собою і відносини віруючих з невіруючими, і багато інших сферилюдської діяльності». [54, с. 112, 114-115]

При цьому термін «релігія» є досить умовним, збірним, тому що у світі ніколи не існувало і не існує єдиної релігії. Разом з тим у фаховій літературі виділяють загальні ознаки і характеристики, що створюють узагальнене уявлення про релігію, наприклад, релігія визначається як взаємовідношення людини (або

групи людей) з предметом її поклоніння, що характеризується певним світоглядом і відповідною поведінкою та діями, заснованими на вірі в існування божественного. [246, с. 106]

Різні природно історичні умови формування світових релігій породили різні релігійні системи зі своєю філософією, атрибутикою та етичними поглядами. Система релігійних норм вбирає в себе багато норм (інститути) права, моралі, традицій, естетики, хоча, незважаючи на те, про яку б релігійну конфесію не йшла мова, очевидним є той факт, що релігійні норми служать для врегулювання власне соціальних відносин і залежностей між членами релігійних громад, а й відносин між цілими релігійними громадами і спільнотами. [117, с. 62]

Релігійні норми регулюють моральну сферу людського життя, причому вони мають ознаки правових норм, як от: загальнообов'язковість, настання відповідальності за недотримання норм. Вони можуть носити абстрактний, образний характер, деякі норми права і релігії потребують тлумачення в силу специфічності термінології та значимості наслідків, пов'язаних з їх застосуванням, тому як для права, так і для релігії загальними є герменевтичні методики дослідження – тлумачення тексту з метою однакового його розуміння. Норма релігії закріплюється у священних книгах, а норма права – в нормативно-правових актах. [39, с. 111-112] Також обидва явища виступають у вигляді соціально-нормативних детермінант поведінки людини. Право і релігія паралельно регулюють найрізноманітніші відносини: життя, честі, гідності, сім'ї, праці і т.д. [54, с. 115]

До специфічних ознак релігійних норм як джерел права можна віднести такі: обов'язковість виконання релігійних норм виникає через надання їм захисту з боку держави, шляхом санкціонування (визнання) та забезпечення засобами примусу; можливість поширення впливу релігійних приписів на суб'єктів суспільних відносин відбувається шляхом посилення на релігійні норми у статті закону або визнання їх судовою, адміністративною практикою та використання релігійних норм як основи судового рішення; закріпленість в офіційному документі (формальна визначеність); нормативність та імперативність у

регулюванні релігійних відносин; тривалість дії у часі, просторі та за колом осіб, що сповідують певну релігію; чинність релігійних норм пов'язана з особливою процедурою їх прийняття; спрямованість на регулювання широкого кола релігійних відносин, з відповідним відображенням релігійних інтересів учасників суспільних відносин; загальність (не персоніфікованість) – релігійні правила поведінки загального характеру, дія яких поширюється на невизначене коло суб'єктів релігійних відносин; неможливість їх довільної зміни; закріплення, переважно, обов'язків. [145, с. 10-11]

Головне завдання права – забезпечити і зберегти громадський порядок. Релігійні норми покликані відобразити внутрішні моральні образи людської душі. Хоча і норми права гарантовані державною санкцією, але все ж це не дає повною мірою впевненості, що через страх негативних наслідків для особи, яка порушила норму, вона буде дотримана. Не меншу роль відіграє духовна складова суспільства, яка знаходить своє відображення в нормах релігії. За нормами релігії всі несуть відповідальність за свої вчинки перед Богом. Причому не має значення, яку віру визнає та чи інша людина. Єдиний праведний суд з релігії – це Божественний суд, який очікує усіх після смерті за земні вчинки. [39, с. 109-110]

Вплив релігійних норм на позитивну правову відповідальність людини ми вбачаємо в наступному:

- Здебільшого релігія наставляє на добро, на правильність вчинків, на стримування від гріховних справ і думок. Окрім того, релігія вчить сприймати ті чи інші суспільні явища як належне, відмовляти собі в задоволеннях, прощати людей, не тримати зла. Отже, релігія, зокрема християнство, забороняє помсту, дає можливість людині розрізнити зло від добра. Релігійні норми несуть у собі позитив, оскільки релігія закликає тільки до добра, любові до ближнього, що зрештою, призводить і до недопущення порушення правових норм, а, отже, до реалізації позитивної правової відповідальності людини.

- Перетворення релігійних приписів і норм у ціннісну позицію законодавця означає, що релігія стає внутрішнім регулятором, що спонукає

людину до необхідних дій, наприклад, до дотримання правових норм (що відображають загальнолюдські цінності) та позитивної правової відповідальності.

- Якщо релігійні норми не вступають в колізію з правовими, то людина активно реалізує правову норму або ж, в іншому випадку, особа – правомірно пасивна.

- Коригування права відповідно до релігійних постулатів сприятиме підвищенню рівня позитивної правової відповідальності суспільства. До основних напрямків коригування права відповідно до релігійних постулатів слід віднести: вдосконалення судової системи з метою підвищення об'єктивності та точності оцінок суспільної небезпеки злочинів та інших правопорушень, а й необхідний оптимальний баланс релігійної та правової нормативних систем; гуманізацію правових відносин, підвищення рівня правового захисту людини як головної соціальної цінності.

Отже, релігія як система соціальної регуляції поведінки є ефективним чинником, що визначає поведінку людини, її позитивну правову відповідальність, у тому числі і в сфері правових відносин.

До наступних соціальних норм, які мають вплив на позитивну правову відповідальність людини, відносимо норми-традиції та норми-звичаї, що перебувають у тісній взаємодії. Останні, як відомо, складаються з тривалого існування певного усталеного чинника в суспільстві. Традиція має менший масштаб дії і може існувати в межах родини, колективу, підприємства. Але й норми-традиції, і норми-звичаї виконуються в силу усталеної громадської думки, а також в силу того, що особа слідує усталеній звичці або не хоче виділитися з колективу. Таким чином, утворюється сформований звичний стереотип поведінки. [39, с. 80]

Під звичаєм, найчастіше, розуміють правила поведінки, які в результаті багаторазового застосування входять у звичку людей, і, таким чином, регулюють їх поведінку, разом з тим, під загальним терміном «звичай» нерідко об'єднують досить розгалужену систему норм, які тлумачуться неоднозначно. [54, с. 133]

Звичай як джерело права визнавався ще римськими юристами, якщо при розгляді справи були відсутні конкретні вказівки, виражені в інших формах права. Але по своїй суті звичай не повинен йти в розріз з нормами права, він може тільки його доповнювати, адже безумовним вважалося, що він не може скасовувати вказівку закону. На рівні світової спільноти визнається і світовий звичай, який відноситься до джерел міжнародного права. У даному випадку застосовуються загальні вимоги до звичаю – це сформоване в результаті тривалого застосування певне правило між державами. Світовий звичай застосовується в тому випадку, коли певні правовідносини не врегульовані конкретною нормою права, а саме міжнародним договором. [39, с. 80-81]

Однак, не всі звичаї, що існують у певному суспільстві мають значення соціальних норм права. Багато з них є лише правилами пристойності або належать до тих норм, які складають так звані звичаї. Для того, щоб визначити наявність норми звичаєвого права в тому чи іншому випадку, необхідні такі умови:

1. Тривале провадження певної поведінки в суспільстві або в межах якої-небудь обмеженої її частини (наприклад, конкретної місцевості).

2. Визнання юридичного значення звичаю з боку держави, оскільки право існує тільки в державі, і тільки держава може надавати нормам права обов'язкової сили. Тому звичай може набути значення норми права тільки в тому випадку, якщо його санкціонований державою.

3. У літературі крім вимоги тривалого здійснення звичаю і його визначеності висувають й інші умови, наприклад, дія звичаю в даному суспільстві протягом тривалого часу. [246, с. 95-96]

По відношенню до законодавчого права звичаєве право може бути: укладене всередині самого закону в якості його історичного попередника і основи виниклої писаної норми; визнане законодавством окремим джерелом права поряд з іншими; може протистояти законам в якості живого права. [246, с. 97]

Як різновиди звичаю також слід розрізняти діловий і правовий звичаї. Діловий звичай надає регулятивне значення повторюваним фактичним відносинам та відіграє значну роль у господарських процесах, що протікають

всередині країни і в міждержавних відносинах, наприклад, у зовнішній торгівлі. [117, с. 37] Правовий звичай – це звичай, застосування якого забезпечується санкцією держави. Його слід відрізнити від звичаю, що представляє собою моральну норму, релігійне правило, звичаї. Санкціонування звичаю може здійснюватися шляхом сприйняття його судовою, арбітражною або адміністративною практикою. [54, с. 136, 140]

Взаємодія права і звичаїв розглядається як відношення правових норм до існуючих у суспільстві звичаїв. Таке «ставлення» зводиться до трьох основних варіантів: 1) юридичні норми підтримують звичаї, корисні з точки зору держави і суспільства, створюють умови для їх реалізації; 2) юридичні норми можуть служити для витіснення шкідливих з точки зору держави і суспільства звичаїв; 3) юридичні норми байдужі до діючих у суспільстві звичаїв. [246, с. 97]

Традиції так само, як і звичаї, регулюють стійкі відносини, проте, вони носять поверхневий характер, оскільки не зачіпають будь-якої суспільної закономірності, а більше відносяться до зовнішньої сторони діяльності людей. [203, с. 25] Виникнення традицій, на відмінно від звичаїв, не обов'язково обумовлено тривалим існуванням певної норми. Традиції виражають прагнення людей зберегти успадковані від попередніх поколінь форми поведінки, вони виникають через розповсюдження якого-небудь прикладу, сприйнятого і схваленого суспільством. Традиція пов'язана з нормами моралі у тому відношенні, що традиційною стає будь-яка дія, одобрена мораллю суспільства, а також у тому, що особи, котрі нехтували цією традицією, заслуговують морального осуду. У той же час традиції мають щось спільне зі звичаєм: вони спираються не тільки на підтримку громадської думки, а й на психологічні чинники, зокрема на відчуття зв'язку людини з оточуючими, прагнення слідувати поширеному прикладу, якому слідує усі. [39, с. 81]

Можна стверджувати, що ці два різновиди соціальних норм відрізняє термін їх формування: звичаї складаються, як правило, протягом кількох поколінь, традиції – за менший термін. Однак, традиція з часом може перетворитися на звичай. [54, с. 135]

Проаналізувавши більшість супутніх термінів «звичай» явищ, В.Я. Кривоपालова вважає, що можна помітити наступне: всі вони засновані на сформованій повторюваності процесів і явищ, різниця полягає лише у періоді, за який вони склалися. Закріплюються ці норми звичками і прагненням до наслідування. У зв'язку з цим представляється, що звичаї, традиції, ритуали, ділові звичаї, обряди, все це – невід'ємна частина звичаїв, що володіють лише досить обмеженою самостійністю. Тому все ж їх слід вважати різновидами звичаїв, ніж окремими видами соціальних норм. [117, с. 38]

Звичай є сформованим у соціальну норму лише тоді, коли за тривалістю проходження він стає звичкою людей або традицією спільнот, тобто нормою поведінки. У суспільстві нерозривність з поведінковою і діяльнісною практикою зумовлює виникнення та наявність різноманіття звичаїв. Різні соціальні групи, спільноти, етноси мають свої звичаї. Розрізняються звичаї за регіонами, оскільки відображають своєрідність життєдіяльності людей у різних умовах. [246, с. 96]

Механізм дії звичаїв як соціальної поведінки значною мірою закріплено в особливостях їхнього відображення та закріплення у свідомості людей, у тому, що ці соціальні норми спираються не стільки на свідомо-логічні пошуки вибору поведінкового рішення, скільки на емоційно-звичні механізми стереотипних поведінкових ситуацій. Через суспільну думку та інші фактори, як правило, підтримуються, схвалюються і культивуються одні звичаї і традиції, критично оцінюються і витісняються інші. В окремих випадках може навіть існувати пряма заборона особливо шкідливих звичаїв. Роль звичаїв і традицій досить важлива у впливі на спосіб життя та на позитивну правову відповідальність. Проте, звертаючись до реальної практики, можна побачити, що консервативність звичаїв у наші дні є не настільки стійкою, під впливом відповідних умов деякі з них можуть зазнавати серйозних деформацій, нерідко вони втрачають свій позитивний зміст, який зберігався багато років. [165, с. 27] Зокрема, можна спостерігати, що досі панують традиції «дев'яностих», що прийшли з криміналістичного світу. Нормою стало вести неморальний бізнес, обманювати партнерів по справі, працювати в тіні. У подальшому застосування таких традицій може призвести до

невиправних помилок. Настала необхідність у розвитку моральних цінностей у даній області, що слід втілювати у традиції. У зв'язку з цим вплив на позитивну правову відповідальність мають лише ті звичаї і традиції, що узгоджуються з моральними основами суспільства та мають досить високу суспільну або особисту значимість.

На нашу думку, вплив норм-звичаїв та норм-традицій на позитивну правову відповідальність проявляється в наступному:

- Звичаєва поведінка – це не простий механічний автоматизм, а складна форма поведінки людини, у змісті якої проявляються її ціннісні орієнтації та установки як соціального, так і особистісного, індивідуального ставлення до навколишньої дійсності, що розкриваються на рівні емоційно-психічного відображення, переростання почуттів, емоцій, звичок у реальну поведінку. Тим самим закріплюються своєрідні навички діяти певним чином у тих чи інших ситуаціях. Такі навички в межах права можуть виступати прямим втіленням позитивної правової відповідальності.

- Та права норма, що стала звичаєм, через її емоційне сприйняття членами суспільства, робиться звиклою настільки, що її реалізація стає потребою, а тому контроль з боку держави щодо виконання такої норми, а отже, позитивної правової відповідальності, стає непотрібним, оскільки виконуватиметься вона і без вказівки на те держави.

- Ефективність дії закону, відповідно, і позитивної правової відповідальності людини, залежить від повноти трансформації звичаїв у правові норми.

Таким чином, основу системної єдності даних видів соціальних норм становить не тільки ознака нормативності, властива кожному з розглянутих соціальних регуляторів, а й ряд інших ознак, спільних для окремих груп соціальних норм. Зокрема, правові, моральні, релігійні норми і норми, що містяться в звичаях, об'єднує сфера регулювання; для правових та релігійних норм подібним є процес їхнього формування і форма фіксації, вони також мають подібну трьохелементну структуру і способи забезпечення виконання. Останній

критерій об'єднує крім правових, релігійних норм ще й норми, що містяться в правових звичаях. Все це дозволяє говорити про системну єдність соціонормативних регуляторів і їх тісної інтеграції за допомогою використання системних властивостей, притаманних правовим нормам. [117, с. 51]

Виходячи з вище наведеного ми на підставі Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), [182] доходимо висновку про необхідність перетікання природного права в зміст прийнятих і чинних законів, тобто в позитивне право. Отже, Конституційний Суд України підтримує ту позицію, яка вже давно визріла у літературі – поняття права не зводять до сукупності правових норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями, а визначають через надпозитивні соціальні регулятори – справедливість, мораль, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права. [173, с. 172] Такою формою взаємозв'язку природного та позитивного права покликаний бути правовий закон. Правовий закон за нашим переконанням є втіленням ідеальної детермінанти позитивної правової відповідальності людини, адже лише «вбираючи» цінності природного права за допомогою правових законів, позитивне право знаходить ті сутнісні якості, які узгоджуються з інтересами суспільства. На такій ціннісній правовій основі посилюється процес формування позитивної правосвідомості, що стимулює активну правомірну поведінку [47] та є виявом найвищого рівня позитивної правової відповідальності людини.

Правовий закон характеризується більш моральними та соціальними, ніж юридичними властивостями позитивного закону. Правовий характер закону визначають такі ідеологічні вимоги природного права: ідея формальної рівності суб'єктів права; ідея волі, забезпечуваної й охоронюваної позитивним правом, пріоритетність природних і невід'ємних прав і свобод людини; ідея справедливості як відображення панівних у суспільній правосвідомості уявлень

про рівноцінність; ідея позитивно-правового захисту інтересів суспільства. [129, с. 38, 41]

Правовий закон – нормативно-правовий акт, спрямований на реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина, джерелом походження якого є суверенна воля народу, тотожна за своєю суттю та своїм змістом гуманістичним ідеям та загально визнаним людським цінностям, а метою регулювання – забезпечення існування громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави та досягнення верховенства права. [59, с. 11]

У літературі до ознак правового закону відносять: правовий закон є вираження інтересів більшості людей у суспільстві; правовий закон – це не продукт волі і суб'єктивного розсуду законодавця чи глави держави, а адекватне і повне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності і конкретності, що об'єктивно складається в даному суспільстві; правовий закон – антипод сваволі; правовий закон є вираження рівня загальної і правової культури суспільства; правовий закон – це реалізація в законі правового ідеалу, що погоджений із принципами добра, справедливості. [112, с. 70-71]

Отже, вважаємо, що правовому закону, як ідеальній детермінанті позитивної правової відповідальності людини, притаманні такі властивості:

1) Правовий закон – це новий соціальний регулятор суспільних відносин, зміст як зводиться до поєднання сутності позитивного та природнього права у єдине змістовне значення. Позитивна правова відповідальність повинна ґрунтуватись не лише на законодавчо закріпленому правилі поведінки, але її дотримання повинне бути добровільним, що базується на основі внутрішніх переконань. При дотриманні правового закону примус є неможливим, оскільки вчинок, здійснений під примусом не може бути свідомим, а отже, і моральним, добровільним.

2) Норми позитивного та природнього права мають історичний характер. Оскільки природне право має більший досвід у регулюванні суспільних відносин, то безперечно є корисним запозичення окремих ознак природнього права для позитивного. Якщо елементарні визнані загальнолюдські засади знайдуть свій

прояв у правовій нормі, то це сприятиме більшій ефективності позитивної правової відповідальності людини.

3) Правовий закон повинен відображати життя людей з позиції таких категорій, як: добро та зло, чесність та гідність, відповідальність і свобода, рівність та справедливість тощо. На даному етапі розвитку України трапляються прогалини у законодавстві, коли не всі правові норми є схвалювані суспільством, тобто є неправовими. Саме тому, важливо привести всі правові норми до відповідності, що безсумнівно сприятиме їх більшому дотриманню через позитивну правову відповідальність не лише з позицій страху недодержання норми, а й з позиції власного переконання.

4) Правовий закон повинен поширюватися на всіх членів суспільства, що є дотриманням головних принципів права – рівності та справедливості, які є водночас і принципами позитивної правової відповідальності людини.

5) Правовий закон повинен сприйматися людиною добровільно та усвідомлено через виховання, самовиховання та освіти. Добровільність та усвідомлення норм є головними ознаками позитивної правової відповідальності людини.

6) Правовий закон повинен реалізуватись через моральність права. «Моральність права – це етико юридична вимога, яка свідчить про генетичну спільність моралі та права, про єдині засади з самого початку регулювання суспільних відносин» [146, с. 16].

7) Усвідомлення правового закону, як і позитивної правової відповідальності людини, залежить від рівня її розвитку людини.

8) Правовий закон, як і позитивна правова відповідальність, є критерієм належної поведінки.

9) При порушенні правового закону з'являється додаткова детермінанта позитивної правової відповідальності людини, совість – морально-психологічний контроль, що діє у внутрішньому світі людини та перевіряє чи виконуються її обов'язки.

10) Правовий закон, як і позитивна правова відповідальність виступає формою вияву не лише суспільної, а й індивідуальної свідомості, адже у кожної людини свої уявлення, переживання, почуття з приводу додержання норм.

Висновки до 3 розділу

У розділі було проаналізовано соціальні детермінанти позитивної правової відповідальності людини, такі як: культура, соціальні та правові норми, соціальні та правові цінності.

Серед соціальних детермінант істотне місце займають соціальні та правові цінності. Соціальна зумовленість цінності полягає у тому, що це суспільний критерій оцінювання явищ та речей на предмет уявлень що є добро, справедливість, рівність, який виник внаслідок досвіду та історичної зумовленості суспільства. Особистісний характер полягає у тому, що людина без цінностей не мала б розуміння суспільних інтересів, яке приходить внаслідок їхнього усвідомлення та прийняття як власних. Таке встановлення людини до цінностей проявляється у її ціннісній орієнтації, рівень як залежить від ступеня засвоєння соціальних цінностей.

Цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності людини повинні характеризуватись наступними ознаками: виступати соціальним регулятором людської поведінки; бути історично зумовленими та сформованими внаслідок життєвого досвіду людини (індивідуальні цінності) або ж соціально-економічних, релігійних, політичних та інших обставин (суспільні цінності); могли виступати як у негативній, так і позитивній формі – здатність до альтернативності; виникати у системі суб'єктно-об'єктних відносин; поєднувати у собі як матеріальну, так і духовну складову; виникати у результаті усвідомлення та оцінки навколишньої дійсності; рівень усвідомлення та засвоєння суспільних цінностей залежить від рівня свідомості, культури, виховання; цінності втілюються в ідеях, принципах, зразках, нормах, цілях, ідеалах; є елементом морально-правової свідомості; цінності невіддільні від оцінки, завдяки якій

людина будує власну систему та ієрархію цінностей, тим самим одні цінності приймаючи, а інші відштовхуючи; виступати «ідеальними моделями» людської поведінки; мають здатність відповідати потребам та інтересам людини, колективу, суспільства; особистісні цінності є основою ціннісної орієнтації.

На нашу думку, правові цінності в позитивній правовій відповідальності людини виконують такі функції: соціальну, детермінуючу, світоглядну, сенсоутворюючу, регулюючу, нормативну, інтегруючу, самоідентифікаційну, інтерналізаційну, адаптивну, мотивуючу, виховну.

Вважаємо, такі вищі цінності, як: справедливість, свобода, рівність є найбільш фундаментальними для позитивної правової відповідальності людини, оскільки вони, по-перше виступають орієнтирами людського буття, по-друге, будь-які інші правові цінності засвоюються на основі цих вищих цінностей і, по-третє, у морально-зрілої особистості з високим рівнем правового виховання, правосвідомості та правової культури вони спрацьовують на рівні правової інтуїції. Вищі цінності є цінностями-цілями, оскільки являють собою бажану ціль та життєвий сенс. Окрім того справедливість, рівність, свобода є духовними, позитивними, правовими цінностями та ідеальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини.

Цінності набувають соціального сенсу, реалізуються і справляють вплив на свідомість, поведінку, позитивну правову відповідальність людини лише у тому разі, коли вони глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю як ціннісні орієнтації. Ціннісна правова орієнтація – це компонент структури індивідуальної свідомості людини, який складається з певної ієрархії правових цінностей і на основі яких людина здійснює вибір у межах права. В міру того, що є основою в ціннісній орієнтації людини – цінність чи антицінність, що є її сенсом життя, можна судити про саму людину. На нашу думку, позитивна правова відповідальність залежить від рівня ціннісної орієнтації, адже кожним індивідом ті чи інші цінності сприймаються неоднаково. В одних ціннісна орієнтація співпадає з вимогами суспільства, в інших на вершині ціннісної орієнтації можуть бути антицінності. Тому, ми пропонуємо виділяти такі рівні ціннісної орієнтації,

що залежать від форми взаємодії суспільного та індивідуального в людині у сфері права: свідомі ціннісна правова орієнтація, допустима ціннісна правова орієнтація, антиціннісна орієнтація.

Виділивши рівні ціннісних правових орієнтацій, на наш погляд, лише усвідомлена ціннісна правова орієнтація є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності, хоча її реалізації можлива і за допустимою ціннісною правовою орієнтацією.

Наступною соціальною детермінантою позитивної правової відповідальності є соціальні норми, що проявляють свій вплив не окремо, а як і кожна детермінанта позитивної правової відповідальності людини, а в загальній системі детермінант. За їх допомогою суспільство регулює, контролює й оцінює поведінку його членів. Соціальним нормам як соціальним детермінантам позитивної правової відповідальності притаманні такі ознаки: забезпечення соціального контролю, що проявляється у таких важелях переконання, як: громадська думка, що виступає дієвим інструментом контролю при моральних нормах, внутрішнє переконання у правильності тієї чи іншої норми, що є формою контролю при релігійних нормах, і санкції, що застосовуються з боку держави та є втіленням форм контролю у правових нормах; є соціальним орієнтиром, що виступає як еталон, правило, зразок суспільно допустимої чи суспільно бажаної поведінки чи як засіб оцінювання поведінки на предмет її допустимості; виступають взаємозв'язком між поведінкою людини та інтересами суспільства; стимулюють до суспільної активності членів суспільства; є елементом суспільної свідомості; виступають детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

Запропоновано поділити соціальні норми на дві групи: норми позитивного права та норми природного права. Формою взаємозв'язку природного та позитивного права покликаний бути правовий закон, який є втіленням ідеальної детермінанти позитивної правової відповідальності людини, адже лише «вбираючи» цінності природного права за допомогою правових законів,

позитивне право знаходить ті сутнісні якості, які узгоджуються з інтересами суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове (з позицій філософії права) вирішення поставленої мети, що полягає в аналізі детермінант позитивної правової відповідальності людини. Розв'язання цього наукового завдання є однією з необхідних умов наукового пізнання позитивної правової

відповідальності людини, запобігання вчиненню правопорушень, підвищення суспільного порядку, стимулювання правомірної поведінки, а також розбудови правової держави. Сформульовано основні поняття, необхідні для викладення філософського підходу щодо детермінант позитивної правової відповідальності людини – правова відповідальність, позитивна правова відповідальність людини, детермінізм та детермінанти позитивної правової відповідальності людини. Резюмуючи викладені результати в дисертаційній роботі, можна зробити такі основні висновки:

1. Визначення правової відповідальності полягає у поєднанні її двох аспектів, адже позитивний зміст правової відповідальності впливає з філософського розуміння права не як сукупності правових норм, а як форми правової цінності. Негативний зміст правової відповідальності впливає з розуміння права як системи загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин. Отже, правова відповідальність – це, з одного боку, усвідомлена форма правового обов'язку, що проявляється у свідомій і добровільній реалізації суб'єктивних прав і обов'язків людини та об'єктивується у правомірній поведінці (позитивний аспект), а з іншого – ґрунтується на необхідності зазнати негативних наслідків для правопорушника внаслідок недотримання або порушення ним правових норм (негативний аспект).

З огляду на проведений аналіз понять позитивної юридичної відповідальності, її ознак, під позитивною правовою відповідальністю людини розуміємо правовідношення, в якому добровільно та свідомо реалізуються суб'єктивні права і обов'язки людини та яке об'єктивується у її правомірній поведінці. На основі визначення до ознак позитивної правової відповідальності можна віднести: наявне правовідношення; добровільно та свідомо реалізоване; об'єктивоване у правомірній поведінці; реалізоване через суб'єктивні права та обов'язки.

2. Методологія дослідження позитивної правової відповідальності базується на принципі детермінізму. Детермінізм позитивної правової відповідальності людини – це принцип, що відображає взаємодію, опосередкованість, взаємообумовленість, рух, розвиток автономних, самостійних, самодетермінованих, субстанційних речей і явищ, що перебувають в активному стані, які своєю сукупністю утворюють позитивну правову відповідальність людини. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини – це абсолютні, автономні, самостійні, самодетерміновані цінності, фактори, чинники, речі, елементи, взяті в активному стані, що перебувають у взаємодії між собою, чим і визначають виникнення позитивної правової відповідальності людини. Детермінанти можуть мати як конструктивну, творчу, так і неконструктивну, руйнівну спрямованість, тому одні детермінанти взмозі обумовлювати процеси організації, інші – дезорганізації. Ті детермінанти, що не лише організують процес певного явища, а й завдяки яким ця організація здатна досягти якнайвищого рівня ефективності, запропоновано назвати «ідеальними» детермінантами. Ідеальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини є такі, що сприяють високій ефективності та найкращому рівню якості позитивної правової відповідальності людини.

Оскільки детермінізм залежно від сфери вивчення ділиться на природний та соціальний, а також людина завжди перебуває у двох взаємоконфліктуючих вимірах – природному та соціокультурному, запропоновано детермінанти позитивної правової відповідальності трактувати як соціальні і природні. До природних (індивідуальних) детермінант позитивної правової відповідальності пропонується віднести: самосвідомість, розум та волю, емоції та почуття. Соціальними детермінантами позитивної правової відповідальності людини є: культура, соціальні і правові норми та цінності.

3. Детермінанти позитивної правової відповідальності повинні відповідати таким ознакам: мають перебувати у взаємодії; розглядатися лише в активній стадії; повинні бути автономними, самостійними, самодетермінованими (тобто у свою чергу теж складаються з певних детермінант), субстанційними (тобто мають бути

абсолютними явищами); повинні визначати цілісне з безліччю структурно пов'язаних елементів, тобто бути системою.

4. Значний вплив на позитивну правову відповідальність має правосвідомість – як позитивна, так і негативна (деформація правосвідомості). Деформація правосвідомості не може бути детермінантою позитивної правової відповідальності, тому що: в ній відсутні певні структурні компоненти, що є визначальними у правосвідомості; людина з деформованою правосвідомістю не може достатньо повно осмислювати поняття обов'язку та відповідальності; така людина не може оцінити власні дії та дати собі звіт про їх суспільну корисність; якщо людина і здійснює позитивну правову відповідальність, то не виходячи з суспільних потреб, а з власних; нерозуміння власних дій з точки зору покладених на особу обов'язків; деформація на відміну від позитивної правосвідомості є нестійкою та мінливою.

Запропоновано під позитивною правосвідомістю розуміти осмислене відображення правової дійсності, яке полягає в усвідомленні людиною права як позитивного явища та проявляється у самопримусі і самозобов'язанні до позитивної правової відповідальності.

5. В аналізі розуму як детермінанти позитивної правової відповідальності людини важливим є розуміння позитивного мислення. Позитивне правове мислення та його результат – позитивна оцінка права та правових явищ є ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини, яка передбачає: необхідність розуміння ідеї права; бачення в нормах права ідеї справедливості і рівності для суб'єктів права; визнання у праві ефективності його дії; наявність згоди бути солідарним з вимогами права, бачити в праві загальнолюдські цінності; з розумінням ставитись до прогалин у праві.

Запропоновано механізм взаємообумовленості розуму та волі у впливі на позитивну правову відповідальність, дія якого відбувається поетапно: 1) людина через посередництво мозку та його діяльності здійснює духовне освоєння правової реальності, тобто відображає дійсність за допомогою здобутих знань,

засвоєної інформації та уваги, що зосереджена на зовнішній світ та оточення (відбувається пізнання права); 2) людина осмислює дійсність; 3) людина здійснює вибір оптимальної поведінки, що використовується у ситуації, яка потребує правового регулювання; 4) в людини здійснюється боротьба мотивів, які викликані поставленою метою, що визначається потребами, активною ознакою яких є прагнення. Якраз на цьому етапі відбувається взаємодія волі та розуму, де розум – це передумова вибору рішення, а сама воля – це рішення; 5) людина приймає рішення та настає позитивна правова відповідальність. Розум і волю запропоновано об'єднати в інтегруюче поняття – розумна воля, яка також покликана бути ідеальною детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

6. Емоційний компонент відповідальності об'єднує різні складні моральні, соціальні та інтелектуальні почуття, які виникають при виконанні людиною обов'язків, прийнятті важливого рішення чи виконання позитивної правової відповідальності. Серед почуттів варто виокремити правові почуття, які у своїй сукупності становлять емоційний компонент позитивної правової відповідальності людини. До ознак правових почуттів як детермінант позитивної правової відповідальності людини слід віднести: правове почуття – самостійна складова правової свідомості людини; правове почуття, як будь-яке почуття пов'язане, з досвідом людини; ступінь розвитку правового почуття залежить від самої людини (чим вищий розвиток людини в інших природних детермінантах позитивної правової відповідальності (самосвідомості, розуму, волі) людини – тим краще вона володіє своїм правовим почуттям); якість правового почуття залежить від емоційного виховання людини; правове почуття впливає на характер діяльності людини та позитивні правові почуття, безпосередньо пов'язані з позитивною правовою відповідальністю людини.

7. Цінностям як детермінантам позитивної правової відповідальності притаманні наступні ознаки: вони (цінності) виступають соціальним регулятором людської поведінки; є історично зумовленими та сформованими внаслідок життєвого досвіду людини (індивідуальні цінності) або ж соціально-

економічних, релігійних, політичних та інших обставин (суспільні цінності); можуть виступати як у негативній, так і позитивній формі – здатність до альтернативності; виникають у системі суб'єктно-об'єктних відносин; поєднують у собі як матеріальну, так і духовну складову; виникають у результаті усвідомлення та оцінки навколишньої дійсності; рівень усвідомлення та засвоєння суспільних цінностей залежить від рівня свідомості, культури, виховання; цінності втілюються в ідеях, принципах, зразках, нормах, цілях, ідеалах; є елементом морально-правової свідомості; цінності невіддільні від оцінки, завдяки якій людина вибудовує власну систему та ієрархію цінностей, тим самим приймаючи одні цінності, а інші нівелюючи; виступають «ідеальними моделями» людської поведінки; мають здатність відповідати потребам та інтересам людини, колективу, суспільства; особистісні цінності є основою ціннісної орієнтації.

Запропоновано виділити у ціннісних орієнтаціях залежно від форми взаємодії суспільного та індивідуального в людині у сфері права три рівні: 1) свідомо ціннісна правова орієнтація (суспільні цінності співпадають з інтересами людини та є її власними інтересами); 2) допустима ціннісна правова орієнтація (цінності та інтереси людини і суспільства не збігаються, проте людина їх дотримується із власних корисливих мотивів); 3) антиціннісна орієнтація (цінності суспільства і цінності особистісні суперечать та взаємовиключають одні одних).

Виділивши рівні ціннісних правових орієнтацій, вказано, що лише на найвищому рівні усвідомлена ціннісна правова орієнтація здатна мотивувати людину до позитивної правової відповідальності.

8. Вплив правових норм на позитивну правову відповідальність людини вбачається в тому, що: правова норма спричиняє вплив на інтереси людей, ставить перед ними певні цілі і тим самим стимулює позитивне ставлення до вимог суспільства, що передбачає і позитивну правову відповідальність; норми права не тільки формулюють у людини певний образ правомірного вчинку, але й викликають у її свідомості вирішальні мотиви на користь позитивної правової

відповідальності; уповноважуючі норми встановлюють такі права, які самі по собі мають позитивний зміст, тобто такі права є спрямовані на здійснення позитивних дій, а отже, і позитивної правової відповідальності людини, яка здійснюється шляхом вибору суб'єктом на власний розсуд правової можливості діяти тим чи іншим чином; у силу усвідомлення обов'язку вчинення певних дій, який закріплено в зобов'язуючих нормах права, людина визначає свою лінію поведінки в межах позитивної правової відповідальності; розуміючи суть заборонних правових норм, зі змісту яких випливає розуміння того, яка поведінка оцінюється державою як негативна, людина визначає свої дії так, щоб вони були в межах лише закону, дотримуючись позитивної правової відповідальності; розуміючи суть заохочувальних правових норм, які містять схвалення певних мотивів поведінки, вони сприяють соціально активним діям людини, що є вираженням найвищого рівня позитивної правової відповідальності; норма права сприяє застосуванню правомірних засобів досягнення цілей, надає вчинку бажаного правового значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверин А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научного правового сознания судей: монографія / А.В. Аверин; [под ред. М.И Байтин] – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО Саратовская государственная академия права, 2003. – 308 с.

2. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. І. Алаїс. – К., 2002. – 203 с.
3. Александрова О.Ф. Роль і місце ціннісних орієнтацій у сучасній теорії виховання / О.Ф. Александрова // Запорізький національний університет. – 2012. – № 1 (7). – С.92–95.
4. Алексеев И.А. К вопросу о понятии ответственности в системе права / И.А. Алексеев // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 83–87.
5. Алексеев П.В. Философия: учеб / П.В. Алексеев, А.В. Панин – [4-е изд., перераб. и доп.] – М.: Проспект, 2010. – 592 с.
6. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статус, 1999. – 710 с.
7. Алексеєва Т.В. Філософсько-психологічні підходи до визначення феномену відповідальності особистості / Т.В. Алексеєва // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ. – 2011. – том 13 частина 1. – С. 9–18.
8. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. Аллан; пер. з англ. Р. А. Семків. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 385 с.
9. Андрусяк Т.Г. До питання про співвідношення праворозуміння та правової думки / Т.Г. Андрусяк // Альманах права. – 2011. – № 2. – С. 66–68.
10. Антонов Н. П. Природа сознания и аспекты его исследования / Н.П. Антонов // Проблемы сознания и нравственность. – Иваново, 1967. – С. 3–25.
11. Аскин Я.Ф. Философский детерминизм и научное познание / Я.Ф.Аскин. – М.: Мысль, 1977. – 188 с.
12. Аскин Я.Ф. К вопросу о категориях детерминизма / Я.Ф. Аскин // Современный детерминизм и наука: Сб. статей. в 2 т. – Т. 1: Общие проблемы детерминизма. – Новосибирск: Наука, 1975. – С. 35–50.
13. Бабенко А.Н. Правовые ценности и освоение их личностью : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Н. Бабенко. – Москва, 2002. – 395 с.
14. Бабкіна О.В. Теорія держави і права у схемах і визначеннях: навч. посіб. / О. В. Бабкіна, К.Г. Волинка. – К.: МАУП, 2004. – 144 с.

15. Базылев Б.Т. Сущность позитивной юридической ответственности [Электронный ресурс] / Б.Т. Базылев // Правоведение. –1979. – № 4. – С. 40 – 46. – Режим доступа до статті: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=187438>
16. Байльдинов Е.Т. Мораль как основа эффективности права и государственного управления / Е.Т. Байльдинов // Моральні основи права: матеріали між. нар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). – Надвірна ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. – С. 7–15.
17. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В.С. Бакиров. – Х.: Высшая школа, 1988. – 150 с.
18. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія / О.О. Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200 с.
19. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12 / О.О. Бандура; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 38 с.
20. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12 / О.О. Бандура; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 403 с.
21. Барковский П.В. Феномены понимания. Контурсы современной герменевтической философии / П. В. Барковский. – Минск: Эко-номпресс, 2008. – 176 с.
22. Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис...канд. юр. наук.: 12.00.01 / К.В. Басін; Нац. акад. наук України Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 214 с.
23. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.
24. Безклубий І. Правова відповідальність [Електронний ресурс] / І. Безклубий // Соціологія права. – 2011. – №2. – Режим доступа до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/socpr/2011_2/Bezklubiy.pdf

25. Белова О.М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О.М. Белова // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург, 2005. – № 5. – С. 40–48.
26. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – №4. – С.143–147.
27. Біла І.М. Теоретичний аналіз проблеми розуміння. / І.М. Біла // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика. Збірник наукових праць. – К.: Вид. центр Нац. Академія пед. наук України ін-т обдарованої дитини НАПН України інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Вип. 5 – С. 71–82.
28. Білоусова Н.М. Вивчення психологічних чинників розвитку почуття власної гідності у молодших школярів / Н.М. Білоусова // Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України – Вип.10. – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2010. – С. 33–43.
29. Бліхар В.С. Дослідження правосвідомості крізь призму ціннісного обґрунтування права [Електронний ресурс] / В.С. Бліхар // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – №2. – С. 128–136. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Fmpp/2011_2/blihar.htm
30. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И.Бобнева; [отв. ред. Е.В.Шорохова]. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
31. Боднар С.Б. Рівність як категорія філософії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / С. Б. Боднар. – Л.: Львів. держ. Ун-т внутр. Справ, 2010. – 20 с.
32. Большой юридический словарь / под ред. А.В. Малько. – Москва: Проспект, 2011. – 704 с.
33. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М., «Юрид. лит.», 1976. – 216 с.
34. Булгаков В.В. Концепция справедливости в праве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Булгаков. – М.: РГБ, 2003. – 170 с.

35. Бурлай Е.В. Социальная природа и взаимосвязь социалистических правовых норм и правовых отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бурлай Е.В. – К., 1984.– 197 с.
36. Буслинський В.А. Філософія – курс лекцій. [Електронний ресурс] / В.А. Буслинський. – Режим доступу до сайту: <http://in1.com.ua/book/22531/15217/>
37. Вальчук М.П. Формування установки правової відповідальності як одного з компонентів правосвідомості учнів професійних ліцеїв [Електронний ресурс] / М.П. Вальчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – 2012. – № 96. – С. 31–34. – Режим доступу до статті: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2012_96/Valchuk.pdf
38. Вартамян Г.А. Эмоции и поведение / Г.А. Вартамян, Е.С. Петров. – Л.: Наука, 1989. – 144 с.
39. Верительникова А.В. Право в системе социальных норм в современном российском обществе: социально-философский анализ: монография / А. В. Верительникова; М-во образования и науки РФ, Башкирский гос. Ун-т. – Уфа : РИЦ БашГУ, 2011. – 145 с.
40. Верховська Н.А. Основні чинники формування правосвідомості. Основні чинники формування правосвідомості / Н.А. Верховська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології., т. XII, ч. 7 . – С. 71–78.
41. Витрук Н.В. Общая теория государства и права / Н.В. Витрук и др. – Т. 3.– М., 2002.– 259 с.
42. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук; Российская академия правосудия. – [2-е изд. – испр. и доп.] – М.: Норма, 2009. – 432 с.
43. Власюк Ж.І. Почуття справедливості особистості: змістовий аспект [Електронний ресурс] / Ж.І. Власюк // Вісник Київського інституту імені Драгоманова – 2008. – Режим доступу до статті: <http://eprints.zu.edu.ua/6973/>
44. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб / К.Г. Волинка. — К.: МАУП, 2003. – 240 с.

45. Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность / Б. С. Волков; [под ред. А. И. Левшина.] – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965. – 136 с.
46. Волковицька Н.О. Проблеми деформації правової свідомості і розвиток демократії в Україні / Н.О. Волковицька // Держава і право. – 2009. – № 46. – С. 63–69.
47. Воронова І.В. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства / І.В. Воронова // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 101–106.
48. Воронова І.В. Правоповага як ціннісне явище громадянського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.І. Володимирівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 200 с.
49. Ганзенко О.О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: автореф. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01 / О.О. Газенко. – К., 2003. – 16 с.
50. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько–правовий вимір: монографія / Т.З. Герасимів. – Львів: Львівський Державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
51. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько–правовий вимір: монографія / Т.З. Герасимів. – Львів: Львівський Державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.
52. Геселев О.В. Проблеми взаємодії праворозуміння та розсуду правозастосувача при обґрунтуванні процесуальних рішень у кримінальному судочинстві. Філософсько–правовий аналіз / О. В. Геселев // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 473–479.
53. Гнезділова Я.В. Емоційність VS Емотивність [Електронний ресурс] / Я.В. Гнезділова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – 2012. – Філологія вип. № 1. – Режим доступу до статі: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKnlul/fil/2012_1/Gnezdilova.pdf
54. Головкин Р.Б. Право в системе нормативного регулирования современного российского общества: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р.Б. Головкин. – Н. Новгород, 1998. – 197 с.

55. Голубовський В.Є. Діалектика правомірної поведінки та юридичної відповідальності [Електронний ресурс] / В.Є. Голубовський // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ – 2011. – №6 – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknus/2011_6/golub.htm
56. Гречанова В.А. Неопределенность и противоречивость в концепции детерминизма / В.А. Гречанова. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 136 с.
57. Гречин А.С. Социология правового сознания: учебное пособие / А.С. Гречин. – М.: Юнити, 2001. – 256 с.
58. Грицай О.М. Теоретичне і практичне самовизначення розуму (філософсько-антропологічний аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / О.М. Грицай; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2006. – 192 с.
59. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.Н. Грищенко. – К., 2002. – 227 с.
60. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В.К. Гришук. – Хмельницький:Хмельницький університет управління та права, 2012. – 736 с.
61. Гришук О.В. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект / О.В. Гришук, З.А. Добош – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 255 с.
62. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с.
63. Гришук О.В. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві / О.В. Гришук, М.Р. Романинець – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 268 с.
64. Данильян О.Г. Основи філософії: навч. посібник / О.Г. Данильян, В.М. Таряненко – Харків: Право, 2003. – 352 с.

65. Демиденко В.К. Совість: навчально-методичний посібник / В.К. Демиденко; Міністерство освіти і науки України, науково-методичний центр середньої освіти. – К.: [б.в.], 2000. – 86 с.
66. Джура О. Основні детермінанти життєтворчості особистості. [Електронний ресурс] / О. Джура // Науково–педагогічний журнал «Обрії». – 2010. – №1. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/obrii/2010_1/Dzura.doc.pdf
67. Дмитренко Ю.М. Деформація правосвідомості громадян України. [Електронний ресурс] / Ю.М. Дмитренко. – Режим доступу до статті: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=44361>
68. Дмитрієнко Ю.М. Поняття про правові емоції, їх значення [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: http://www.rusnauka.com/17_AND_2011/Pravo/1_89602.doc.htm
69. Донченко О.П. Свобода як категорія права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / О.П. Донченко; Одеська Національна юридична академія. – Одеса, 2010. – 193 с.
70. Дружинин В.Е. Психологія емоцій, чувств, воли / В.Е. Дружинин. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – 96 с.
71. Дуб В.Г. Ціннісні орієнтації як детермінанта соціалізації особистості / В.Г. Дуб // Збірник наукових праць. Психологічні науки. – Том 2. – випуск 8 – С. 99–104.
72. Дуравкіна Н.І. Відповідальність як складова механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина / Н.І. Дуравкіна // Юридична наука і практика. – №2. – 2011. – С. 15–21.
73. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.С. Дьоміна; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2007. – 217 с.
74. Етика та естетика: навч.–метод. пос. для курс, і студ. / Г.Ю. Галгаш, О.Б. Левченкова, Т.В. Злотіна; [відп. ред. О.Б. Левченкова]; МВС України, Пуган,

держ. Ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011.– 176 с.

75. Єрмоленко Д.О. Основні ознаки правової свідомості [Електронний ресурс] / Д.О. Єрмоленко. // Науково–виробничий журнал «Держава та регіони», Серія «Право». – 2010. – №3. – С. 25–28. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2010_3/files/LA310_04.pdf

76. Єфремова І.В. Свобода як морально-правовий феномен: соціально-філософський аспект проблеми / І.В. Єфремова // Філософія науки: традиції та інновації, 2011. – № 1 (3). – С. 251–259.

77. Жадько В.А. Розум і воля як субстанційні ознаки людини / В.А. Жадько // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 2010. – Випуск 24. – С. 75–80.

78. Заднепровская М.В. Осуществление юридической ответственности и социалистическая законность: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.В. Заднепровская. – М., 1984. – 17 с.

79. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003 № 1296–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.

80. Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. акад. НАН України В.М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 344 с.

81. Занюк С.С. Психологія мотивації та емоцій: [навчальний посібник для студентів гуманістичних факультетів ВНЗ] / С.С. Занюк. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1997. – 180 с.

82. Зеленко І. П. Правова культура працівників органів внутрішніх справ (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. / І. П. Зеленко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2006. – 20 с.

83. Землянська О.В. До проблеми правової соціалізації особистості [Електронний ресурс] / О.В. Землянська. – Режим доступу до статті: <http://vuzlib.com/content/view/663/94/>

84. Золотухина-Аболина Е.В. Курс лекций по этике / Е.В. Золотухина-Аболина – Ростов н/Д.: «Феникс», 1999. – 384 с.
85. Изард К.Е. Эмоции человека / К.Е. Изард; пер. с англ.; под ред. Л. Я. Гозманя, М.С. Егоровой. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 440 с.
86. Ильин И.А.Собрание сочинений: В 10 т. – Т. 4 / Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы. – М.: Русская книга, 1994. – 624 с.
87. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, Шаргородский М.Д. – М., 2000. – 313 с.
88. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.В. Іваненко; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2007. – 20 с. – 20 с.
89. Іваненко О.В. Теоретико-правові аспекти визначення поняття та сутності позитивної юридичної відповідальності / О.В. Іваненко // Держава і право. – № 42. – С. 44–49.
90. Івченко О.Г. Проблема свободи волі у філософії [Електронний ресурс] / О.Г. Івченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. Праць; Нац. пед. Ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Спецвипуск. – С. 311–318. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_SV/Gileyasp/F13_doc.pdf
91. Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації / А.А. Кавалеров. – Одеса : Астропринт, 2001. – 221 с.
92. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – Санкт-Петербург, ТОО ТК "Петрополис", – 205 с.
93. Кадишева Л.Б. Психологічні детермінанти почуття власної гідності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л.Б. Кадишева; "Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського". – Одеса, 2011. – 20 с.

94. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Ю.Ю. Калиновський; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – 36 с.
95. Калиновський Ю.Ю. Структура правосвідомості: філософсько–правова рефлексія / Ю.Ю. Калиновський // Вісник національної юридичної академії України імені Я.Мудрого. – 2010. – № 5. – С. 92–100.
96. Кант И. Сочинения: в шести томах / И. Кант. – Том 4. Часть 1. – М., «Мысль», 1965. – 544 с.
97. Карамішева Н. Знання і розум / Н. Карамішева // Вісник Львівського університету – 2007. – Вип. 10. – С.100–109.
98. Кашперук С.Г. Формування правосвідомості у майбутніх офіцерів–прикордонників як педагогічна проблема / С.Г. Кашперук // Збірник наукових праць. – 2011. – № 60. – С. 47–50.
99. Кедров Б.М. Научная концепция детерминизма / Б.М. Кедров // Современный детерминизм: законы природы: [сборник статей]; ред. кол. Г.А. Свечников ... [и др]. – Москва : Мысль, 1973. – С. 6–36.
100. Кедров Б.М. О детерминизме / Б.М. Кедров // Филосовские науки. – М.: 1968. – № 1. – С. 41– 48.
101. Келле В. Ж. Формы общественного сознания / В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзон. – М.: Госполитиздат, 1959. – 263 с.
102. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
103. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч.посіб. для студ.вищ.навч.закл / Т.С. Кириленко. – К.: Либідь 2007. – 253 с.
104. Кириченко В.М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. [Електронний ресурс] / В.М. Кириченко, О.М. Куракін — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 264 с. – Режим доступу до сайту: http://bookbrains.com/book_437_chapter_64_Ponjattja,_struktura_ta_vidipravosv%D1%96domost%D1%96.html

105. Ківалов С.В. Основи правознавства / С.В. Ківалов. – К.: АСК, 2000. – 258 с.
106. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: Монографія / Н.В. Ківенко, І.І. Лановенко, П.В. Мельник. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. – 240 с.
107. Клімова Г.П. Правосвідомість: до теорії питання [Електронний ресурс] / Г.П. Клімова // Актуальні питання інноваційного розвитку: Науково–практичний журнал. – 2012. – №2. – С. 35–41. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apir/2012_2/Klymova%202.pdf
108. Ковалев А.Г. Воспитание чувств / А.Г. Ковалев. – М., «Педагогика», 1971. – 195 с.
109. Ковальова І.І. Феномен правової свідомості в контексті суспільної та індивідуальної свідомості [Електронний ресурс] / І.І. Ковальова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2011. – № 3(46). – С. 21–26. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pppd/2011_3/3Koval.pdf
110. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – ст. 375. (зі змін. і доп.).
111. Колесов М.С. Человек и культура: Философские размышления / М.С. Колесов. – К.: Издательство общества «Знание» Украины, 1991. – 48 с.
112. Колкарева И.Н. Проблемы теории правового закона и правовой законности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И.Н. Колкарева. – Ростов н/Д, 2002. – 170 с.
113. Комарницький Д.С. Удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед особою як дієва гарантія забезпечення прав і свобод людини / Д.С. Комарницький // Часопис Київського університету права – 2009. – №3. – С. 60–64.
114. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141. (з внесеними змін. і доп.).
115. Костицький М.В. Психологічні питання юридичної відповідальності (критика презумпції «незнання закону не звільняє від відповідальності») [Електронний ресурс] / М.В. Костицький – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Juftp/2011_2/kostutsk.htm

116. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. Вузів / В.О. Котюк. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.
117. Кривопалова В.Я. Право в системе современного соционормативного регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.Я. Кривопалова. – Москва, 2002 – 163 с.
118. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – ст. 131.
119. Круглова Л.К. Социализм. Человек. Культура: монографія / Л.К. Круглова – М., Высш. шк., 1990. – 144 с.
120. Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность / Кудрявцев В.Н. – М.: Наука, 1986. – 448 с.
121. Кудрявцев В.Н. Право и поведение / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1978. – 150 с.
122. Кучинський В.А. Личность, свобода, право / В.А. Кучинський. – М., «Юрид. лит.», 1978 – 208 с.
123. Лазорко О.В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О.В. Лазорко; Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2007. – 221 с.
124. Левин В. Г. Детерминизм и системность. Методологический анализ специфики системной детерминации / В.Г. Левин. – Саратов, 1990. – 136 с.
125. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О.Э. Лейст. – М. : Изд-во Моск. гос. Ун-та, 1981. – 240 с.
126. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции: конспект лекций / А.Н. Леонтьев; кафедра общей психологии. – Москва: Издательство Московского университета, 1971. – 38 с.
127. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Д.А. Липинский; под ред. докт. юрид. наук., проф. Р.Л. Хачатурова. – [2-е изд., перераб. и доп.] – С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 409 с.

128. Литовченко О.В. Ціннісні орієнтації особистості у контексті філософії людино центрizmu / О.В. Литовченко // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. – Выпуск 32. – С. 13–16.
129. Лозинська І.В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави / І.В. Лозинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – Вип. 1 (1). – С. 37–46.
130. Локк Д. Розвідка про людське розуміння: у 4-х кн. / Д. Локк; пер. з англ. Н. Бордукова. – [Х.]: Акта, 2002. – Кн. 4: Про знання і ймовірність. – Х. : [б.в.], 2002. – 408 с.
131. Лук А. Н. Эмоции и личность / А.Н. Лук. – М.: Знание, 1982. – 176 с.
132. Львова О.Л. Мораль як ціннісний критерій виміру права // Моральні основи права: матеріали Між нар. наук.–практ. конф. (Івано–Франківськ, 16 грудня 2010 р.). – Надвірна ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. – С. 120–123.
133. Макаров К.В. Взаимосвязь общественной и индивидуальной правовой культуры в становлении гражданского правопорядка: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / К.В. Макаров; Московский университет МВД РФ. – Москва, 2006. – 153 с.
134. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монографія / С.И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 327 с.
135. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право / Г.В. Мальцев – М., «Мысль», 1977. – 255 с.
136. Маре К. Детерминизм и структурализм / К. Маре // Современный детерминизм и наука: Сб. статей. В 2 т. – Т. 1: Общие проблемы детерминизма. – Новосибирск: Наука, 1975 – С. 117–138.
137. Мартиневич Ю.О. Судова практика в контексті соціологічного праворозуміння (дихотомічний підхід) / Ю.О. Мартиневич // Митна справа— 2012. — № 2(80). – ч.2 кн.1. – С. 217–224.
138. Матузов М.И. Правовая система и личность / М.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1987. – 232 с.

139. Медведев В.А. Правовая культура российского общества (Особенности и тенденции развития): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Медведев. – Чебоксары, 2004. – 213 с.
140. Мельникова Г.М. Психология чувств (методическое пособие по психологии) / Г.М. Мельникова. – Челябинск, 1968. – 20 с.
141. Мельничук О.С. Право та держава в концепції правосвідомості І.О. Ільїна: монографія / О.С. Мельничук. – О.: Фенікс, 2008. – 178 с.
142. Мигачева А.Ю. О необходимости исследования детерминизма в связи с развитием методологии гражданского правождения [Электронный ресурс] / Ю.А. Мигачева. – Режим доступа до статті: <http://teoria-practica.ru/-3-4-2009/law/migacheva.pdf>
143. Михайлишин Г.Й. Детермінізм як фундаментальний світоглядний принцип філософії права / Г.Й. Михайлишин // НООСФЕРА і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. – 2012. – Вип. 1 (13) – С. 105–112. – Режим доступа до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Niz/2012_13/michailychin.htm
144. Мишина И.Д. Нравственные ценности в праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мишина И.Д. – Екатеринбург, 1999. – 200 с.
145. Міма І.В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: автореф. дис... канд. юрид. наук / І. В. Міма; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – 20 с.
146. Мінченко О.В. Моральність права і правника / О.В. Мінченко // Право, мораль, релігія: історичні зв'язки та сучасність: матеріали Курсантсько-студентських наукових читань (Івано-Франківськ, 22 грудня 2010 р.) – Надвірна ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. – С.15–19.
147. Могильний А. П. Культура і особистість: монографія / А.П. Могильний. — К.: Вища шк., 2002. – 303 с.
148. Мозговий Л.І. Філософія. Кредитно-модульний курс: навч. Посіб. / Л.І. Мозговий, І.В. Бичко, Р.О. Додонов; За ред. Р.О. Додонова, Л.І. Мозгового. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.

149. Молодиченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти: (філософ, аналіз) / В.В. Молодиченко. – К.: Знання України, 2010. – 383 с.
150. Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М.: Юристъ, 2002. – 414 с.
151. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Л.Р.Наливайко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 180 с.
152. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения правовых норм / П.Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С.44–53.
153. Номоконов В.А. Ответственность в уголовно праве и ее основание. Гл. 12. / В.А. Номоконов // Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. I. Преступление и наказание. – СПб.: Издательство В. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 1133 с.
154. Номоконов В.А. Преступное поведение: детерминация и ответственность / Номоконов В.А. – Владивосток: Изд-во Дальневост. Ун-та, 1989. – 160 с.
155. Носенко О. В. Політичні цінності в масовому суспільстві: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. В. Носенко; Київ. нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2010. – 16 с.
156. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України – 2010. – № 4. – С. 49–55.
157. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права) / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Дониш, 1983. — 256 с.
158. Оніщенко Н.М. Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри / Н.М. Оніщенко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 42. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 1–11.
159. Осауленко А.О. Історико-теоретичні аспекти розвитку юридичної відповідальності та покарання [Електронний ресурс] / А.О. Осауленко // Право і

- суспільство, 2010. – № 4. – С. 23–24. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pis/2010_4/Osaulenko_A.pdf
160. Остроумов Г.С. Правосознание и общественное мнение в общенародном государстве / Г.С. Остроумов // Советское государство и право. – 1963. – № 11. – С. 14–23.
161. Панафідіна О.П. Категорія історичного закону і проблема соціального детермінізму / О.П. Панафідіна // Актуальні проблеми духовності: [зб. наук. праць / відп. ред. Я.В. Шрамко]. – Вип. 7. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2006. – С.379–388.
162. Парнюк М.А. Концепция детерминизма в диалектическом материализме / М.А. Парнюк // Современный детерминизм и наука: сб. статей. В 2 т. – Т. 1: Общие проблемы детерминизма. – Новосибирск: Наука, 1975. – С. 5–35.
163. Пасніченко А.Е. Психологія емоцій: курс лекцій / А.Е. Пасніченко. – Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т, 2009. – 100 с.
164. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.В. Патерило; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006. – 20 с.
165. Пеньков Е.М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение: монография / Е.М. Пеньков. – М.: Высш. шк., 1990. — 176 с.
166. Перминов В.Я. Проблема причинности в философии и естествознании / В.Я. Перминов. – М. 1979. – 222 с.
167. Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історикофілософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / М.М. Підлісний; Дніпропетровський державний фінансово-економічний інститут. – Д., 2003. – 180 с.
168. Підлісний М.М. Цінності та буття особистості: монографія / М.М. Підлісний, В.І. Шубін. –Дніпропетровськ, ДДФА, 2005. – 128 с.
169. Пісоцький В.О. Емоційно–вольова сфера особистості: навчально–методичний посібник для студентів педагогічних вузів / В.О. Пісоцький, А.М. Горянська – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 63 с.

170. Плавич В. Проблеми сучасного праворозуміння: теоретико–методологічний та філософсько-правовий аналіз: монографія / В. Плавич. — Одеса: Астропрідг, 2011. — 232 с.
171. Плахов В.Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / В.Д. Плахов. — М.: Мысль, 1985. — 253 с.
172. Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций / Поляков А.В. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 642 с.
173. Попов Д.І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду: дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.12 / Д.І. Попов. — Львів, 2013. — 219 с.
174. Постанова Кабінету Міністрів України у справі № 55 «Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту» від 26 січня 1993 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-93-%D0%BF> [23.05.2014]. — Назва з екрану.
175. Потопейко Д.А. Правосознание как особое общественное явление / Д.А. Потопейко. — К.: Наук. думка, 1970. — 340 с.
176. Присухін С.І. Філософія: навч. посіб. / С.І. Присухін. — К. : КНЕУ, 2008. — 361 с.
177. Причепій Є.М. Філософія: підручник / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. — К.: Академвидав, 2005. — 591 с.
178. Проблема воли и уголовная ответственность / Б. С. Волков; под ред. А.И. Левшина. — Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1965 . — 136 с.
179. Рабінович П.М. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики: [інтерв'ю з доктором юридичних наук, професором, академіком НАПрН України Петром Рабіновичем про праворозуміння] / П.М. Рабінович; інтерв'ю ввів головний редактор журналу «Право України», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України Олександр Святоцький // Право України. — 2010. — № 4. — С. 4–9.

180. Разметаєва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. С. Разметаєва; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 215 с.
181. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: науково–методичний посібник / В.В. Рибалка. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – 428 с.
182. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1–2/2013 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання)) [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. – URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-13> [23.05.2014]. – Назва з екрану.
183. Родионова Е.В. Юридическая ответственность как разновидность социальной ответственности: современные проблемы: дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / Е.В. Родионова. – М.: – 2007. – 185 с.
184. Санталов А.И. Уголовная ответственность и «свобода воли» / А.И. Санталов // Вестник МГУ. Экономика, философия, право. – вып. I – 1968. – С. 118–123.
185. Сатохіна Н.І. Розуміння у здійсненні права: герменевтичний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Н.І. Сатохіна; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 20 с.
186. Селиванов В.И. Психология волевой активности: лекции по спецкурсу / В.И. Селиванов. – [б. м.] Рязанский государственный педагогический институт им. С.А. Есенина, 1974. – 151 с.
187. Семитко А.П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс / А.П. Семитко. – Свердловск: Изд-во Урал., ун-та, 1990. – 176 с.
188. Середюк В. Співвідношення позитивної відповідальності та поняття правосвідомості [Електронний ресурс] / В. Середюк. – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/socpr/2011_2/Bezklubiy.pdf

189. Серова В.И. Условия формирования нравственного сознания личности / В.И. Серова // Проблемы сознания и нравственности. – Иваново, 1967. – С. 68–88.
190. Сидоренко Н.И. Социальные нормы и регуляция человеческой деятельности: дис. ... док. фил. наук: 09.00.11 / Н.И. Сидоренко. – Москва, 1997. – 435 с.
191. Сировацький В.І. Філософсько-правовий вимір правосвідомості. / В.І. Сировацький // Митна справа №5 (77). – 2011. ч.2. – С.520–525.
192. Сичевський Ю.О. Формування відповідальності як професійно–особистісної якості у майбутніх офіцерів-прикордонників: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ю.О. Сичевський; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б.Хмельницького. – Хмельниц., 2008. – 259 с.
193. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун. – К: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
194. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
195. Скуріхін С.М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія. / С.М. Скуріхін; [за ред. Ю.М. Оборотова]. – О.: Фенікс, 2011. – 212 с.
196. Сливка С.С. Юридична деонтологія: підручник / С.С. Сливка. – [вид. 3–тє, перероб. і доп.] – К.: Атіка, 2006 – 251 с.
197. Сливка С.С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С.С. Сливка. – Львів: Воля, 2001. – 168 с.
198. Сліпець П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : монографія / П.П. Сліпець. – К.: Знання України, 2009. – 251 с.
199. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980) [Електронний ресурс] – Режим доступу: –<http://sum.in.ua/s/determinizm>
200. Смоленцев А.В. Правовое чувство: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.В. Смоленцев. – Н. Новгород, 1999. – 188 с.
201. Соболев Л. Анатомія розуму / Леонід Соболев. – USA: Xlibris Corporation, 2011 – 273 с.

202. Соколов Н. Я. О понятии правовой культуры / Н. Я. Соколов // Lex Russica. – 2004. – № 2. – С. 381–394.
203. Солкина П.А. Социальные нормы и их реализации в жизни общества: социально-философский анализ: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.11 / П.А. Солкина. – Красноярск, 2012. – 127 с.
204. Сохан І.О. Право та мораль: соціально-психологічний аспект // Моральні основи права: матеріали Між нар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). – Надвірна ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. – С. 171–174.
205. Социальная справедливость: пути реализации / [З.А. Бербешкина, М.К. Арипов, Х.А. Шайхова и др.; Отв. ред. Х.А. Шайхова]; АН УзССР, Ин-т философии и права им. И. М. Муминова. – Ташкент: Фан, 1990. – 137 с.
206. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание: монография / А.Г. Спиркин. – Москва: Политиздат, 1972. – 303 с.
207. Спиркин А.Г. Философия: учебник. / А.Г. Спиркин. – М: Гардарика. – 2000. – 816 с.
208. Співак В.І. Правова культура виборів в Україні: теорія і практика: монографія; [за заг. ред. Ю.С. Шемшученка] / В.І. Співак. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 156 с.
209. Стрелецькая І.Г. Цінність як предмет соціальнофілософського аналізу (методологічний і лінгвoseмантичний аспекти): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / І.Г. Стрелецькая; Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 170 с.
210. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Сов. гос. и право. – 1979. – № 5. – С. 72–78.
211. Сухина И.Г. Аксиология культуры; философско–антропологические основания: монография / И.Г. Сухина. – Донецк : Донбасс, 2011. – 560 с.
212. Теорія держави і права: підручник [Електронний ресурс] / Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 520 с. – Режим доступу до сайту: http://pidruchniki.ws/1584072045035/pravo/teoriya_derzhavi_ta_prava_-_oda_yeo.

213. Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
214. Тер-Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве / А.А. Тер-Акопов. — М.: «ЮРКНИГА». — 480 с.
215. Тимошенко В.І. Суб'єктивний фактор громадянського суспільства / В.І. Тимошенко // Держава і право. — 2010. — № 47. — С. 14–21.
216. Ткачук А.С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки / А.С. Ткачук // Збірник наукових праць. — 2011. — Вип. 43. — С. 56–63.
217. Тлумачний словник сучасної української мови: Близько 50 000 сл. / [уклад. І.М. Забіяка] — К.: Арій, 2007. — 331 с.
218. Трофименко В.А. Разум и воля как универсальные антропологические основы права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / В.А. Трофименко; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. — Харьков, 2004. — 188 с.
219. Трофименко В.А. Розум і воля як антропологічні основи права. / В.А. Трофименко. — Х., 2006. — 130 с.
220. Трофімова Л.В. Онтогносеологічні засади актуалізації волі у правовій реальності / Л.В. Трофімова, С.В. Савчук // Проблеми філософії права. — 2008 — 2009. — Т. VI–VII — С.182–186.
221. Тугаринов В.П. Личность и общество / В.П. Тугаринов. — М.: Мысль — 1965. — 188 с.
222. Тугаринов В.П. Философия сознания (современные вопросы) / В.П. Тугаринов. — М.: Мысль, 1971. — 199 с.
223. Тульчинський Г.Л. Разум, воля, успех: О философии поступка / Г.Л. Тульчинський. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. — 216 с.
224. Уліцька Г.С. Особливості розвитку позитивного мислення старшокласників: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г.С. Уліцька; Нац. пед. Ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2011. — 25 с.
225. Урванцев Б.А. Порядок и нормы / Б.А. Урванцев. — М.: Издательство стандартов, 1991. — 240с.

226. Устименко О.С. Особливості формування професійної правової свідомості та правової культури слідчого органів внутрішніх справ: дис... канд. юр. наук 12.00.01 / О.С. Устименко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х.: 2012. – 206 с.
227. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания / И.Е. Фарбер. – М.: Юрид. лит., 1963. – 205 с.
228. Федін Д.Г. Значення правосвідомості в системі суспільної свідомості / Д.Г. Федін // Митна справа – №2 (80) – 2012, ч. 2. – С. 157–162.
229. Федорук Н.Н. Мораль и общественный прогресс: дис... канд. филос. наук: 09.00.03 / Н.Н. Федорук; Украинская инженерно–педагогическая академия. – Х., 2005. – 181 с.
230. Федух І.С. Визначення змісту поняття «ціннісна орієнтація» у сучасній психолого-педагогічній науці [Електронний ресурс] / І. С.Федух // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України – №3. – 2011. – С.2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_3/11fisppl.pdf
231. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова] – [6-е изд. перераб и доп.] – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
232. Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії / за ред. О.М. Литвинова. — Луганськ, 2010. — 312 с.
233. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. Д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
234. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.П. Щерба, В.К. Щедрін, О.А. Заглада; за заг. ред. С.П. Щерби. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.
235. Філософія: підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філяпіп та ін.; за ред. О.П. Сидоренка. – [2-ге вид., перероб. і допов.] – К.: Знання, 2010. – 414 с.
236. Філософія: Підручник [Електронний ресурс] / [Андрущенко В.П., Волович В.І., Горlach М.І., Головаченко Г.Т., Губерський Л.В. та ін.]; за ред. проф. М.І.

- Горлача, проф. В.Г. Кременя, проф. В.К. Рибалка. – Харків: Консум, 2000. – 671 с.
– Режим доступу до сайту: <http://ukrknighta.org.ua/ukrknighta-text/772/64/>
237. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности: монография / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
238. Хумуд А.С. Эволюция концепции справедливости в социально-историческом познании (социально-философский аспект): дис... канд. филос. наук: 09.00.03 / А.С. Хумуд; Институт философии им. Г.С.Сковороды НАН Украины. – К., 2002. – 181 с.
239. Чайковський С.В. Філософські проблеми співвідношення феноменів правосвідомості та поваги до права / С.В. Чайковський // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 939–943.
240. Чебикін О.Я. Становлення емоційної зрілості особистості: монографія / О.Я. Чебикін, І.Г. Павлова. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 230 с.
241. Червонюк В.И. Теория государства и права: ученик / В.И. Червонюк. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 704 с.
242. Червяцова А.О. Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект: дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / А.О. Червяцова. – Х.:2004. – 202 с.
243. Чередніченко Г.О. Взаємообґрунтування моралі та права у філософії П.Д.Юркевича: дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Чередніченко Ганна Олександрівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 189 с.
244. Чиренко Н. Почуття власної гідності: структура поняття / Н. Чиренко // Позашкілля (Шк. світ). – № 9 (33). – вересень 2009. – С. 4–5.
245. Чупринський Б.О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів: монографія / Б.О. Чупринський. – Луцьк : ФОП Захарчук В. В., 2012. – 144 с.
246. Шальмин М.С. Нормы права в системе соционормативного регулирования. Проблемы соотношения и взаимодействия: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 /

- М.С. Шальмин. – Абакан: Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Ката-нова, 2006. – 143 с.
247. Шевченко Я.М. Що таке юридична відповідальність? / Я.М. Шевченко // Юриспруденція. Теорія і практика. – 2011. – № 1 (75). – С. 2–5.
248. Шидловская Т.Ю. Соотношение права и морали в правотворческом процессе: на примере Российской Федерации: дис. ... канд. юридических наук : 12.00.01 / Т.Ю. Шидловская. – Москва, 2005. – 229 с.
249. Шилов В.Н. Политическая аксиология: монография / В.Н. Шилов. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005.– 116 с.
250. Шкода В. В. Вступ до правової філософії / В.В. Шкода. – Х.: Фоліо, 1997. – 223 с.
251. Штокало М.Р. Генеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір: дис. ... к.ю.н.: 12.00.12 / М.Р. Штокало. – Л.: 2012. – 176 с.
252. Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія / А.М. Шульга. – Х.: Майдан. – 2013. – 412 с.
253. Элементарные начала общей теории права: учеб. пособие для вузов / под общей ред. Д-ра юрид. наук, проф. В. И. Червонюка. – Право и закон, М.: КолосС, 2003. – 544 с.
254. Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения / Редкол.: А.А. Гусейной (отв. ред.) и др. – М.: Политиздат, 1988. – 544 с.
255. Яковлев В.В. Договірна матеріальна відповідальність працівників за трудовим правом: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / В.В. Яковлев; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2002. – 244 с.
256. Ярошевський М. Детермінізм / М. Ярошевський // Філософська енциклопедія. – т. 1. – М.: 1960. – 650 с.

ДОДАТОК А

